

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ҲУНАР ТАЪЛИМ МАРКАЗИ

ТОШКЕНТ БАНК КОЛЛЕЖИ

А.ЗУЛЯРОВ

БАНК ҲУҚУҚИ

(Ўқув қўлланма)

**«ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ»
2001**

А. Зуляров.

Банк ҳуқуқи: (Ўқув қўлланма)// Масъул муҳаррир: Й.А.Жўраев/-Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёти, 2001. - 184 б.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида банклар фаолиятида катта ўзгаришлар юз бермоқда. Ушбу ўқув қўлланмада республикаимиздаги банк тизими, унинг таркибий тузилиши, банкларда тезкор ҳисоб ишларини ташкил этилишининг ҳуқуқий асослари ёритилган. Муаллиф меъёрий ҳужжатлар асосида банк тизимининг ҳуқуқий масалаларини баён этган.

Қўлланмадан олий ўқув юртлири, коллеж талабалари, молия ва банк тизими ходимлари фойдаланиши мумкин.

ББК 67.404.2я73

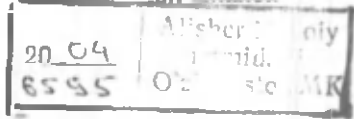
Масъул муҳаррир Й.А.ЖўРАЕВ — юридик фанлари доктори.

Тақризчилар: Б.И.ИБРАТОВ — юридик фанлари доктори, профессор, Й.Т.ТУРСУНОВ — ҳуқуқшунос, катта ўқитувчи.

Муҳаррир: И.УСМОНОВ

Китоб Тошкент банк коллежи буюртмасига асосан

— ион этилди

3 0605010204-7 2001
00072(04)

© «Тошкент ислом университети»
нашриёти. 2001 й.

СЎЗ БОШИ ЎРНИДА

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигига эришиши тўғридан-тўғри бозор муносабатларига ўтиш, иктисодий-ижтимоий ва маънавий янги ланишнинг беқисс истикбollarини очиб берди. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий давлат қурилишининг муҳим тамойиллари, демократик ҳуқуқий давлатга ҳос хусусиятлари, конституция ва қонунларнинг устунлиги, Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов таклиф қилган беш ҳал қилувчи тамойил асос қилиб олинган ҳолда яратилган ушбу китоб банкларда ишловчи кадрлар корпусининг ҳуқуқий билимини ошириш ва чуқурлаштиришга ёрдам беришга қаратилган.

Маълумки, 1980 йили Х.А. Раҳмонқулов, Э. Игамбердиен, А. Зуляров, Т.В. Кочергина биргаликда «Мажбуриятни бузганлик учун жавобгарлик» ҳамда 1987 йили И.Жалилов, А.Зуляров, Н.Р. Носироваларнинг «Қишлоқ хўжалигида хўжаликлараро корхоналарнинг ҳуқуқий муаммолари» китоби «Фан» нашриётида рус тилида чоп этилган эди. Аммо уларда муаллифларнинг шахсий интеллектуал фикрларини имконият даражасида баён қилишга йўл берилмаганди.

Ўзбекистон иктисодий ва сибсий мустақиллигининг қўлга киритилиши, давлатимизнинг халқаро майдонда ўз ўрни ва обрў-эътиборини белгилаб берди. Инсон ҳуқуқлари, фуқаролик муносабатлари, хусусан муаллифлик ҳуқуқининг аҳамиятига катта эътибор берилмоқда. Бунинг исботи сифатида А. Зуляров томонидан банклар билан боғлиқ «Дехкон хўжалиги банк ҳуқуқи субъекти сифатида», «Банкларга оид ҳуқуқий муносабатлар», «Валютага оид ҳуқуқий муносабатлар» каби ўнлаб илмий мақолалар 1993—1999 йилларда «Иқтисод ва ҳисобот», «Экономика и статистика» журналларида чоп этилган. Зеро, А. Зуляров кўп йиллардан бери банклар фаолияти бўйича илмий изланишлар олиб бориши натижасида «Корхоналараро хўжаликларни ривожлантиришда банк кредитининг тўтган ўрни» мавзусида фан номзоди диссертациясини ёклаган.

Ўзбек тилида чоп этишга тайёрланган мазкур услубий ва амалий қўлланма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Маҳкамасининг «Ёшларнинг ҳуқуқий таълимини такомиллаштиришнинг комплекс дастури тўғрисида»ги қарори. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш тўғрисида»ги Фармонига ҳамда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни талаблари асосида ёзилган.

Ўзбекистон давлат суверенитетининг жорий этилиши акционерлик-тижорат, хусусий, қўшма банк муассасаларининг ташкил этилиши ҳамда мамлакатимизда монетар ва фискал сиёсатни мустақкамлашда ушбу услубий ва амалий ўқув қўлланманинг аҳамияти каттадир. Шу сабабли А. Зуляровнинг «Банк ҳуқуқи» китоби Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида белгиланган вазифаларни муваффақиятли бажаришга ҳамда юқори малакали банк ходимлари тайёрлашга муҳим хисса қўшади, деб ўйлайман.

Т. САЪДУЛЛАЕВ,

*Тошкент Давлат Иқтисодиёт университети
«Ҳуқуқшунослик» кафедраси мудири, профессор*

КИРИШ

1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан Ватанимиз иқтисодий ва сиёсий мустақиллиги эълон қилинди. Шу йилнинг 21 декабрида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ҳукумат раҳбарлари томонидан СССРнинг тугатилиши тўғрисида Олмаота Декларациясининг қабул қилиниши ва ушбу ҳуқуқий ҳужжатларнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан тан олинishi гуфайли 1992 йилнинг 2 мартда мамлакатимизнинг БМТ аъзолигига қабул қилинганлиги, Ўзбекистон Республикасининг халқаро ҳамкорлик фаолиятининг тўла ҳуқуқли субъекти сифатида жаҳон бозорига чиқишига ҳуқуқий асос яратди. Ўзбекистон учун дунё эшигининг очилиши муносабати билан ҳозирги кунда мамлакатимизни 165 давлат тан олган. Дунёдаги 120 дан ортик мамлакат билан расмий дипломатик муносабатлар ўрнатилиб, 35 дан зиёд чет эл элчихоналари, 88 га яқин энг йирик банк, молия нодавлат ташкилотлари билан яқиндан ҳамкорлик қилинмоқда*.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитларида ҳамда тижорат ишлари қайта тикланаётган бир пайтда банкларнинг фаолиятида катта ўзгаришлар юз бермоқда. Хўжалик ташкилотлари ўртасидаги асосан қисқа ва узоқ муддатли кредитларни тақсимловчи муассасалар ичида банклар муҳим вазифаларни бажариш билан бирга, бозор муносабатларини ривожлантириш билан боғлиқ бошқа кенг қўламадаги операцияларни бажарувчи бозор структурасига айланиб бораётир. Ҳозирги даврда банкларнинг фаолияти жуда хилма-хилдир. Банклар пул муомаласи ва кредит муносабатларини ташкил қилишдан ташқари, халқ хўжалигини маблағ билан таъминлаш, суғурта операциялари, қимматли қоғозлар олди-сотдиси, айрим ҳолларда воситачиликни ва мулк-

* И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳлил, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 296-бет.

ни бошқаришни амалга оширади. Шунингдек, маслаҳатчи сифатида халқ хўжалик дастурларини муҳокама қилишда иштирок этади, статистикани олиб боради.

Банк ҳар қандай корхона сингари мустақил хўжалик субъекти сифатида юридик шахс ҳуқуқларига эга бўлиб, махсулот реализация қилади, хизмат кўрсатиш билан шуғулланади, хўжалик ҳисоби принципларига асосан фаолият кўрсатади. Бир сўз билан айтганда, банк корхона сифатида қонун ва банк устави асосида хўжалик фаолиятининг ҳар қандай турларини амалга ошириши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг банк тизимига — Республика Марказий банки ва унга тобе бўлган муассасалар, Республика Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки, Республика акцияли тижорат саноат-қурилиш банки, Республика акцияли тижорат агросаноат банки, Республика Меҳнат жамғармалари ва аҳолига кредитлар бериш давлат тижорат банки, кооператив ва хусусий банклар қиради. Тижорат, кооператив ва хусусий банклар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва бошқа банклар билан ўзаро муносабатларини шартнома асосида қуради.

Ўзбекистоннинг кўпгина тижорат банклари, масалан, «Пахтабанк», Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки каби қатор банклар Германиянинг «Дойче банк», «ДФ-банк», «Берлинер банк», Англиянинг «Мидлендбанк», Туркиянинг «Зироат банки», Швейцариянинг «Кредит свис банк», Нидерландиянинг «ИНГ банк», Россиянинг «Менатеп банк», «Агропром банк», Туркия билан ҳамкорликда ташкил этилган «Ўт-банк», Голландия билан ҳамкорликда тузилган «Приватбанк», Жанубий Корея билан тузилган «Асакабанк» каби кўплаб банклар билан яқиндан иқтисодий алоқалар бўйича биргаликда ҳаракат қилишмоқда.

Мамлакатимизда бундай банклар тизимининг шаклланиши хорижий сармоялар олиб келиш, энг муҳими, банклар ўртасидаги пул, кредит, валюта, қимматли қоғозлар билан бўладиган иқтисодий муносабатларда тенглик, эркинлик ва мулкий мустақиллик принциплари асосида шерикчилик қилиш, соғлом рақобатни мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади. Шу кунларда Ўзбекистон халқаро ҳамкорликнинг тўла ҳуқуқли субъекти сифатида жаҳоннинг энг обрўли ва нуфузли ташкилотлари таркибига кирган бўлиб, барча китъалардаги ўнлаб мамлакатлар билан экспорт - импорт, савдо муносабатлари кун сайин ривожланиб бормоқда.

Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида ташкил этилиши тўғридан-тўғри, босқичма-босқич бозор шароитларига ўтиш, давлат мулкани хусусийлаштириш, монополистик фаолиятни чеклаш, тижорат хусусий, инвестиция, қўшма, чет эл банклари ва суғурта банкларининг ташкил этилиши туфайли мамлакатимиз ҳуқук тизимида банк ҳуқуқининг вужудга келиши учун имконият яратилди. Конституциямизнинг 122, 124-моддаларига, Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банк тўғрисида»ги, «Банklar ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунларига асосланган ҳолда ёзилган мазкур ўқув қўлланма банк ҳуқуқи фани асосларидан дастлабки маълумотлар беради. Унда банк ҳуқуқининг, умуман, ҳуқук тизимидаги мустақил фан сифатида тутган ўрни, пул, кредит, валюта, дебитор, кредитор қарзларни амалга ошириш тартиби, банк субъектларининг ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилиш, чет эллик инвесторлар ва банкларнинг ҳуқуқларини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа меъёрий ҳужжатларга мувофиқлиги, халқаро ҳуқуқ нормалари эътиборга олинган ҳолда амалга оширишни ўрганишни ҳамда замон талабларига жавоб берадиган банк ходимларини тайёрлашни мақсад қилиб қўяди.

І БОБ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING БАНК ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ПРИНЦИПЛАРИ ВА УНИНГ ТИЗИМИ

1-§. Ўзбекистон банк ҳуқуқи тушунчаси ва унинг мақсади

Ўзбекистон — суверен демократик республикасининг вужудга келиши, ёш мустақил давлатимизнинг халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари устунлигини тан олган ҳолда инсонпарвар ва фуқароларнинг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлашга интилиб, замон талабларига жавоб берадиган давлат (конституциявий) ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқи, фуқаролик, ҳужалик, меҳнат ва қатор бошқа ҳуқуқ тизими барпо этилди. Ана шундай ҳуқуқ тизимининг муҳим тармоғи ҳисобланган банк ҳуқуқи, бозор иқтисодиёти-ни янада ривожлантиришга, уни шакллантиришга, чуқурлаштиришга, бозор инфраструктурасини яратишга, замон тараккиёти талабларига жавоб берадиган товарлар, маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналарни жорий этиш, кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш, уларнинг фаолиятини молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, пул, кредит, қимматли қоғозлар ҳамда валюта муносабатларига оид операцияларни амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Ватанимиз мустақиллигининг дастлабки босқичларида Олий Кенгаш томонидан 1991 йил 19 ноябрда «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши халқ ҳўжалигида бўлганидек, банк муассасаларида ҳам иқтисодий ислоҳотларни жорий этишга, хусусийлаштиришга кенг йўл очиб, тўла ҳўжалик ҳисоби ва ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш, меҳнат самарадорлигини ошириш, банк операцияларини янги замонавий техника - технология ускуналари ва ҳаёт талабларига жавоб берадиган банк муассасаларида хизмат кўрсатадиган кадрларни тайёрлаш, умуман молия, банк, пул-кредит соҳасида муҳим қадам бўлди.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига тўғридан-тўғри ўтиш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, банк муассасаларини ислох қилишда Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов томонидан эълон қилинган беш тамойил асосида амалга оширилиши, хусусан банк муассасаларини жамоат, кооператив ва акциядорлик жамиятларига ўтказиш пайтида давлат бош ислохотчи бўлиб, қонунлар устуворлигига ҳаъий риюя этиш кўзда тутилган. Умуман, бозор иқтисодиёти асосида иш юритиш, бозор механизмини шакллантиришга оид муносабатлар Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 23 сентябрдаги қарорига биноан кичик корхоналарни хусусийлаштириш бошланди. Натижада халқ ҳўжалигининг 53902 иншооти янги мулк шаклига айлантирилди. Жумладан, уларнинг 10638 тасини савдо, 12561 тасини маиший хизмат кўрсатиш, 24316 тасини матлубот кооперацияси, 4753 тасини тайёрлов соҳасидаги корхоналар ташкил этади*.

Ўзбекистон қишлоқ ҳўжалигидаги давлат тасарруфида бўлиб келган корхоналарнинг кўпчилиги 1993 йили ҳўжалик юритувчи жамоа, кооператив ва хусусий ҳўжаликларга айлантирилди. Масалан, 734 та давлат ҳўжалиги негизида 322 та жамоа ҳўжалиги, 313 та ширкат, 99 та ижара ва бошқа ҳўжаликларнинг ташкил этилиши натижасида бошқарув ходимлари сони 7 минг кишига камайгани боис ҳар ойда меҳнатга ҳақ тўлаш борасида 170 миллион сўм тежалди**.

Оммавий хусусийлаштириш дастурига кўра, 1994 йили 5127 иншоотни давлат тасарруфидан чиқариш режалаштирилган эди. Амалда эса 9744 корхона хусусийлаштирилди. Давлат мулкни сотиб олиш истагини билдирган меҳнат жамоаларининг хоҳишига мувофиқ, кўпгина кичик ва ўрта корхоналар «дастурдан ташқари» хусусийлаштирилди. 1996 йилда хусусийлаштирилган корхоналар давлат тасарруфида қолган корхоналарга кўра 7-8 фоиз юқорироқ фойда олди***. Энг асосийси, кичик ва ўрта корхоналар ҳозирнинг ўзидаёқ амалда ўзини кўрсатди. 1997 йил бошига келиб, хусусий ва кичик корхоналар сони 100 мингдан ошиб кетди. Бундан ташқари, 19,5 мингдан ортиқ деҳқон (фермер) ҳўжалиги ташкил этилди. Кичик ва ўрта корхоналар ҳаракатини ривожлантириш учун уларга пул, кредит, қимматли қоғоз-

* В. А. Чжен. Хусусийлаштириш асослари. «Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи. Т., 1996. 8-бет.

** «Халқ сўзи» газетаси, 1994 йил 22 январ.

*** В. А. Чжен. Хусусийлаштириш асослари. 9-бет.

лар, валюта операцияларидаги ҳисоб-китоб муносабатларида хизмат кўрсатувчи қўшма ва тижорат, хусусий банклар фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ҳозирги бозор талабларидан биридир. Жаҳон иқтисодиёти тараққиётига жавоб берадиган Ўзбекистон ҳудудида тижорат банклари тизимини вужудга келтириш ва унда хизмат қиладиган кадрлар корпусини тайёрлаш жараёни мамлакатимиз Президенти Ислам Каримов таклиф қилган модел заминида амалга оширишга имкониятлар яратилди.

Чинакам миллий, ўзига хосликка мутаносиб хусусийлаштириш, давлат тасарруфидаги банкларга нисбатан иқтисодий ислохотлар ўтказиш моделини рўёбга чиқариш имконияти қонунлар асосида шаклланмоқда. Бу мазкур модел ҳозирданок амалда ўзини оқлаётгани туфайли «Ўзбек модели» деб номлаш ҳақиқатга айланди. Юртбошимиз томонидан таклиф этилган давлат мулкни хусусийлаштириш ва иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич ўтказиш моделининг беш асосий принциплари қуйидагилардан иборатдир:

— иқтисодий ислохотлар ҳеч қачон сиёсатнинг таъсири остида бўлмаслиги, бирон-бир мафкурага бўйсундирилмаслиги;

— давлат бош ислохотчидир, шунинг учун хусусийлаштириш ва ислохотлар жараёни давлат сиёсати билан бошқарилиши;

— қонуннинг устуворлиги, фақат давлатгина, қонуний асосда сайланган ҳокимиятгина асосий ислохотчи бўлиши;

— аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, аҳоли ўсишини ҳисобга олиш, аста-секин ижтимоий кафолатлар тизимига ўтишини ўз ичига олувчи хусусийлаштиришнинг тармоқлар бўйича йўналтирилиши;

— хусусийлаштириш чуқур ўйлаб, жаҳон тажрибаси ҳисобга олинган ҳолда шошма-шошарликсиз, босқичма-босқич амалга оширилмоғи лозим.

Бозор иқтисодётига ўтиш, хусусийлаштириш ва ислохотларни режали усулларда амалга ошириш даврида шу нарсани алоҳида таъкидламоқ лозимки, танлаб олишдан йўлнинг асосий мақсади ва мазмуни сохта инқилобий сакрашларсиз, қўшни мамлакатларнинг айрим сиёсатдонлари туган йўлга асло ўхшамайди. Аҳолига керакли шароитлар яратилмасдан, уларни турмушда жиддий ўзгаришларга руҳан тайёрламасдан туриб, бозор муносабатларини жорий этишни

тезлаштириш тескари натижаларга олиб келиши, хусусийлаштириш ва ислохотлар сиёсатини мушкуллаштириши мумкин. Оммавий хусусийлаштириш дастурини ишлаб чиқишда Жаҳон банки мамлакатимизга катта ёрдам кўрсатди. Чунончи, унинг мутахассислари тавсиясига кўра, банкларни акциядорликка ўтказиш принциплари муҳим аҳамият касб этади. Ушбу тамойиллар иқтисодий вазиятни барқарорлаштириш ва банклар тизимидаги ислохотлар борасида бекиёс имкониятлар яратди. Миллий валютанинг жорий этилиши билан хўжалик юритувчи юридик ҳамда жисмоний шахслар ўртасидаги тўлов муносабатлари кескин яхшиланди. Ўзбекистон ҳукумати чет эл валютасининг расмий ва тижорат қийматини яқинлаштириш ҳамда ундан фойдаланиш ҳуқуқини либераллаштириш борасида муҳим қадамлар қўйди. Мустаҳкам бюджет, молия ва кредит сиёсатининг амалга оширилиши ҳам кўп жиҳатдан барқарорликка эришилишига хизмат қилди.

Мамлакатимизнинг молиявий ҳамда банклар тизими фаолиятини тиклаш ва ривожлантиришда чет эл инвестицияларининг иқтисодий аҳамияти ниҳоятда катталигини эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон ҳукумати 1996 йил 12 февралда республикада хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш, давлат рўйхатидан ўтказиш ва уларнинг фаолияти тартибини такомиллаштириш тўғрисидаги қарори муҳим аҳамият касб этади. Мазкур ҳуқуқий ҳужжатга мувофиқ, тadbиркорлик ва бошқа турдаги фаолият объектларига чет эллик инвесторлар қўшадиган барча турдаги мулкӣ, молиявий, интеллектуал бойликлар хорижий деб тушунилади.

Бундай бойликлар:

— пул маблағлари, аниқ мақсадли банк омонатлари, улушлар, акциялар, суғурта объектлари, қимматли қоғозлар;

— кўчар ва кўчмас мол-мулк (бинолар, иншоотлар, асбоб-ускуналар ва бошқа моддий бойликлар);

— муаллифлик ҳуқуқларидан келиб чиқадиган мулкӣ ҳамда мулкка оид бўлмаган ҳуқуқлар ва бошқа интеллектуал бойликлардан иборатдир.

Ўзбекистоннинг барча ҳудудларидаги тижорат банклари, банк операцияларини амалга ошириш билан боғлиқ қарорларни қабул қилиш вақтида давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларига бўйсунмаслиги, чет эл банклари ва чет эл капитал иштирокидаги банкларни ташкил этиш вақтида хорижий муассасаларнинг бири банк бўлиши кераклиги,

уларнинг мулкий мустақиллиги, ҳаракатдаги солиқ қонунларига мувофиқ солиқ тўлашлари, мулкий жавобгарлиги ҳақидаги қоидалар Ўзбекистон Республикасининг қатор ҳуқуқий ҳужжатларида, Ўзбекистоннинг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунида ҳам ватандошларимизнинг тижорат ишларига кенг ёрдам бериш, улар фаолиятини ҳимоялаш кўзда тутилган.

Банкларнинг молиявий жиҳатдан бу мустақиллигини таъминлаш ва унинг миқозлари манфаатларини ҳимоя қилиш, улар билан ҳушмуомалада бўлиш муҳим аҳамиятга эга бўлиши билан бир қаторда, Ўзбекистон банкларига оид иқтисодий ислохотлар дастурининг изчил амалга оширилиши халқаро молия институтлари билан ҳамкорликни кучайтиришга ижобий туртки бўлди. Республикаимизнинг асосий ҳамкорлари таркибига қирувчи халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Осиё тараққиёти банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки каби нуфузли ташкилотлар, шунингдек АҚШдаги «Эксимбанк»и, Япониянинг «Эксимбанк»и ва кўпгина бошқа хорижий банклар билан алоқаларнинг вужудга келиши фуқароларимизнинг моддий манфаат имкониятларини кенгайтиришга, ўзида ишлаб чиқарган маҳсулотларни жаҳон бозорида сотишга, экспорт-импортга оид савдо муносабатларининг ривожланишига, меҳнаткаш омманинг турмуш ва маданият савиясини оширишга ёрдам беради.

Республикаимиз бозор муносабатларининг иккинчи босқичига ўтиши, ўзининг иқтисодий-ижтимоий, ҳуқуқий ва бошқа муаммоларини ҳал этиши, уни мустаҳкамлаш учун дадил қадамлар қўйган ҳолда жаҳон ҳамжамияти билан хўжалик, ҳуқуқий, молиявий муносабатлари ўрнатилди. Иқтисодий муносабатлар мажмуи ҳар қандай жамиятнинг асосини ташкил этса, мафкура, ахлоқий, маданий, диний ва ҳуқуқий фаолият мазкур жамиятнинг устқурмаси ёки ёрдамчи вазифасини амалга ошириб, ана шу иқтисодий базисда ривожланади. Шунинг учун ҳам иқтисод (базис) бирламчи, устқурма эса иккиламчи ўринга эга. Замон талабларига жавоб берадиган маҳсулотларни ишлаб чиқарадиган корхоналарни қуришда инвестиция маблағларидан кенг фойдаланиш учун қўшма банклар ҳамда тижорат хусусий банкларини ташкил этиш, уларда хизмат қиладиган кадрларни тайёрлаб бериш банк ҳуқуқи тушунчасини, мақсадини ва вазифаларини ўзида тўлиқ акс эттиради. Чунки, хўжалик юритувчи юридик ва jisмоний шахсларнинг ўзаро икти-

содий муносабатларидан келиб чиқадиган ҳисоб-китоб, дебиторлик, кредиторлик ва кассага оид бухгалтерия операциялари фақат банклар иштирокида амалга оширилади.

Мустақил мамлакатимизда амалга оширилаётган туб, иктисодий, ижтимоий ва маънавий ўзгаришлар кишилар ҳаётида Конституция ва қонулар устунлиги принциплари, эркинлик, тенглик, мулкый ҳуқуқни қарор топтириб, банк хизматларидан кенг фойдаланишнинг қонуний асосини яратади. Мустақилликка эришилгандан кейинги ўтган қисқа тарихий давр—Ўзбекистонда миллий давлатчилигимизни қарор топтириш ва уни ривожлантиришда муҳим босқич бўлиб қолди. 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни—Конституцияда мустақиллик мустаҳкамланган ҳолда демократик ҳуқуқий давлат қуришнинг барқарор сиёсий-ҳуқуқий асослари белгилаб берилган. Шунингдек кейинги йилларда ҳўжалик, маъмурий, жинсий, фуқаролик, молия, банк, бухгалтерия, касса, пул, эркин иктисодий зоналар, деҳқон ҳўжалиги, кооператив (ширкат), ер, қимматли қоғозлар, истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, кўп укладли иктисодиёт манфаатларини, асосий демократик принципларни, инсон эрки ва ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ҳозиржавоб қонулар қабул қилинди. Бундай ҳуқуқий ҳужжатларнинг асл моҳияти Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқий, сиёсий тафаккурини янада бойитишга хизмат қилади.

2-§. Ўзбекистон Республикаси банк ҳуқуқи принциплари

Банк ҳуқуқи муносабатларининг принциплари, Ўзбекистон иктисодий сиёсатини амалга оширишнинг муҳим воқитаси сифатида, бозор иктисоди ислохотларини кенг жорий этишда, мазкур ислохотларни давлат томонидан ишлаб чиқилган ва меҳнаткашлар оммаси томонидан қўллаб-қувватлаган режаларга мувофиқ ҳамда демократик усулларда олиб боришни кўзда тутди. Ўзбекистон банк ҳуқуқи принципларига мувофиқ республика ҳудудидаги барча банклар ўзларининг келиб чиқишидан, номланишидан ва қаерда жойлашишидан катъи назар, тўла ҳўжалик юритувчи субъект, тўла ҳўжалик ҳисоби ва ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш ҳамда ўзининг мулкый мустақиллигини кенг жорий этиш усулларида фаолият кўрсатади. Банкларда ишлаш

тартиби, ижтимоий фаолияти, ички тартиб қоидалари ҳамда меҳнатга ҳақ тўлаш, миждозлардан пул қабул қилиш, кредитлар бериш, фоиз ставкалари кўрсатилган ҳолда субъектлар ўртасида тузилган шартнома (контракт)га асосан амалга оширишда тенглик, эркинлик, мулкий мустақиллик принципларига амал қилиши лозим.

Банк билан ҳўжалик юритувчи жисмоний ёки юридик шахс ўртасида тузилган шартнома қоидаларига кўра юклар, товарлар етказиб бериш, хизматлар кўрсатиш ва улар учун тўланадиган пулларнинг ҳисоб-китоб рақамлари, маблағ ўтказиш тартиби ва муддати, уларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятларини амалга оширишда банк ходимларининг сир сақлаши талаб қилинади. Сертификат бериш қоидалари амалдаги қонуний ҳужжатлар ва банкларнинг уставларида кўзда тутилиб, демократик принциплар асосида кўриб чиқилади. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунининг 38-моддасида банк миждозларининг манфаатларини ҳимоя қилиш банк сирини эканлиги баён этилган. Мазкур қонун-қоидаларга кўра, банклар ўз миждозлари ва вакилларининг пул, кредит, валюта операциялари, ҳисоб варақлари ҳамда жамғармаларига доир маълумотлар сир сақланишига қафолат беради. Юридик шахслар ва ташкилотларнинг молиявий операциялари ҳамда ҳисоб варақларига доир маълумотномалар ана шу ташкилотларнинг ўзига, прокуратура ва судларга, жинойий иш кўзғатилган бўлса, суриштирув ва тергов органларига тақдим этилади.

Жисмоний шахсларнинг ҳисоб варақлари ва омонатларига доир маълумотномалар миждозларнинг ўзига ва уларнинг қонуний вакилларига, судларга, прокуратурага, миждозларнинг ҳисоб варақлари ва омонатларида турган пул маблағлари ҳамда бошқа қимматбаҳо бойликлар уларга ундирув қаратилиши ёки мол-мулк мусодара этилган ҳолларда юритилаётган ишлар бўйича суриштирув ва тергов органларига берилиши мумкин. Ҳисоб варақлари омонатнинг эгалари вафот этганида амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ, ҳисоб варақлари ҳамда омонатга доир маълумотномалар мазкур ҳисоб варағи ёки омонат эгаси банкка топширган насиятномасида кўрсатилган шахсга, вафот этган омонатчиларнинг жамғармаларига доир мерос ишларини юритаётган давлат нотариал идораларига, чет эл фуқароларига доир маълумотномалар эса хорижий давлатлар консуллик муассасаларига берилади. Ҳизмат бурчи юзасидан банк ахборотидан хабардор бўлган шахслар хизмат сирини ошқор қилганлиги учун қонуний жавобгарликка тортилади.

Ўзбекистон банк ҳуқуқи принципларига асосан ягона монетар (пул-кредит) сиёсати юритилиб, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва аҳолига касса, ҳисоб-китоблар бўйича хизматлар кўрсатишни яхшилаш, шунингдек банклар фаолиятини ҳар томонлама ривожлантириш, банклар ичидаги ноқонуний ҳаракатларга йўл қўйилмайди. Жумладан, шартномада кўрсатилган муддатда ёки муддатларда пулни, кредитни қайтармаслик, шу сабабли корхона, ташкилот ёки хўжалик юритувчи жисмоний шахс белгиланган режасининг бузилишига, хўжалик юритувчи юридик шахсларнинг чорак, йиллик иш тартибининг барбод бўлишига йўл қўйиб бўлмайди.

Демократик принцип шуни тақозо этадики, яъни барча банк муассасалари, шу билан бир каторда корхоналар, ташкилотлар ва бошқа банк иштирокчилари (мамлакатимиз фуқаролари, чет эллик фуқаролар ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахслар) Ўзбекистон Президенти, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис ва бошқа ҳокимият, бошқарув органлари томонидан қабул қилинган банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги норматив актларни бажариш ва уларга сўзсиз амал қилиши кўзда тутилади. Шунинг учун ҳам демократик принцип бу ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг бир хилда бажарилишини ўзида акс эттиради.

Ўзбекистон ҳудудидаги барча банклар ўртасида, улар билан корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, кичик ва ўрта тадбиркорлар, бизнесчилар, деҳқон хўжаликлари ва фуқаролар ўртасидаги пул, кредит, қимматли қоғозлар (акциялар, векселлар) хилма-хил ҳисоб-китоб операциялари, жумладан, товарлар етказиб бериш, хизматлар кўрсатиш, касса хизматлари каби иқтисодий муносабатлари «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонун билан ҳамда бошқа шу соҳага оид норматив актлар асосида амалга оширилади. Банк иштирокчилари (субъектлари) қонунларга хилоф бўлмаган ҳолда ва банкларнинг, юридик шахсларнинг низомида кўзда тутилган барча операцияларни бажаришлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13-моддасида таъкидланганидек, «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга қура инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади». Мазкур қонун-қоидалар банк иштирокчиларининг барча субъектлари учун бир хилда ўз таъсирини кўрсатади.

Ўзбекистон халқ хўжалигининг барча тармоқлари каби банк тизими фаолиятида ҳам қонунлар устуворлиги принципи жорий қилинди. Давлат ҳокимиятининг барча органларида бўлганидек, банклар фаолиятида ҳам пастдан юқорига бўйсунуш принципи қўлланилди. Демократик централизм (марказдан) бошқариш усули ягона раҳбарликни амалга оширишда жойлардаги ташаббускорлик ва ижодий активлигига ҳар хил давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг топширилган иш учун масъул эканлигига банк тизимида ҳам амал қилинади. Банкларга оид ҳуқуқий муносабатлар анча мураккаб иқтисодий муаммодир. Зеро, товар — пул, яъни эквивалентли хусусиятга эга бўлиб, ҳақ барабарига ҳамда фоиз олишга асосланган иқтисодий ва ҳуқуқий категория сифатида корхоналар, ташкилотлар, бирлашмалар ва фуқаролар билан чамбарчас боғланувчи хилма-хил операцияларни ҳуқуқ принциплари асосида жорий этилиши амалдаги қонунларда кўзда тутилган.

Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган мамлакатимиз иқтисодиётининг негизи хилма-хил мулк шакллари ташкил этади. Мана шундай мулк шакллари — бири банк муассасаларининг мулкидир. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги Қонунининг 3-моддасида таъкидлаб ўтилганидек, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг асосий принциплари қуйидагилар ҳисобланади:

— давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш вақтида мулкни пулли ва пулсиз топширишни қўшиб олиб бориш;

— пулсиз ва пулли хусусийлаштириладиган мулкдан улуш олишда фуқароларнинг ҳуқуқлари тенглиги;

— давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш шароитида барча фуқароларнинг ижтимоий ҳимоя қилинишини таъминлаш;

— давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тадбирларини амалга ошириш устидан давлат ва жамоат назоратини йўлга қўйиш;

— монополияга қарши қонун талабларига риоя этиш каби принципларга кўра хусусийлаштирилган тижорат банклари ташкил этиш.

Ўзбекистон ҳудудидаги ижтимоий-иқтисодий, чунончи пул, кредит, қимматли қоғозлар бозоридаги ва банклараро тузиладиган турли-туман шартномалар, ҳисоб-китоб опе-

рациялари ўзбек тилида тузилиши лозимлиги Конституция-мизнинг 4-моддасида баён этилган. Шу билан бир каторда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлаш, уларнинг ривожланиши учун шароит яратилиши Ўзбекистон Конституциясининг ушбу моддасида кўрсатилган. Шу сабабли тилларга оид принципиал муносабатлар ҳам Ўзбекистоннинг ҳуқуқий ҳужжатлари билан тартибга солинмоқда.

Мустақил Ўзбекистоннинг банк ҳуқуқи эса тўғридан-тўғри бозор муносабатларига ўтишда, ҳўжалик юритувчи юридик ва жисмоний шахсларнинг нақд ва ҳисоблардаги пуллари, кредитлари, валюталари бўйича бухгалтерия хизмати кўрсатиш, барча банк операцияларини мижозлар ёки уларнинг субъектлари қонуний манфаатларига мувофиқ амалга ошириш ҳамда жисмоний ва юридик шахсларга банк хизматларини кўрсатишда ўзаро рақобатни кучайтиришни тақозо этади. Бозор шароитида пул, кредит, валюта операциялари билан бир каторда қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш, шакллантириш ва чуқурлаштириш билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар юридик ва жисмоний шахсларнинг қимматли қоғозлар бозорида фаолият кўрсатиши ва уни бошқариш билан боғлиқ муносабатлар амалдаги қонунчиликка асосан банклар томонидан амалга ошириб борилади. Ўзбекистон Республикаси «Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида»ги Қонунининг 11-моддасига кўра инвесторларнинг пул маблағларини ишга солиш мақсадида акциялар сотиб оладиган ва чиқарадиган ҳамда маблағларини фонд номидан қимматли қоғозларга, банклардаги ҳисоб варақларига ва омонатларга қўядиган юридик шахс инвестиция фондидир.

Инвестиция маблағларини қўйиш билан боғлиқ танаккалчилик, бу маблағларнинг бозордаги ўзгаришидан келадиган даромад ва кўриладиган зарар тўла-тўқис ушбу фонд эгалари (акциядорлари) ҳисобига ўтказилади ва улар томонидан фонд акцияларининг жорий нархлари ўзгариши ҳисобига реализация қилинади. Қимматли қоғозлар эгаси, у вакил қилган шахснинг топшириғи билан ёки унинг номидан қимматли қоғозлар юзасидан битимлар тузувчи банклар, депозитарийлар (инвестиция фонди акцияларидан ташқари), инвестиция институтлари қимматли қоғозларни номинал сакловчилар бўлиши мумкин. Банклар ва сугурта

компаниялари, қимматли қоғозлар бозорида савдо қилишнинг асосий принципларига кўра, акцияларни олди-сотди муносабатларида сақлаш, ўтказиш бўйича бухгалтерия хизматини кўрсатиш, банк сири каби барча ишларни амалга оширишлари мумкин. Лекин банклар ва суғурта компаниялари инвестиция фондлари бўла олмайди.

Ўзбекистон Республикасининг «Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида»ги Қонунига асосан эркин иқтисодий зонани шакллантириш ва чуқурлаштириш босқичида кредитлар бериш ёки ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктура объектларини тўғридан-тўғри инвестициялаш тарзида республика бюджети ва маҳаллий бюджетдан маблағлар жалб этиш ҳам банк орқали амалга оширилади. Қимматли қоғозлар бозорида кўпинча депозитарий фаолият банклари орқали амалга оширилади. «Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида»ги Қонуннинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

— барча потенциал инвесторлар ўз маблағларини фойдали тарзда жойлаштиришлари учун уларга шарт-шароитлар яратиб бериш;

— қимматли қоғозлар бозорида тузиладиган битимларнинг ихтиёрийлиги;

— эркин рақобат йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш;

— нархларни реал таркиб топадиган талаб ва таклиф асосида белгилаш;

— қимматли қоғозлар бозори тўғрисидаги меъёрий ҳужжатларга барча қатнашчиларнинг қатъий риоя этиши;

— биржа ва биржадан ташқари операциялар, копировкалар, эмитентларнинг молиявий ҳолати тўғрисидаги ахборот ошқор этилишининг шартлари;

— ўз фаолиятини меъёрий ҳужжатларга мувофиқ амалга ошираётган барча инвесторлар ва эмитентлар учун бозордан фойдаланиш мумкинлиги;

— қимматли қоғозлар ва уларнинг эмитентларига доир ахборотнинг тўла ошқор этилишини, ошқоралиқни ва бу ахборотдан барча қатнашчилар фойдалана олишини таъминлаш;

— инвесторлар ва эмитентларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш;

— қимматли қоғозлар бозорида товламачилик ва бошқа ноқонуний фаолиятни тақиқлаш.

Қимматли қоғозлар бозорида савдонинг асосий принципларига риоя этилиши давлат томонидан тартибга со-

линишига оид чора-тадбирлар билан бирга фонд биржалари ва қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг бирлашмалари (уюшмалари) ишлаб чиққан савдо қоидаларини уйғуллаштириш асосида таъминланади. Қимматли қоғозлар бозорида савдонинг лицензия асосида иш олиб борадиган фонд биржалари ва инвестиция институтларининг қимматли қоғозларга доир ҳисоб-китоб ҳамда бухгалтерия операциялари банклар иштирокида ва банк хизматлари билан амалга оширилади.

Банк иштирокчилари ва субъектларнинг пул, кредит, валюта, қимматли қоғозлар каби иқтисодий муносабатлари амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ олиб борилган. Шу туфайли банк ҳуқуқи қуйидаги ҳуқуқий принципларга асосланади:

1. Банк ҳуқуқи субъектларининг банклардаги маблағлари сир сақланади.

2. Мулк шаклиларидан қатъи назар, мулк эгаларининг ҳуқуқлари давлат томонидан мол-мулкка эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишда бир хилда муҳофаза қилинади.

3. Мулк эгаларининг мулкий ва шахсий ҳуқуқларининг дахлсизлиги таъминланади.

4. Барча банк ҳуқуқи субъектлари ёки иштирокчилари ҳуқуқларининг тенглигига эришилади.

5. Банк иштирокчилари учун тенг шарт-шароит яратилиши, уларнинг мулкий ва шахсий ҳуқуқи ҳамда мажбуриятлари фақат қонунлар асосида амалга оширилади.

6. Амалдаги қонунларга мувофиқ барча тижорат ва бошқа банклар тизими марказлаштирилган асосда Ўзбекистон Марказий банки томонидан халқаро конвенция қоидаларига асосланган демократик ҳуқуқий давлатга хос принциплар асосида бошқарилади.

3-§. Ўзбекистон банк ҳуқуқининг молия ҳуқуқидан фарқи

Давлат мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистон учун иқтисодий-ижтимоий тараққиётнинг янги босқичи ҳисобланган бозор муносабатларига ўтиш, ривожлантириш, чуқурлаштириш, хусусий мулкнинг ҳимоя қилиш, бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш асосида кичик ва ўрта хусусий мулкдорлар фаолиятини яратилиши ҳамда уларнинг мулк-

кий мустақиллигини шакллантириш учун тижорат ва хусусий банкларни ташкил этиш ҳозирги замон талабларидан биридир. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунида тижорат банкларига атрофлича таъриф берилган. Жумладан, банк — тижорат ташкилоти бўлиб, қуйидаги фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир:

- юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар қабул қилиш ҳамда қабул қилинган маблағлардан таваккал қилиб, кредит бериш ёки инвестициялаш учун фойдаланади;
- тўловларни амалга оширади.

Омонат (депозит) деб талаб қилиниши биланоқ ёки тўловни амалга оширувчи шахс билан тўловни олувчи шахс, уларнинг қонуний вакиллари ўртасида келишилган муддатда фоизлар ёки устама ҳақ тўлаган ҳолда ёхуд бундай тўловларсиз ҳаммасини қайтариб бериш шарти билан топшириладиган пул суммасига айтилади. Чет эл банки — ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширадиган хорижий банкнинг шўба ташкилоти бўлиб, унинг устаси капитални шу банк томонидан тўланиши Қонунда кўрсатиб ўтилган. Юқорида баён этилган муҳим масалаларни ҳал этиш, уларни рўёбга чиқариш учун соғлом банк тизимини жорий қилиш, банк фаолиятидаги барча ҳуқуқий ҳужжатларни ўзида акс эттирувчи ягона қоида банк ҳуқуқини вужудга келтириш ҳозирги замон талабларидан биридир.

Маълумки, собиқ Иттифок даврида банклар фаолиятига старли даражада аҳамият берилмасди. Чунки барча банк муассасалари давлатнинг мутлақ тасарруфида эди. 1917 йилдаги Октябр инқилобидан сўнг барча хусусий банклар мажбуран тортиб олиниб, номигагина умумхалқ мулкига айлантирилди. Банк эгалари (мулкдорлар) мулкидан маҳрум қилиниб, жазога тортилди. Шу сабабли ҳам «Банк ҳуқуқи» фани тан олинмади. Қизил империянинг «Банк ҳуқуқи»га нисбатан эътиборсизлигига қарамасдан, профессорлар М.М. Агарков, И.С. Гуревич ва бошқа олимлар томонидан қатор ўқув адабиётлари чоп этилган.

«Молия ҳуқуқи» — давлат бюджети, унинг даромадлари ва чиқим харажатларининг асосий томонларини аниқлаш, давлат солиқ сиёсатини амалга ошириш, солиқ турларини аниқлаш, солиқ муносабатларининг субъектларини ва объектларини ҳуқуқий ҳаракатларга мувофиқ тартибга солиш, рўйхатдан ўтказиш, фаолиятни лицензиялаш, патент-

лар бериш, давлат солиқ органлари, давлат божи муносабатларини тартибга солиш, ҳуқуқий асосларини аниқлаш ва амалга ошириш, суғуртага оид ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш, суғурта турлари, унинг субъектлари ва объектларини аниқлаш, давлат бюджетини тақсимлашни режалаштириш, уни тақсимлаш, бюджет тизимини аниқлаш ҳамда давлат кредити масалаларини ҳал этади. «Молия ҳуқуқи»нинг манбаи солиқ сиёсати орқали белгиланади. Олий Мажлис томонидан 1997 йилнинг 24 апрелида қабул қилинган ва 1998 йилнинг 1 январидан эътиборан амалга киритилган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси давлат бюджетини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Давлат бюджетини шакллантиришга оид солиқ тўғрисидаги қонунларнинг асосий принциплари, умумдавлат солиқлари ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимларга асосланади.

Умумдавлат солиқлари:

- юридик шахслардан олинadиган даромад (фойда) солиғи;

- жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи;
- қўшилган қиймат солиғи;
- акциз солиғи;
- ер ости бойлиқларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- экология солиғи;
- сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ.

Солиқ кодексининг 6-моддасига мувофиқ умумдавлат солиқлари ҳар йили қонуний тартибда белгиланadиган нормативлар бўйича тегишли бюджетлар ўртасида тақсимлашни баён этилган. Маҳаллий солиқлар ва йиғимларга мазкур кодекснинг 7-моддасига кўра қуйидагилар қиради.

- мол-мулк солиғи;
- ер солиғи;
- реклама солиғи;
- автотранспорт воситаларини олиб сотганлик учун солиқ;

- савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан айрим турлардаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари;

- юридик шахсларни, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим;

- автотранспорт тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим;

• обобюнчилик ишлари учун йиғим

Маъмур вазифаларни амалга оширувчи давлат солиқ идора органилари тизими. уларнинг ҳуқуқ ҳамда асосий вазифаларини ўз ичига олади. Шунинг учун ҳам юқорида баён қилинган ва ҳуқуқий меъёрлар асосида тартибга солинадиган катор институтлар, уларнинг принциплари манбалари, тизими ва бошқа хусусиятлари «Молия ҳуқуқи» билан тарғибга солиниб, «Банк ҳуқуқи»дан тубдан фарқ қилади.

4-§. Бозор шароитида Ўзбекистон банклари тизимининг ҳуқуқий масалалари

Маъмурий-буйруқбозликка асосланган собиқ Иттифокнинг емирилиши туфайли жаҳон жуғрофий-сиёсий харитасининг Ўрта Осиё минтақасида вужудга келган мустақил давлатимизнинг монетар сиёсатини, ички ва ташқи дунёда ривожлантириш ҳамда уни янада чуқурлантириш учун давлатнинг асосий белгилари ҳисобланган молия, пул, кредит, валюта, қимматли қоғозлар, касса, ҳисоб-китоб, дебиторлик ва кредиторлик қарзлар каби бухгалтерия операциялари бўйича халқаро талабларга жавоб берадиган соғлом банк тизимини жорий этиш, Ўзбекистон ҳукуматининг энг муҳим мақсад ва вазифаларидан биридир. Мамлакатимизнинг ҳали ёш ва ўзи эндигина оёққа туриб келаётган айна пайтда катор банклар фаолиятига оид муҳим вазифалар, чунончи, бозор шароитларига жавоб берадиган миллий тижорат банклар тизимини вужудга келтириш, Ўзбекистон Марказий банк тизимини ташкил этиш, хусусий банклар тизимини шакллантириш, миллий валютани жорий қилиш билан бир қаторда МДХ давлатлари билан ўзаро тўловларни амалга оширишни ташкил этиш ҳам зарур муаммолардан бири эди.

Шунинг учун ҳам, айрим объектив сабабларга кўра, 1993 йилга қадар банклар тизимидаги тўловларга оид ўзаро иқтисодий муносабатлар Москва орқали ҳал қилиб келинди. Чунки 70 йилдан ортиқ вақт давомида барча давлат банклари собиқ Иттифок тасарруфида эканлиги, уларга тегишли мулкка нисбатан лаъво муддатларининг қўлланилмаслиги маъмур масалани тўғридан-тўғри ҳал этишга имкониёт бермади. Шунинг таъқидлаш лозимки, барча собиқ Иттифок тасарруфидаги банкларни 1930-1932 ва 1989-1990 йилларда ислоҳ қилиш оқибатлари ҳеч қандай ижобий на-

тижасиз яқунланди. Зеро, мазкур банклар фаолияти тотали-тар маъмурий-буйруқбозлик тузуми ихтиёрида эди.

Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари тизимини барпо қилиш, ҳозирги кунда ўз кучини тўлик йўқотган «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши билан бошланди. Мазкур қонунга кўра, Ўзбекистондаги банк тизими:

— Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва унга тобе бўлган муассасалар;

— Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки;

— Республика акцияли-тижорат саноат-қурилиш банки;

— Республика акцияли-тижорат агросаноат банки;

— Ўзбекистон Республикаси Меҳнат жамғармалари ва аҳолига кредитлар бериш халқ тижорат банки;

— пай, акция асосида, шунингдек, чет эл капиталли иштирокида тузилган тижорат банклари, уларнинг филиаллари ва ваколатхоналари;

— кооператив ва хусусий банклардан ташкил топган эди.

Ўзбекистон Республикаси парламенти томонидан 1991 йил 15 февралда қабул қилинган «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонун мустақилликнинг дастлабки даврида, яъни бозор иқтисодига ўтиш, давлат мулкни хусусийлаштириш, давлат тасарруфидаги банкларни ислоҳ қилиш, Ўзбекистон банк тизимини мустахкамлашда муҳим аҳамият касб этганлиги Президент И. А. Каримовнинг Олий Мажлис тўққизинчи сессиясида сўзлаган нутқида ўз аксини топди ва мазкур қонунга ижобий баҳо берилди.

Юртбошимизнинг «ҳар бир инсон ўз давлати тарихини яхши билишлари керак», деган фикрларини асос қилиб олган ҳолда Ўзбекистон банк тизими тарихига ҳамда ҳозирги кунда ўз кучини йўқотган «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунга тўхталиб ўтишимиз зарур. Ушбу Қонун саккиз бўлим ва 51 моддадан иборат бўлиб, унда банк тушунчаси, унинг умумий қоидалари, принциплари, мижоздарнинг асосий ҳуқуқлари, банк операциялари ва касса хизматлари тартиби кўрсатилган. Унинг иккинчи бўлимида Ўзбекистон Республикаси банк тизими, учинчи бўлимида эса Ўзбекистон Марказий банкининг асосий ҳуқуқ ва вазифалари, тўртинчи бўлимда Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкининг ҳуқуқ ва вази-

фалари, бешинчи-олтинчи бўлимларида эса тижорат банкларининг вазифалари, ҳуқуқлари, миждларнинг ҳуқуқлари химоя қилиниши ва еттинчи-саккизинчи бўлимларида Ўзбекистон Республикасида жамғарма ишлари, тижорат банкларининг ҳисобот бериши, уларнинг фаолиятини назорат қилиш ва аудит текширувлар тартиби берилган*.

Олий Мажлиснинг биринчи чакирик тўртинчи сессиясида «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши банклар тизимини янада мустаҳкамлаш ва икки поғонали банкларнинг риножланишига ҳуқуқий асослар солинди. Биринчи — давлат тасарруфидаги банклар ва иккинчиси тижорат, хусусий, қўшма ва чет эл банклари фаолиятидан иборат.

Ўзбекистон банк тизимида илк бор шундай тижорат банклари ташкил бўла бошладик, улар айна пайтда банк тизимининг асосий бўғинларига айланишган. Булар жумласига «Ўзсаноат-қурилиш» акциядорлик тижорат банки, «Пахтабанк» акциядорлик тижорат банки, Ташки иктисодий фаолият Миллий банки, «Ғаллабанк» акциядорлик тижорат банки, «Ўзсавдогарбанк» акциядорлик тижорат банки ва бошқа қўпгина банкларни киритиш мумкин. Иккинчи даражали банк тизимининг яратилиши иктисодиётда таркибий ёки туб ўзгаришларга эришган ҳолда иктисодий ислохотларнинг мустақил, ўзига хос моделини ҳаётга татиқ этиш учун молиявий негизни барпо этди. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда 30 дан ортиқ тижорат банки мавжуд бўлиб, шулардан 4 таси чет эл капитали иштирокида, 4 таси эса хусусий капиталда ишлаб турибди**. Шунини таъкидлаш лозимки, замонавий миллий тижорат банклар тизимида чет эл банклари билан ҳамкорликда қўшма банклар ташкил этилмоқда. Буни республикамиз ҳукуматининг ташки иктисодий фаолиятини ривожлантириш ва чет эл инвестицияларини жалб қилиш борасидаги очиқ монетар сиёсати дейиш мумкин. Туркия билан ҳамкорликда ташкил этилган «Ўт-банк», Голландия билан ҳамкорликда тузилган «Приватбанк», Ўзбекистон - Жанубий Кореянинг «Асакабанк»и шулар жумласидандир.

* Ўзбекистон Республикаси Қонун ва Фармонлари. Т., «Ўзбекистон», 1992, 100-126-бетлар.

** Ф. Муллажонов. «Бозор, пул ва кредит» журнали. 1998 йил январь.

«Банк ҳуқуқи» тизими умумий ва махсус қисмлардан иборат. Умумий қисмда Ўзбекистон Республикаси «Банк ҳуқуқи» тушунчаси, предмети, мақсади, вазифалари, молия ҳуқуқидан фарқи, тарафларнинг тенглик, эркинлик, мулкӣ муносабатлик, банк сири каби принципларидан фойдаланиш ҳуқуқлари, Ўзбекистон монетар сиёсатининг асосий йўналишлари, «Банк ҳуқуқи» манбалари ва уларнинг турлари, уларни қабул қилишда Ўзбекистон Президентининг, Олий Мажлиснинг, Вазирлар Маҳкамасининг, маҳаллий давлат ҳокимияти ва ҳукумат органлари ва Марказий банкнинг асосий ҳуқуқ ҳамда вазифалари, банк ҳуқуқи фаолиятини амалга оширишда суд, прокуратура, тергов органларининг ҳуқуқ ҳамда вазифалари, ниҳоят гаров, лизинг, кредит ва ҳисоб-китоб бўйича шартнома тузиш тартиби ва уларни бузганлиги учун тарафларнинг жавобгарликларини ўз ичига олади.

Махсус қисмда эса «Банк ҳуқуқи» субъектлари, уларнинг иштирокчилари, «Банк ҳуқуқи» объектлари ва турлари, Марказий банк тизими, Марказий банк бошқаруви, унинг таркиби, ишлаш тартиби, Марказий банк раисини тайинлаш ва лавозимдан озод қилиш тартиби, унинг асосий ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари, Марказий банкнинг пул-кредит (монетар) сиёсатининг асосий йўналишлари, Марказий банкнинг очик бозордаги операциялари, ҳисоб ва кредит операцияларининг фоиз ставкаларининг Марказий банк томонидан назорат этиш тартиби, Марказий банк томонидан мажбурий резерв талабларининг амалга оширилиши ҳамда тижорат, хусусий, қўшма ва чет эл банкларини ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини тугатиш тартиби, банкларни рўйхатга олиш ва улар фаолиятини лицензиялаш, пул тизими ҳамда пул муомаласини ташкил этиш, валютани тартибга солиш ва халқаро резервларни бошқариш, банклар билан мижозлар ўртасидаги муносабатлар, банкларга воситачилик қилиш, банклараро операцияларни амалга оширишда бухгалтерия ҳисоб-китоб қилиш тартиби, банклар аудитининг ҳуқуқ ҳамда вазифалари, банклар фаолиятида халқаро ҳамкорлик, банкларни назорат қилиш, қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш каби қатор институтларни ўзида акс эттиради.

II Б О Б

ЎЗБЕКИСТОННИНГ МОНЕТАР ВА ФИКСАЛ СИЁСАТИ. БАНК ХУКУҚИ МАНБАЛАРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

1-§. Монетар ва фиксал сиёсатининг ҳуқуқий асослари

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодига босқичма-босқич ўтиш даврида пул, кредит, валюта, қимматли қоғозлар операцияларини шакллантириш ва мустаҳкамлаш асосида кичик ва ўрта хусусий тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашда монетар ва фиксал сиёсати муҳим аҳамият касб этади. Мамлакатимизнинг Асосий Қонуни ҳисобланган Конституциянинг 122 ва 124-моддаларида монетар ва фиксал сиёсатни кенг амалга ошириш, банк ҳамда молия тизимини мустаҳкамлаш, хўжалик юритувчи субъектнинг пул, кредит, валюта ва қимматли қоғозлар билан амалга ошириладиган операцияларни шакллантиришда банк муассасаларининг хизмат фаолияти катта аҳамиятга эга эканлиги кўрсатилган.

Ҳозирги бозор шароити даврида мустақил хўжалик юритувчи кичик ва ўрта хусусий бизнес фаолиятини янада чуқурлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисослаштирилган акционерлик тижорат банкларини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 13 июлдаги «Банк тизимини ривожлантиришни молиявий қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 362-сон ҳуқуқий ҳужжатлари ҳукуматга тегишли банк муассасаларини хусусийлаштириш, банк тизимида кенг иқтисодий ислохотларни жорий этишда давлат бош ислохотчи ва раҳбарлик фаолиятини амалга оширувчи орган эканлиги таъкидланган.

Маълумки, Ўзбекистон халқ хўжалигининг барча тармоқлари каби мулкни хусусийлаштириш тамойиллари банк

тизимда ҳам кенг жорий этилмоқда. Ҳозирги кунда 30 дан ортиқ турли тижорат-иختисослаштирилган ва тижорат хусусий банклар ташкил этилиб, уларнинг мулккий мустақиллигини давлат йўли билан химоялаш, мустаҳкамлаш ва шакллантириш монетар ва фиксал сиссатининг асосий вазифаларидан биридир. Монетар ва фиксал сиссатини амалга оширишда «Марказий банк тўғрисида»ги, «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунлар муҳим аҳамият касб этади. Чунки банк тизимини мустаҳкамлаш банк субъектларининг мулккий мустақиллигини химоя қилиш, тижорат, хусусий, қўшма ва чет эл банкларини очиш, уларни рўйхатга олиш, лицензия бериш, уларнинг фаолияти устидан назорат қилиш, иш фаолиятини тўхтатиш каби катор ҳаракатлар маъмур ҳуқуқий ҳужжатларга асосан амалга оширилиши кўзда тутилган.

Ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасида махсулотлар, товарлар етказиб бериш, товарлар ишлаб чиқариш, уларни саклаш, жўнатиш, хизматлар кўрсатиш, кредиторлик, дебиторлик қарзларини амалга оширишдан келиб чиқалиган пул, кредит, кимматли қоғозлар, касса ва ҳисоб-китоб муносабатларидаги операцияларни амалга оширишда банк монетар сиссатини янада шакллантириш ҳамда чуқурлаштириш, хўжалик юритувчи субъектларнинг банклар билан амалга ошириладиган пул, кредит, кимматли қоғозлар ва валюта операциялари билан боғлиқ касса, ҳисоб-китобларга оид банк хизматларини мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хусусий тижорат банкларини ташкил қилишни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони қабул қилинган. Маъмур Фармонга кўра, мулкчиликнинг ҳар қандай шакли асосида акциядорлик жамияти тарзида юридик ва жисмоний шахслар, шу жумладан, чет эл фуқаролари банк муассасалари бўлиши мумкин.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 7-моддасида ҳар бир акциядорнинг ишгирик хиссаси Устав капиталининг 35 фоиздан ошмаслиги кўрсатилган. Бундай чеклов банкларнинг Устав капиталидаги давлат хиссасига ва чет эл банкларига таъбиқ этилмаслиги баён этилган. Банкларга оид Қонунга мувофиқ хўжалик юритувчи юридик ёки жисмоний шахс ёхуд ўзаро келишув асосида ёки бир-бирининг мулкчини назорат қилувчи бир гуруҳ юридик ва жисмоний шахслар битимлар асосида банк акцияларининг беш фоиздан зиёдини олиш учун эса Марказий банк томонидан розилик берилиши талаб этилади.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунга кўра, банк муассасалари банк акциядорлари таркибидан рўйхатга олинган кундан бошлаб бир йил мобайнида чиқиб кетиш ҳуқуқига эга эмас. Алоҳида-алоҳида қонун ҳужжатларига мувофиқ банкнинг Устав капиталини шакллантириш учун бюджет маблағларидан фойдаланишга йўл қўйилади. Лекин кредитга ва гаровга олинган маблағлардан ҳамда бошқа жалб этилган маблағлардан банкнинг Устав капиталини шакллантириш учун фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Банклар фаолияти Марказий банкда рўйхатга олиш билан бир вақтда банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензия олинган пайтдан бошлаб юридик шахс мақомига эга бўлиши билан бошланади. Монетар сиёсатининг асосий йўналишларидан бири Ўзбекистон ҳудудида чет эл банклари ваколатхоналарини очишга катта имкониятлар яратишдан иборат бўлиб, у «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 1 ва 16-моддалари ҳамда Марказий банк бошқаруви қарори билан 1996 йил 20 июлда тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл банклари ваколатхоналари сони, рўйхатдан ўтказиш ва аккредитациялаш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ амалга оширилди.

Ҳозирги иқтисодий ислохотларни шакллантириш, пул, кредит ва валюта бозорига оид монетар сиёсатни ривожлантириш ва чуқурлаштиришда Марказий банк Молия вазирлиги билан келишилган шартларда иш тутиб, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва давлат органларининг фиксал агенти сифатида:

— Молия вазирлиги ва бошқа давлат органлари чиқарган қарз мажбуриятларини жойлаштириш, жойлаштиришларни рўйхатга олиш ва уларни топширишда агент ролини бажариш;

— кўрсатиб ўтилган қимматли қоғозлар қийматини, улар бўйича фоизлар ва бошқа тўловларни тўлаш;

— кўрсатиб ўтилган қимматли қоғозлар бўйича ҳисобварақалари юритиш ва уларга доир тўлов операцияларини бажариш;

— кўрсатиб ўтилган қимматли қоғозлар бўйича операцияларни амалга ошириш борасида фаолият кўрсатиши мумкин.

Марказий банк Молия вазирлигига давлатнинг қимматли қоғозларини чиқариш ва давлат қарзини қайтариш жадвали ҳамда ҳажми масалалари юзасидан уларнинг банк ти-

зими ликвидлигига таъсири ва монетар сиёсатининг устувор йўналишларини ҳисобга олган ҳолда маслаҳат беради. Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг банкири, маслаҳатчиси ва фиксал агенти (ҳазина вакили) сифатида иш тутиши билан бир қаторда ҳукуматга кредит беради. Бу ҳукумат ва Марказий банк ўртасида алоҳида кредит шартномаси тузиш билан расмийлаштирилади. Унда кредитнинг миқдори, қайтариш муддатлари, тўланадиган фоизлари меъёри ва ссудани узиш тартиби келишиб олинади. Ҳукуматга кредит бериш тартиби Олий Мажлис тасдиқланган миқдорда эркин муомалада бўлалиган ва олти ойлик муддатда қиймати тўланадиган қарз мажбуриятларини тўлашда тасдиқланган давлат қимматли қоғозлари гаровга қўйилиши шарти билан берилди. Бунда қимматли қоғозлар Молия вазирлиги томонидан чиқарилади, бозор ставкаси бўйича тўланадиган даромад манбаига эга бўлади ва Марказий банкка топширилади. Кредит муддатлари эркин муомаладаги қарз мажбуриятларини тўлаш муддатларига мувофиқ келтирилиши лозим.

Марказий банкнинг мол-мулки унинг пул ва бошқа моддий бойликлари бўйича ўзига мустақилдир. Шунинг учун ҳам давлат Марказий банк мажбуриятлари юзасидан, Марказий банк эса давлатнинг мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайди, башарти, улар ўз зиммаларига бундай мажбуриятларни олмаган бўлсалар ёки қонунлардан бошқа қоида назарда тутилган бўлса. «Марказий банк тўғрисида»-ги Қонуннинг 9-моддасига кўра, Марказий банк Ўзбекистон Республикаси монетар сиёсатининг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш, депозитарий ва кассир вазифаларини бажариш, банклар фаолияти устидан назорат қилиш ва чет эл, халқаро банклар билан тўғридан-тўғри иқтисодий муносабатларни амалга ошириш, кредитлар олиш ёки бериш, кредиторлик, дебиторлик қарз мажбуриятларини тўлаш ёки талаб қилиш ҳуқуқига эгадир.

Ўзбекистон Конституциясининг 17-моддасида мамлакатимиз халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти эканлиги, унинг ташқи сиёсати, давлатларнинг суверен тенглиги баён этилган. Шунинг учун ҳам Ватанимизнинг пул-кредит сиёсатини Марказий банк амалга оширади. Ушбу ҳуқуқий ҳужжатга асосланган ҳолда Ўзбекистон Президентининг 1994 йил 20 апрелдаги «Экспорт-импорт операциялари бўйича валюта назоратини таъминлаш гадбирлари

тўғрисида»ги Фармони чет эллар билан бўладиган иқтисодий муносабатларда ҳужалик юритувчи юридик ва жисмоний шахслар Конституция ҳамда Қонунга мувофиқ ҳаракат қилишлари белгиланиб, улар устидан валюта назоратини мустаҳкамлаш кўзда тутилган.

Ҳўжалик юритувчи ҳар бир юридик ҳамда жисмоний шахс ва банк муассасалари ўз Уставларида кўрсатилган фаолиятни амалга оширишда Қонуннинг устунлигини сўзсиз тан олиш уларнинг асосий вазифаларидан биридир. Ҳўжалик юритувчи субъектларнинг товар ишлаб чиқариш, маҳсулот етказиб бериш, хизмат кўрсатиш пайтларида, улар учун тўловларни шартнома шартларига мувофиқ ўз вақтида тўламаслик, бунинг натижасида кредиторлик, дебиторлик қарзларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Одатда, корхона, ташкилот, ҳўжалик юритувчи субъектнинг айби, бу борада юридик шахс ҳисобланган раҳбарнинг айби ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Президентининг 1998 йил ноябр ойида Самарқанд ва Навоий вилоятларининг раисларидан ташқари бўлиб ўтган халқ депутатлари сессияларида сўзлаган нутқларида маънабдор шахсларнинг фаолиятига алоҳида эътибор берилиб, қатор банк раҳбарлари ўз лавозимларидан озод этилди.

Қонун, фармон, қарор каби ҳуқуқий ҳужжатларни тан олиш ва уларга риоя қилиш, фуқаролик, маъмурий, меҳнат, молия, банк ва бошқа ҳуқуқ тизими актларида бу — интизом дейилади. Шу сабабли Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 24 январдаги «Тўлов интизомини ва узаро ҳисоб-китоблар тизимини мустаҳкамлаш тадбирлари тўғрисида»ги Фармони пул, кредит, валюта, дебиторлик, кредиторлик қарзларини ўз вақтида тўлашни тартибга солиш интизомини мустаҳкамлашга қаратилган ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Ҳўжалик юритувчи юридик ва жисмоний шахслар ўртасида келиб чиқадиган пул, кредит, валюта, дебиторлик, кредиторлик қарзларни тўлаш, маҳсулотлар, товарлар етказиб бериш, хизматлар кўрсатиш каби хилма-хил иқтисодий муносабатлар бўйича ҳисоб-китоб операциялари, фаолиятни амалга ошириш тартиби, муддатлари ва мажбуриятни бузганлик учун тарафларнинг жавобгарлиги, субъектларaro тузилган шартномада батафсил баён этилади. Чунки шартнома ҳам ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланиб, қонун қоидаларга мувофиқ тузилади.

Халқаро фуқаролик жамиятида бозор муносабатларининг самарадорлигини яхшилашда демократик цивилиза-

цияга хос хизмат кўрсатувчи тижорат, хусусий банклар ва мазкур банкларда хизмат қилувчи ходимларнинг ҳуқуқий маданиятини чуқурлаштириш мақсадида Ўзбекистон ҳуқуқмати банк кадрларини тайёрлаш учун АКШ, Япония, Франция, Германия каби давлатлар билан шартномалар тузган. Шу асосда ижобий ишлар амалга оширилмоқда.

2-§. Банклар фаолиятида Конституция ва қонунларнинг тутган ўрни

Ўзбекистон корхоналараро, ташкилотлараро ва фуқаролар билан бўладиган иқтисодий категорияга оид пул, кредит, валюта, қимматли қоғозлар, дебиторлик, кредиторлик қарзлардан келиб чиқадиган муносабатларнинг барчаси банк муассасаларнинг хизматлар кўрсатиши туфайли вужудга келади. Ушбу ҳўжалик юритувчи жисмоний ва юридик шахсларнинг барча фойдали ҳаракатлари Конституциясига мувофиқ амалга оширилади.

1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Конституцияси принципларига кўра, Ўзбекистон — суверен демократик республика эканлиги, давлатнинг «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» номлари бир маънони англатади дейилиши, давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади, давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар, сўзлари Ўзбекистон демократик ҳуқуқий давлат эканлигини ўзида акс эттиради. Бозор муносабатларини шакллантиришга ва мустаҳкамлашга қаратилган; Ўзбекистон сиёсатининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Ана шундай мулк шаклларига кирувчи акциядорлар, кооперативлар ҳамда бошқа юридик ва жисмоний шахслар томонидан ташкил этилган, Марказий банкдан лицензия олиниб, рўйхатдан ўтилган тижорат, хусусий, кўшма ҳамда чет эл банкларининг мулклари кўзда тутилади. Конституциянинг 36 ва 53-моддаларида ҳар бир шахс мулкдор бўлиш-лиги, давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқ устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк эгаларининг тенг ҳуқуқлиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-бэравар муҳофаза этилиши кафолатланади. Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда на-

зарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин.

Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар давлат ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шартлиги Конституциянинг 54-моддасида баён этилган. Шунинг учун ҳам Асосий Қонун банк ҳуқуқининг асоси билангина чекланиб қолмасдан, балки мамлакатимиз ҳуқуқ тизимининг муҳим манбаидир. Шу сабабли барча ҳуқуқий ҳужжатлар Конституцияга мос келиши шарт. Чунки Конституция Ўзбекистон Республикаси Қонунларининг негизидир.

Ўзбекистон Республикасининг дунёга келиши билан биринчи Конституциямизни қабул қилишга, демократик ҳуқуқий давлатнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятини мустақил ташкил этишга, уларнинг ҳуқуқ ҳамда вазифаларини аниқ белгилаш, суверен молия ва банк тизимини вужудга келтиришга ҳуқуқий асос солинди. Ҳуқуқий демократик давлат деганда фақат қонунларнинг назарий томонидан эмас, балки амалий нуқтаи назаридан бир хилда бажарилиши, қонунларнинг бошқа ҳуқуқий ҳужжатлардан устунлиги, қабул қилинган қонунларнинг фуқаролар, ҳуқуқий шахслар, давлат ҳокимият ва ҳукумат идора органлари ва мансабдор шахслар томонидан бир хилда бажарилишининг мажбурийлиги тўғрисида умумий қоидалар Конституциянинг қатор моддаларида баён этилган.

Конституция ва қонуннинг устунлиги принципларини тан олмаслик ёки давлатчилик фаолиятида ушбу ҳуқуқий ҳужжатларнинг қоидаларини бажармаслик, уюшган жиноятчиликнинг олдини олмаслик, жиноятчилик билан аёвсиз курашмаслик, унга имкониятлар яратиб бериш, унга қарши курашишнинг фақат назарий йўли билангина чекланиб қолиш каби муносабатлар ҳуқуқий давлат принципларига зид, шунинг учун бундай давлатни ҳуқуқий давлат, деб айтиш мумкин эмас. Ҳуқуқий давлат — бу ҳаракатдаги қонунларга мувофиқ ниҳоят каттик интизом ҳукмрон бўлмоғи лозим. Асосий Қонуннинг 15-16-моддаларида Ўзбекистон Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинлиги, давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш қўришлари мажбурийлиги баён этилган. Шунинг учун ҳам

асосий қонунлар йиғиндиси ҳисобланган Конституциянинг бирор бир қондасига зид бўлган ҳуқуқий ҳужжат ёки ҳужжатлар ҳақиқий ҳисобланмайди.

Конституциянинг йигирма бешинчи бобидаги қатор моддаларда мустақил Ватанимизнинг ўз молия ва пул-кредит ҳамда банк тизимининг бозор шароитларига мос кичик ва ўрта тадбиркор ҳамда бизнес фаолияти билан шуғулланувчи юридик ва жисмоний шахсларнинг пул, кредит, валюта, қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, уларга молиявий ёрдам кўрсатиш, ҳисоб-китоб операциялари бўйича хилма-хил иқтисодий хизматлар кўрсатадиган тижорат ва хусусий банкларни жорий этишни Марказий банк зиммасига юкланганлиги кўрсатилган.

Маълумки, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги вакилларининг 1991-1994 йилларда Бишкек, Ашхобод, Тошкент, Олмаота ва Москвада бўлиб ўтган учрашувларидан асосий мақсади бир-бирларига иқтисодий ёрдам кўрсатиш ва ҳамкорликни ривожлантириш, ҳуқуқий эркинликларни ўзaro тан олиш ва ҳурмат қилиш, кафолатли банкларга оид иқтисодий, ҳуқуқий муносабатларни ҳар томонлама ривожлантириш сиёсати, атроф-муҳитни соғломлаштириш, стандартлаш, патентчилик, метрология, божхона муносабатларини ва бошқа халқ хўжалиги учун зарур бўлган муаммоларни ҳал этишга қаратилгандир. Ўзбекистон иқтисодий ва сиёсий мустақиллигининг эълон қилиниши қонун нуқтаи назаридан қаралганда, юридик факт ҳисобланади. Юридик фактларга СССРнинг емирилиши, Ўзбекистон Мустақил давлатининг ташкил этилиши, Олий Мажлис томонидан 150 дан ортиқ халқ хўжалигининг барча тармоқларига тааллуқли қонунларнинг қабул қилиниши, шулар жумласига киради. Чунки ушбу ҳуқуқий ҳужжатлар фуқаролар, корхоналар, ташкилотлар, давлат ҳокимияти ва ҳукумат органлари учун ҳар хил ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларни вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш имконини беради.

Ўзбекистон халқ хўжалигининг барча тармоқлари каби банклар ва банк фаолиятида ҳамда «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги Қонунларига мувофиқ банклар тизимида ҳам иқтисодий ислохотлар кенг ривожланиб, чуқурлашиб, бозор иқтисоди қонунларига амал қилган ҳолларда шаклланмоқда. Амалдаги қонунларга асосланган ҳолда бозор иқтисодига ўтиш, бозор механизмини тартибга солиб бориш, ижтимоий-иқтисодий муносабатларни бошқариш Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов так-

лиф этган беш тамойил асосида шакллантириш ва бунда давлат бош ислохотчи бўлиши кўзда тутилган. Ҳукуматнинг бош ислохотчилик фаолиятини жорий этишда ер юзидаги энг тараққий этган давлатларидан бирига айлантириш, мустакилликнинг иктисодий-маънавий асосларини барпо этиш учун жаҳондаги иктисодий муносабатларни чуқурлаштириш ва мамлакатимиз халқ хўжалиklarининг барча соҳаларидаги чет эл инвестицияларини кенг жалб қилишнинг ҳуқуқий асослари йил сайин мустаҳкамланиб бормоқда.

«Банк ҳуқуқи»нинг манбаи ҳисобланган «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонун 6 бўлим, 41 моддани ўз ичига олади. Биринчи бўлимда тижорат банкларининг умумий қоидалари, банк фаолиятининг субъектлари, банк операциялари, банк фаолиятини лицензиялаш тартиби, фирма номи, ҳуқуқ принциплари берилган бўлса, иккинчи бўлимда банк муассасалари банк устави, унинг устав капитали, банкларни рўйхатга олиш тартиби, банк очиш учун олдиндан Марказий банкнинг рухсатномасини олиш асослари ва муддатлари, чет эл капитали иштирокида банклар таъсис этиш ва уларнинг фаолиятига нисбатан қўйиладиган қўшимча талаблар, банкларнинг филиал ҳамда ваколатхоналарини очиш қоидалари, банкларнинг иттифоқлари ва уюшмалари, банклар фаолиятини тўхтатиш ва уларни тугатиш ифодаланган. Банклар фаолиятини тартибга солиш, уларнинг ҳуқуқ ва бурчлари кўрсатилган. Учинчи бўлимда банкларнинг мустақиллиги, давлат ва банкларнинг масъулияти чекланиб қўйилиши, бошқарув органлари, банкларнинг фондлари, уларнинг пул маблағларини захиралаш борасидаги бурчлари, банк субъектларининг битимлар тузиш тартиби, давлат бюджетининг касса ижросига доир операцияларни бажариш тартиби, кредит ставкалари ва воситачилик хақи миқдорини белгилаш ҳуқуқлари, банклар ва мижозлар ўртасидаги муносабатлар, банкларнинг ҳисоб-китоб қилиш тартиби, кредитларнинг қайтарилишини таъминлаш қоидалари, қарздорларни тўловга қобилиятсиз, деб эълон қилиш баён этилган. Тўртинчи бўлим банкларга воситачилик қилишга бағишланган. Унда васийликни тайинлаш, унинг ваколатлари тўғрисида алоҳида баён этилган. Бешинчи бўлим банк мижозларининг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган. Унда банк сири, банкларнинг ўз мижозлари олдидаги жавобгарлиги ва монополияга қарши қоидалар келтирилган. Олтинчи бўлим банкларда ҳисоб юритиш ва ҳисобот, уларни эълон қилиш, банклар аудити ва банкларни назорат

килиш тартибини баён этади. Қонуннинг тузилиши унинг биринчидан, демократик ҳуқуқий давлат принциплари асосида амал қилиши, иккинчидан, банк субъектларининг тенглиги, эркинлиги, мулкий мустақиллиги, учинчидан, вассийлик ваколатларидан, кредиторлардан кенг фойдаланиш ва банк сирига қаратилган йўналишни янада мустаҳкамлайди.

Бозор муносабатларининг тўхтовсиз ривожланиши ва шаклланиши ҳамда янада чуқурлашуви банк тизимида пул, кредит, қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, валюта, ҳисоб-китоб, касса операцияларини мустаҳкамлаш, тўғри йўлга қўйиш, халқаро клиринг ва тўлов битимлари, халқаро резервлар, чет эл валютасидаги операциялар, банклар устидан умумий раҳбарлик қилиш, тижорат банклари учун мажбурий бўлган пул резервларини тўлаш, банк субъектларининг ҳуқуқ фаолиятини мустаҳкамлаш, банкларни янги техника, технология, асбоб-ускуналар билан ҳамда кадрлар билан таъминлашда қўмаклашувидаги умумий қоидалар Марказий банк, банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги Қонунга мувофиқ тартибга солиниб борилади.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши давлат билан банкларнинг масъулияти қонун билан чегараланиб қўйилган. Мазкур Қонуннинг 21-моддасида тижорат банклари давлатнинг мажбуриятлари бўйича, давлат эса банкларнинг мажбуриятлари бўйича жавобгар эмаслиги, фақат қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустаснолиги баён этилган. Ушбу қонун-қоидаларга мувофиқ банкларнинг мулкий мустақиллиги, мулкчиликнинг ҳар қандай шакли асосида акциядорлик жамияти тарзида ташкил этилиши, «банк» атамаси ёки мазкур атама қўшиб ёзилган сўз бирикмаларини Қонунга мувофиқ банк операцияларини амалга ошириш учун лицензияга эга бўлган ташкилотлар ўз фирма номида ёки реклама мақсадларида ишлатишлари мумкин. Қонун талабини бузиш белгиланган тартибда жавобгарликка тортиш учун сабаб бўлади. Шунингдек, барча банк субъектларининг тенглик, эркинлик, мулкий мустақиллик, банклар билан миқдорлар ўртасидаги мулкий муносабатларнинг битимлар асосида амалга оширилиши, миқдорлар исталган банкда ҳисоб-китоб варақларини очишга ҳақлилиги, банклар бошқарув органларининг асосий ҳуқуқ ҳамда вазифалари қонуннинг қатор моддаларида баён этилган. Банкларнинг бошқарув органлари деганда, акциядорларнинг уму-

мий йиғилиши, банк кенгаши ва бошқаруви банкнинг бошқарув органлари ҳисобланиб, ўзларининг устав қоидаларига кўра ўз фаолиятини амалга ошириши мумкин. Амалдаги Қонунга мувофиқ банк кенгашининг бурчлари қуйидагилардан иборат:

— омонатлар ва акцияларни ҳимоя қилиш мақсадида банк фаолиятини, шу жумладан кредитлаш ва маблағларни инвестициялашнинг тўғрилигини назорат қилиш;

— банк раҳбарларини ишга тайинлаш ва ишдан бўшатиш;

— банк капиталининг бир текис ўсиб боришини таъминлаб туриш;

— банк сиёсатини ишлаб чиқиш;

— қонун ҳужжатларига риоя қилишни таъминлаш кўзда тутилади.

Банк кенгаши аъзолари камида беш кишидан иборат бўлиши мумкин. Акциядорлардан ташқари банк соҳаси олимлари ва мутахассисларини ҳам банк кенгашига аъзоси бўлиши мумкинлиги «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунда баён этилган. Банкка оператив раҳбарлик қилувчи ва унинг фаолияти учун жавоб берувчи банк бошқаруви банкнинг ижро этиш органи ҳисобланади. Банк бошқарув кенгаши акциядорлар умумий йиғилиши олдида ҳисоб беради. Банклар фойдаларидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда турли фондлар ташкил этишлари билан бир қаторда Марказий банкда мажбурий захираларни сақлашлари шартлиги, мажбурий захиралар миқдори ёки меъёри Марказий банк томонидан белгиланиши Қонуннинг 24-моддасида кўрсатилган.

Ўзбекистон фуқароларининг, мамлакатимиздаги чет эллик фуқароларнинг, фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳамда хўжалик фаолиятини амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахсларнинг пул, кредит, валюта каби иқтисодий муносабатлари фақат «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонун билан чекланиб қолмасдан, балки Ўзбекистоннинг бошқа Қонунлари билан, жумладан «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги, «Давлат уй-жой сиёсатининг асослари тўғрисида»ги Қонунлар билан бир қаторда Ўзбекистоннинг Фуқаролик кодексининг 759-831-моддаларида ҳамда бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда баён этилган. Шунингдек, Олий Мажлиснинг фуқароларга хўжалик юритувчи юридик ва жисмоний шахсларга ҳамда банкларга оид қарори муҳим

аҳамиятга эга. Ушбу ҳуқуқий ҳужжат Қонуннинг кучга кириш муддатини, унга зид бўлган меъёрий ҳужжатларни қайта кўриб чиқиш ва бекор қилишлари учун керакли давлат органларига топширилади ва муддатларни белгилайди.

3-§. Ўзбекистон ҳудудидаги банкларга оид Фармонлар ва қарорлар тушунчаси

Аҳолининг товарларга бўлган эҳтиёжини қондириш ва улар билан ички бозорни тўлдириш, шунингдек республика савдо тармоғи фаолиятини молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ва янада ривожлантиришни таъминлаш мақсадида савдога ва тижоратга кўмаклашувчи «Савдогар» иختисослаштирилган акционерлик тижорат банкни ташкил этиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 18 мартдаги Фармони банклар тизимида катта аҳамиятга эга бўлди. Савдога ва тижоратга кўмаклашувчи «Савдогар» иختисослаштирилган акционерлик тижорат банкнинг ташкил этилганлиги ва унинг асосий вазифалари қилиб республиканинг савдо ташкилотларига банк хизмати кўрсатиш, савдо ташкилотлари билан халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари ўртасидаги савдо-харид муносабатларидан келиб чиқадиган қарз, кредит, гаров, валюта, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳамда товарлар, маҳсулотлар, хизматлар кўрсатиш борасидаги ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга ошириш унинг асосий фаолияти қилиб белгиланади. Ушбу ҳуқуқий ҳужжат иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш, товар ишлаб чиқарувчиларнинг, истеъмолчиларнинг, савдодаги кичик бизнес билан шуғулланувчи тадбиркорларнинг товар ресурслари бозорида эркин ҳамда тенг ҳуқуқли хўжалик субъектлари тарзида кенг иштирок этиши учун ва уларнинг фаолиятини ривожлантириш мақсадида иختисослаштирилган тижорат банклари ёки зарур тармоқлар мажмуини вужудга келтириш ҳозирги замон талабларидан келиб чиқади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хусусий тадбиркорлик кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбири тўғрисида»ги Фармонига бюджетдан ташқари фондларни кичик ва ўрта бизнес корхоналарига кредит бериш бўйича барча операциялар тижорат банклари, жумладан «Тадбиркорбанк» ва «Замин» банки ҳамда бошқа тижорат банклари ўртасида тузилган бош битимлар асосида кредит

йўллари очиш орқали амалга оширилиши кўзда тутилган. Мазкур Фармоннинг 6-бандига кўра, фермер ва деҳқон хўжалиklarининг ташкилий фаолиятини яхшилаш мақсадида фермер ва деҳқон хўжалиklarини қўллаб-қувватловчи шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжалик уюшмасини деҳқон ва фермер хўжалиklари уюшмасига айлантириш, айна вақтда шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш фонди, деб аташ Вазирлар Маҳкамаси томонидан маъқулланди. Шу бандга кўра, «Замин» банки деҳқон ва фермер хўжалиklари уюшмаси фаолиятида унинг аъзоси сифатида иштирок этиши кўрсатиб ўтилди.

Европа таъминлаш ва тараққиёт банкининг деҳқон ва фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш учун 20 мингдан 125 минг АҚШ долларигача миқдордаги ўрта муддатли микро ва кичик кредитларга асосланган кредит йўналиши ажратиш борасидаги таклифлари Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинди. Кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантиришни қўллаб - қувватлаш механизмини такомиллаштириш тўғрисидаги Фармон қоидаларини амалга ошириш Адлия вазирлиги, Молия вазирлиги, Марказий банкка, Давлат мулк қўмитаси, товар ишлаб чиқарувчилар ва тadbиркорлар палатаси деҳқон ва фермер хўжалиklари уюшмаси ва бошқа ташкилотлар зиммасига юклатилган.

Мустақил юртимизни жаҳоннинг энг тараққий этган давлатларидан бирига айлантириш, фуқароларнинг иқтисодий ҳам маънавий асосларини барпо этиш, демократик ҳуқуқий давлат сари янада ривожланиш ва чуқурлашишни кенгайтириш, савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасидаги корхоналарни шаҳарлар ва аҳоли гавжум яшайдиган жойларда бўлишини назарда тутиш ва уларга имкониятлар яратиб бериш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси 1995 йил 4 ноябрда «Ўзжамғармабанк»ни Ўзбекистон Республикаси Халқ банкига айлантириш тўғрисида махсус қарор қабул қилди. Мазкур ҳуқуқий ҳужжатнинг асосий мақсади аҳолига кўрсатилаётган банк хизматларининг кенг кўламли фаолиятини яратиш, эркин пул маблағларининг омонатларида бўлиши аҳоли манфаатдорлигини ошириш, аҳолига кредит бериш йўли билан кишилар фаровонлигини қўллаб-қувватлашга қаратилгандир. Халқ хўжалигининг барча тармоқларини ривожлантиришга йўналтираётган кредит-инвестиция ресурсларини кўпайтириш мақсадида, ҳар бир хўжалик ҳудудида банк инфраструктурасининг жорий этилиши, республикада яшовчи ҳар бир фуқаро банк хизматидан кенг фой-

даланиши учун жаҳон цивилизация андозалари даражасига кўтаришга ҳуқуқий асослар яратилди.

Иқтисодий ислохотларни кенгайтириш, маъмурий-буй-рукбозлик тизимига барҳам бериш, монополияга қарши қоидаларга риоя қилиш, пул, кредит, молия, валюта, қимматли қоғозлар бозорини мустаҳкамлаш ва давлатнинг монетар сиёсатини амалга оширишда Вазирлар Маҳкамасининг банк тизимини шакллантиришга қаратилган қарори алоҳида аҳамиятга эгадир. Ҳукуматимизнинг 1994 йил 13 июлдаги банк тизимини ривожлантириш, молиявий қўллаб-қувватлашга қаратилган ва бошқа ҳуқуқий актларига асосан мамлакатимизда ихтисослашган акционерлик тижорат, жумладан «Ғаллабанк», «Тадбиркорбанк», «Пахтабанк» каби қатор банклар ташкил этилган.

Ижтимоий ҳаётда, иқтисодиётда, сиёсатда ҳуқуқий демократик давлатни бунёд этиш, инсон қадриятларини жойига қўйиш, ижтимоий, сиёсий, маданий ва иқтисодий тараққиёт йўлларини белгилашда ҳуқуқий нормалар катта рол ўйнайди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Акциядорлик тижорат банклари фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1998 йил 2 октябрдаги Фармонини бажариш юзасидан ҳамда банк тизимида барқарорликни таъминлаш, банклар ресурсларини сафарбар этиш, иқтисодиётни кредит билан таъминлашда банкларнинг иштирокини кенгайтириш, шунингдек, банк хизматлари соҳасида рақобат муҳитини ривожлантириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг «Банклар тизимини ислох қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1999 йил 15 январдаги қарори муҳим аҳамият касб этади. Ушбу ҳуқуқий ҳужжат қоидаларига биноан Марказий банкнинг янги ташкил этилаётган банклар устав сармоясининг энг кам миқдорини босқичма-босқич кўпайтириш, уни 2000 йил 1 январдан бошлаб:

— Тошкент шаҳрида очилаётган тижорат банклари учун — сўмлардаги эквивалентда 2,5 миллион АҚШ долларигача;

— бошқа аҳоли яшаш пунктларида очилаётган тижорат банклари учун сўмлардаги эквивалентда 1,25 миллион АҚШ долларигача етказиш тўғрисидаги таклифи қабул қилинди.

Мазкур қарорга мувофиқ хорижий сармоя иштирокидаги банклар энг кам устав сармояси бўйича белгиланган талаблар сўм эквивалентида 5 миллион АҚШ доллари миқдориди, хусусий банклар бўйича — сўм эквивалентида 0,3 миллион АҚШ доллариди сақланиб қолишига рухсат этил-

ди. Юкорида баён этилган ҳуқуқий ҳужжатда 16 акциядорлик - тижорат банки акциядорларининг умумий йиғилишларида устав сармоялари ҳажмини 15 миллиард сўмга етказиш учун қўшимча маблағлар жалб қилиш маълумот учун қабул этилган.

Банк тизимини ислоҳ қилиш чора-тадбирларига кўра, банклар устав сармояси ҳажмини кўпайтириш, биринчи навбатда хорижий инвесторлар маблағларини жалб этиш, шунингдек, акциядорларнинг бўш маблағларини жалб этиш ҳисобига амалга оширилиб бормоқда. Амалдаги қондаларга асосан бир акциядорнинг тижорат банки устав сармоясидаги улуши 2000 йил 1 январдан бошлаб устав сармоясининг умумий миқдори 20 фоиздан, 2001 йил 1 январдан — 13 фоиздан ҳамда 2002 йил 1 январдан 7 фоиздан ортиқ бўлиши мумкин эмас (давлат улуши шунингдек, хорижий сармоя иштирокидаги банклар ва хусусий банклар бундан мустасно).

Вазирлар Маҳкамасининг «Банк тизимини ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1999 йил 15 январ қарорига кўра, банк тизимини ислоҳ қилиш бўйича республика комиссияси ташкил этилиши кўзда тутилган ва қуйидагилар унинг асосий вазифалари этиб белгиланади:

— банк тизимини ислоҳ қилиш, банк хизматлари соҳасида рақобат муҳитини шакллантириш, банклар активларини ва муассасалар фаолиятини фаоллаштириш ҳисобига уларнинг барқарорлигини ошириш юзасидан аниқ чора-тадбирларни амалга ошириш;

— банклар устав сармояларидаги давлат улушини камайтириш натижасида тижорат банкларини хусусийлаштириш ва акциялаштиришни таъминлаш;

— банклар устав сармояларига қўшимча маблағлар, шу жумладан, хорижий инвестициялар маблағларини, шунингдек, улар доирасини кенгайтириш ҳисобига бошқа муассасалар маблағларини жалб этишга кўмаклашиш;

— иқтисодиётнинг реал секторига хизмат кўрсатиш ва кредит билан таъминлашда банклар ролини ошириш, инвестиция дастурлари ва лойиҳаларини амалга оширишда улар фаолиятини фаоллаштириш, банклар билан уларнинг мижозлари муносабатларида ҳамкорлик механизминини тақомиллаштириш;

— тижорат банклари кредит портфелларини шакллантириш сиёсатини тақомиллаштириш, берилган кредитлар бўйича қарзларнинг таркибини ўзгартириш, берилган кре-

дитларни ўз вақтида қайтарилишини таъминлаш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш.

Қарорнинг олтинчи бандига биноан республика ҳудудида жойлашган юридик шахсларга:

— ишловчилар сони 1000 кишидан ортик бўлган корхоналарга 1999 йил 1 июндан бошлаб;

— ишловчилар сони 2000 кишидан ортик бўлган корхоналарга 1999 йил 1 декабрдан бошлаб;

— бошқа юридик шахсларга 2000 йил 1 июндан бошлаб солиқ тўлаш жойидаги солиқ органларини хабардор қилган ҳолда банкда бир нечта счётлар очиш ҳуқуқи берилган.

Халқ хўжалигининг барча тармоқлари каби қишлоқ хўжалигида мева-сабзавот маҳсулотларини ривожлантириш мева-сабзавот хўжалиги ва уни қайта ишловчи саноатнинг ишлаши ҳамда янада шаклланишини молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси «Мевасабзавотбанк» ихтисослашган акционерлик тижорат банкни ташкил этиш тўғрисида махсус қарор қабул қилди. Мазкур ҳуқуқий ҳужжатга мувофиқ, ушбу банкнинг асосий вазифалари мева-сабзавот хўжалиги корхоналари ва ташкилотларига, савдо, тайёрлов ва қурилиш ташкилотларининг қайта ишловчи корхоналарига кредит ҳисоб-китоб хизматини кўрсатиш белгилаб қўйилган. Қарорга кўра, «Мевасабзавотбанк» таъсисчилари томонидан устав фонди 5 млн. сўм миқдорида эълон қилинган ва уларнинг ҳар бирининг улуши, шу жумладан, «Ўзмевасабзавотузумсаноат» 2 млн. сўм, «Ўзозиковкатсаноат» 2 млн. сўм ва Молия вазирлиги 1 млн. сўмдан иборат қилиб белгиланган. «Мевасабзавотбанк»нинг устав фонди банк акцияларини сотишдан олинadиган маблағлар ҳисобига шакллантириш лозимлигини ҳисобга олиб, банк кенгаши акциялар чиқариш ва улар акционерлар ўртасида тақсимланиши кўрсатилган.

4-§. Банк устави ҳуқуқ манбаи сифатида

Бозор шароитида банкларга оид пул, кредит, валюта, қимматли қоғозлар билан бўладиган иқтисодий-ижтимоий муносабатларни ҳисоб-китоб, касса операциялари усулида амалга ошириш, ривожлантириш, шакллантириш ва чуқурлаштиришда, банк устави асосий ҳуқуқ манбаи ҳисобланади. Ўзбекистон ҳудудида ташкил этилган тижорат ёки хусу-

сий банклари ўз уставида тўлиқ ва қисқача номи, ҳуқуқий мақоми, манзилгоҳи, муҳри ва бошқа зарур реквизитлари ўзбек, рус ва инглиз тилларида аниқ ёзилиши шарт.

Республикамик банк тизимида «Пахтабанк» муҳим аҳамиятга эга. Банк фаолиятининг асосий мақсади сифатида уставнинг 2-моддасида қуйидагилар баён этилган:

1. Банк қишлоқда иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш, пахтачилик ва у билан боғлиқ тармоқда банк хизмати кўрсатишни яхшилаш, ҳисоб-китобларни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;

2. Банк пахта етиштирувчи хўжаликларга, пахта заводларига, пахтачилик билан боғлиқ бошқа корхона ва ташкилотларга комплекс равишда валюта — инвестиция хизматини кўрсатиш;

3. Банк фаолиятини пахта етиштирувчи хўжаликларни ва қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган, ишлаб чиқариш ташкилотларини ривожлантиришда молиявий маблағларни ошириш ва жамғаришга йўналтириш;

4. Пахта етиштириш, уни қайта ишлаш, сақлаш ва сотиш билан боғлиқ хўжаликлар ва ташкилотларга битимлар тузиш орқали келгуси ҳосил ҳисобидан аванс беришга кўмаклашиш;

5. Хўжаликларда белгиланган тартибда банкнинг бўлимларини ташкил этиш йўли билан миқдорларга хизмат кўрсатишни мустаҳкамлаш.

Банк уставининг яна муҳим хусусиятларидан бири, мулкларининг мустақиллиги, фондлари ва устав фонди, уни шакллантириш ва ўзгартириш тартиби таъсисчилар қўшган маблағлар ва акциялар сотилишидан тушган тушумлар ҳисобидан ташкил топади. Шу асосда банк 3,9 млрд. сўм миқдорда устав фондига эга.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Акциядор-тижора банклари фаолиятини янада қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги 1998 йил 2 октябр Фармонида банкларнинг устав капиталини ривожлантириш баён этилган. Ушбу ҳуқуқий ҳужжат талабига кўра, «Пахтабанк»нинг устав капиталли 1999 йил кўрсатмаларига асосан қимматли қоғозлар чиқариш ва уни сотиш усулида 6,4 млрд.ни ташкил этди*.

Ўзбекистоннинг барқарор ва истиқболли банкларидан яна бири акциядорлик биржа «Трастбанк»и 1994 йил 21

*Қараңг: «Рынок, деньги и кредит». Ежемесячный деловой журнал. 1999, № 4.

июлда Ўзбекистон Марказий банки томонидан рўйхатга олинган ва 1996 йил 7 августда қайта рўйхатдан ўтказилди. Унинг устав фонди — 112 млн. сўмдан иборат. Банкнинг уставида фондлар ва уларни тақсимлаш, акционерларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари, таъсисчиларнинг банкдан чиқиш тартиби, бошқарув органлари, уларнинг ҳуқуқ ҳамда вазифалари, умумий йиғилиш ўтказиш тартиби, банк кенгаши аъзоларининг сони, шунингдек тафтиш комиссияси аъзоларининг бошқарув раисини сайлаш, тайинлаш ва чиқариш тартиби каби қатор масалалар акс этган.

Умумий қоидаларга қўра, тижорат ёки хусусий, қўшма банкларнинг устави асосий фаолиятини қўрсатиб берувчи ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Чунки мазкур қўлланма Президентнинг Фармонлари, қонунлар ва қарорларга мувофиқ тузилган бўлади. Юқорида баён этилган «Банк ҳуқуқи» мазмунига маҳаллий органлар томонидан қабул қилинган қарорлар, Марказий банкнинг жами ҳуқуқий актлари ҳам кириди.

Ш Б О Б

БАНКЛАР ФАОЛИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ШАРТНОМАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

1-§§. Шартномаларнинг умумий қоидалари

Ҳар қандай жамият тарихий ривожланиш тараққиёти негизда ишлаб чиқарилган товарлар, маҳсулотлар, кўрсатилган хизматлар каби турли-туман иқтисодий муносабатлар асосида вужудга келади. Талаб ва таклифларга кўра, жорий этилган меҳнат фаолияти фуқаролараро, корхоналараро, ташкилотлараро, тузилган ва ўз навбатида тарафлар ўртасида ҳуқуқ ва мажбуриятни ўзида акс эттирувчи икки ёки кўп томонлама шартномаларда акс этади.

Хусусан, ҳозирги бозор шароитига тўғридан-тўғри ўтиш, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, халқ хўжалигининг бошқа соҳалари каби банк тизимида ҳам давлат мулкани ҳуқуқий принципларига мувофиқ хусусийлаштиришни амалга ошириш, мамлакатимиз ичкарисида ва хорижий давлатлар билан иқтисодий, техника-технология, савдо, чет эллик инвестиция фаолиятини ривожлантириш, ички бозорларни товарлар ва маҳсулотлар билан тўлдириш хўжалик юритувчи субъектлар билан ҳамда уларга банк хизматлари кўрсатувчи тижорат банклари ўртасида тузилган битимларга кўра амалга оширилади. Мазкур шартнома тарафларнинг тенглиги, эркинлиги, мулкӣ мустақиллиги ва ихтиёрий асосда тузилган бўлиши керак.

Маълумки, икки ёки кўп томонлама тузилган шартномалар одатда битимлар, деб ҳам юритилади. Чунки, бундай битимлар ҳарвақт тарафлар ўртасида бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларни келтириб чиқаради, ўзгартиради ва бекор қилади. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга оид насиятнома, меросдан воз кечиш, ишонч қоғозини бериш ёки қайтариб олиш каби қатор битимлар фақат бир шахснинг ҳуқуқ фаолиятини амалга оширишга қаратилганлиги учун бир то-

монлама битимга киради. Шунинг учун ҳам ҳар қандай шартнома битим бўла олади, лекин ҳар қандай битим шартнома бўла олмайди.

Умуман, шартномалар (битимлар) ўзининг мазмуни ва аҳамиятига кўра олиш-сотиш, қарз, маҳсулот етказиб бериш, юк ва йўловчилар ташиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини давлат йўли билан харид қилиш (контрактация), суғурта, пудрат, божхоналар ташкил этиш, инвестиция муносабатларини жорий этиш, савдо, молия-кредит, банк, қимматли қоғозлар, лизинг, ссуда, ҳисоб-китоб каби қатор шартномалар мамлакат ва жаҳон миқёсида Ватанимиз мустақиллигининг обрў-эътиборини кун сайин ошиб боришига хизмат қилувчи ҳуқуқий ҳужжатлардир. Ҳозирги кунда Ўзбекистондаги қатор банклар 1961, 1963-йиллардаги дипломатия, консуллик муносабатларини шакллантириш тўғрисидаги Вена конвенциялари қоидаларига асосланган ҳолда жаҳоннинг масалан, Германиянинг АГ «Дойче банк», АГ «Берлин банк», АҚШнинг «Чейз Менхеттен банк» каби обрўли банклари билан иқтисодий алоқалар шартномалар асосида амалга оширилмоқда. Ўзбекистон ҳудудида фаолият кўрсатувчи чет эл банк ваколатхоналарининг асосий вазифалари ҳам шартномага мувофиқ хорижий инвестицияларга хизмат кўрсатишдан иборатдир. Республикамизда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш, давлат рўйхатидан ўтказиш ва уларнинг фаолияти тартибини такомиллаштириш тўғрисидаги Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 12 феврал қарорида банклар фаолиятига алоҳида эътибор берилган.

1993 йилнинг октябрида Ўзбекистон билан Франция ўртасидаги «Сармоядорларни ўзаро рағбатлантириш ҳамда уларнинг мулкӣ ва шахсий ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида»ги Парижда имзоланган икки томонлама битим ёки 1996 йилнинг 14 ноябрида Брюсселда Ўзбекистон билан Бельгия ўртасидаги икки томонлама шартнома ҳам инвесторларнинг мулкӣ ҳамда шахсий ҳуқуқларини бир хилда ҳимоя қилишга қаратилгандир. Ўзбекистон жаҳондаги кўплаб мамлакатлар билан ташқи иқтисодий алоқаларни турли соҳалар бўйича тузилган шартномаларга кўра кенгайтириб, мустаҳкамлаб бормоқда. Республикамиз жаҳон бозорида тобора нуфузли ва ишончли шерик, дунёдаги хўжалик муносабатлари тизимида фаол қатнашчига айланаётир. Бунинг учун барча зарур ҳуқуқий ва амалӣ шарт-шароитлар яратилгандир. 1998 йил 30 апрелда бўлиб ўтган Олий

Мажлиснинг ўн биринчи сессиясида «Чет эл инвестициялари тўғрисида» ва «Чет эл инвестициялари ҳуқуқларини кафолатлари ва уларни химоя қилиш чоралари тўғрисида»-ги икки янги Қонун қабул қилиниши, жаҳоннинг 80 дан ортиқ мамлакати билан савдо иқтисоди ҳамкорлигида қулай шарт-шароит яратиб бериш тўғрисида битим имзолангани, Вашингтонда Ўзбекистон—Америка ҳайъатининг биринчи мажлиси ўтказилгани, АҚШ, Япония, Исроил каби бир қанча мамлакатларда қатор конференциялар ва бизнес-семинарлар ташкил этилгани ёрқин мисол бўла олади.

Ўзбекистон Президенти 1998 йил 23 июлдаги Вазирлар Маҳкамаси мажлисида сўзлаган нутқида Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Европа ҳамкорлик бўйича комиссияси, Осиё банки каби бир неча халқаро молия ташкилотлари билан ҳамкорлигимиз сезиларли даражада мустаҳкамланганлигини баён қилади. Шунинг айтиб ўтиш лозимки, фақат 1998 йилнинг ўзида Жаҳон банкининг директорлар кенгаши корхоналарни ташкилий ўзгартириш ва хусусийлаштиришдан сўнг қўллаб-қувватлаш лойиҳаси бўйича 28 миллион долларлик маблағ ажратиш битимини имзолади. Осиё ривожланиш банки транспорт инфратузилмасини такомиллаштириш, маориф ва қишлоқ хўжалиги соҳаларини ривожлантириш келишувлари имзоланди. Умумтаълим мактаблари учун дарслик ва ўқув адабиётлари чиқариш тизимини такомиллаштириш бўйича 40 миллион долларлик имтиёзли кредит ҳақида шартномалар қабул қилинди. Ташқи савдо фаолиятида, шартномаларга кўра, экспорт ва импорт тизимида рўй бераётган ижобий силжишлар фақат мустақиллик шарофатидир. 1998 йилнинг биринчи ярим йилида ташқи савдолар оборотининг сальдо қолдиғи ижобий бўлиб, у 200 миллион АҚШ долларидан ортиди. Айни вақтда олтин — валюта захирамиз сақлаб қолинди. Мамлакатимизнинг тўлов баланси мустаҳкамланди*.

Халқаро инвестиция муносабатларига асосланган шароитларга мувофиқ, инвестиция фаолиятини кенгайтириш ҳисобидан иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Фақат 1998 йилнинг биринчи ярим йилида иқтисодиётга етказилган капитал маблағларнинг умумий ҳажми 12 фоизга ортиди ва 150 миллиард сўмга етди. Бу ялпи ички маҳсулотнинг учдан бирига тенгдир. Сармояларнинг

* И.А. Каримов. Халқ фаровонлиги фаолиятимиз мезони. «Халқ сўзи» газетаси. 1998 йил 24 июл.

55 фоизидан ортиғи ишлаб чиқариш соҳаларини, айниқса, транспорт ва алоқа, ёнилғи-энергетика мажмуи, қишлоқ хўжалиғи, озиқ-овқат саноатини ривожлантиришга йўналтирилди. Ушбу инвестиция ютуқлари шартномалар асосида вужудга келди.

2-§. Тижорат банклари билан ижара шартномаси тузиш тартиби

Маълумки, тоталитар тузум томонидан тартиб олинган ва мажбурий усулларда давлат тасарруфига ўтказилган хилма-хил турдаги тижорат банклари Ўзбекистон мустақиллигининг қўлга киритилиши биланоқ, уларни хусусийлаштириш, бозор иқтисодига ўтиш, иқтисодий ислохотларни кенг амалга ошириш жараёнларининг ҳуқуқий асослари яратилди. Ўзбекистон Республикасининг 1991 йилда қабул қилинган «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги ва унга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги 1993 йил 7 май Қонунларига кўра, 1992 йилнинг охирида ташкил этилган Давлат мулки ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитаси (Давмулкқўм) республика ҳукумати билан биргаликда хусусийлаштиришнинг стратегияси ва тактикасини белгилаб чиқди. Фақат 1991-1992 йилларда давлат тасарруфидаги мулк объектларидан икки минга яқини бошқа мулкчилик шаклларига айлантирилди. Шу муносабат билан кўпгина Давлат банклари тижорат, акционерлик банклари мақомини олди. Олий Кенгаш томонидан 1992 йил 2 июлда қабул қилинган қарорнинг 1-иловасида Давлат тасарруфидан чиқарилиши, хусусийлаштирилиши, сотиб олинishi ва ижарага топширилиши мумкин бўлмаган мулк турлари ҳамда гуруҳларининг 33 та объекти берилган. Шулар жумласига, Ўзбекистон Республикасининг давлат хазинаси, республика Давлат бюджети, валюта захиралари, Марказий банк маблағлари, шунингдек республика олтин захираси каби мулк объектларини киритиш мумкин.

Бозор иқтисодига ўтиш, уни тартибга солиб боришни ҳуқуқий ҳужжатларга асосланган ҳолда бошқаришда шартномаларнинг аҳамияти мамлакат ва халқаро шароитда ниҳоятда каттадир. Хусусан, банклар фаолиятига оид иқтисодий муносабатлар, чунончи, пул, кредит, валюта, қимматли қоғозлар, касса, кредиторлик ва дебиторлик қарзлардан келиб чиқадиган турли-туман операциялар хўжалик юритув-

чи субъектларнинг иш фаолияти фақат шартномалар тузиш йўли билан вужудга келади. Шундай шартномалардан бири бу ижара битимидир. Марказий банк бошқаруви томонидан 1996 йил 20 июлда тижорат банклари билан ижара шартномаси тузиш тартиби тўғрисида қабул қилинган қоидага мувофиқ, ижара битими Марказий банкнинг Бош бошқармалари, тижорат банкларининг вилоятлар, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикасидаги бошқармалари ўртасида тузилади. Марказий банк Бош бошқармалари ижара тўловлари ўз вақтида тушишини назорат қилишлари ҳамда пулнинг кадрсизланишини ҳисобга олиб, ижара тўлови ставкаларига кечиктирмай ўзгаришлар киритишлари керак. Бундай ўзгартиришлар киритилиши шартномада таъкидлаб ўтилган бўлиши лозим.

Бинолар, хоналар, асбоб-анжомлар ва машина-ускуналар ижараси учун тўловлар ҳар ойда ўтказиб турилиши керак. Уларнинг ижараси учун нархлар «Ижара тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ, томонлар келишувига кўра, шартномавий асосда белгиланаётган ижара суммаси иқтисодий асосланган бўлиши ҳамда томонлар манфаатларига жавоб бериши зарур. Сумма белгиланаётганда маҳаллий Давлат мулки бошқармаси белгилаган ижара нархлари асос сифатида мўлжал қилиб олинishi мумкин. Бундай ҳолларда Марказий банк манфаатларига жавоб берадиган шартномавий ижара ҳақи ставкаси (микдори) тўғрилигига Марказий банк Бош бошқармаларининг бошлиқлари масъулдир.

Бинолар, иншоотлар, хоналар турлари бўйича ижара ҳақи ставкаларини оширувчи коэффициентлар (бу коэффициентлар ижара ҳақи ҳисобланаётганда кўпайтирилади) қуйидагилар: а) алоҳида қурилаётган - 2; б) қўшимча қурилган - 1,5. Ижарага олинган бинолар, иншоотлар, хоналар қарда (шаҳар маркази, аҳоли зич туман, микрорайон, шаҳобча, йўллар мавжудлиги) жойлашганлигига қараб, 2 гача бўлган оширувчи коэффициент қўлланилади. Масалан: ижарага олинган бинонинг умумий майдони 900 кв.м.ни ташкил этади (кўп қаватли биноларда хоналарнинг умумий майдони ҳар бир қават бўйича ҳисобга олинади). Уни тижорат банки ижарага олаяпти. Банк учун ставка, йилига ҳар бир 1 кв.м. учун 500 сўм қилиб белгиланган. Шунингдек қўшимча қурилган бинолари ҳам бор. Бунда оширувчи коэффициент 1,5 га тенг бўлади. Ижара ҳақи қуйидагича ҳисобланади: $900 \times 500 = 450\ 000$ сўм. $450\ 000 \times 1,5 = 675\ 000$ сўм. Шундай қилиб, йиллик ижара ҳақи 675 000 сўмни ташкил этади.

Тижорат банклари билан ижара шартномаси тузиш тартиби тўғрисидаги 1996 йил 20 июлда Ўзбекистон Марказий банки бошқаруви томонидан тасдиқланган қоидага кўра:

а) фойдаланиш харажатлари, шунингдек коммунал хизматлардан фойдаланганлик, биноларни сақлаш учун харажатларни ижарачилар ижара ҳақидан ташқари тўлайдилар;

б) ўзлаштирилаётган хоналар, шунингдек уй ичидаги муҳандислик коммуникацияларни тиклаш билан боғлиқ тузатиш ишлари ҳамда таъмирлаш (қайта режалаш) учун харажат талаб қиладиган хоналарга нисбатан, агар бу ишлар ижара маблағлари ҳисобидан амалга ошириладиган бўлса, сарф-харажатларга қараб, 4 гача бўлган пасайтириш коэффициенти қўлланиши мумкин.

Бундай ҳолларда юқорида айtilган хоналарнинг аҳволини баҳолаш учун комиссия ташкил этилиши ва тузилган далолатнома ижара шартномасига илова қилиниши зарур. Темир қутилар, касса столлари, моддий бойликлар ташиладиган аравачалар ва бошқа анжомлар ҳамда машина-ускуналар қанча вақт фойдаланилгани ҳамда қанчалик ишдан чиққанига қараб, қолдиқ баланс қиймати бўйича ижарага берилади.

Шартномада қуйидагилар кўзда тутилади:

- ижарага берилаётган мулк таркиби ва қиймати;
- ижара муддати;
- ижара тўлови шартлари ва ҳажми, уни тўлаш муддатлари;
- мулкнинг аҳволи;
- ижарачининг мулкдан фойдаланиш шартлари;
- мулк амортизацияси тўлиқ чиққанидан кейин у қимга тегишли бўлишлиги билан боғлиқ шартлар;
- томонларнинг мажбуриятлари.

Юқорида айtilган машина-ускуналар учун ижара ҳақи суммаси қуйидаги формула бўйича ҳисобланади: $S_a = 0$ см коэффициент 25, бунда S_a — ижара ҳақи суммаси, 0 см — қиймат қолдиғи, 25 — фойдаланилаётган коэффициент. Мисол: темир қутининг қолдиқ қиймати 250 сўм. Ижара ҳақи йилига 6250 сўмни ташкил этади, яъни $250 \text{ сўм} \times 25$ (фойданилаётган коэффициент) = йилига 6250 сўм.

Бинолар, хоналар, темир қутилар, столлар, аравачалар ҳамда бошқа машина-ускуналар ижараси тўғрисидаги шартнома нусхалари Марказий банкнинг молия бошқармасига тақдим этилиши зарур.

3-§. Бозорни ривожлантиришда гаров шартномасининг аҳамияти

Иқтисодий муносабатларнинг амалга оширилиши, миллий валютанинг мустаҳкамланишига ва унинг эркин муомаладаги қувватини оширишга, истеъмол бозорини керакли моллар билан тўлдиришга, аҳолининг эҳтиёжларини қондирадиган ва хориждан келтириლაётган моллар билан рақобат қила оладиган ўз маҳсулотини ишлаб чиқаришга, ақтисодиётимизга янги технологиялар ва материаллар исосида замонавий корхоналарни ташкил этишга, тижорат банклари тизимини, суғурта компанияларини, аудиторлик хизматларини, коммуникацияларнинг зарур тизимларини жадаллик билан шакллантиришга ва экспорт бозорини янада кенгайтиришда гаров шартномаси муҳим аҳамият касб этади. Уни амалга ошириш учун корхоналар, ташкилотлар, муассасаларнинг ўзаро тўланмаган маблағларни, дебитор ва кредитор манбаи ҳамда бошқа сабаблари билан боғлиқ молиявий интизомни яхшилаш, банкротликка учраган хўжалик юритиш субъектларини тутатиш ва гаров муносабатларини шакллантирмоқ лозим. Чунки гаров мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усулларидан бири хисобланади. Гаров тушунчаси кредитор (гаровга олувчи)нинг қарздорга нисбатан мулкий ишончни қондирувчи ёки қарздор мажбуриятларни бажармаган тақдирда, гаровга қўйган мол-мулк қийматидан ундириш кўзда тутилади.

Маълумки, мулкдорлар синфининг шаклланишида, пул-товар ва қимматбаҳо қоғозлар бозорининг ривожланишида гаров муносабатлари муҳим иқтисодий аҳамиятга эгадир. Чунки гаровнинг моҳияти шундан иборатки, агар мажбурият қарздор томонидан ўз вақтида бажарилмаган бўлса, кредитор ўзининг талабини гаровга қўйилган мол-мулк хисобидан ундириш ҳуқуқига эгадир. Гаровнинг юзага келиш сабаблари ва унинг ҳуқуқий манбалари Ўзбекистон Республикасининг «Гаров тўғрисида»ги Қонуни ва кейинчалик унга ўзгартиришлар ҳамда қўшимчалар киритиш хусусидаги қатор ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солиб борилмоқда.

Гаровга ҳар қандай мулк қўйилиши мумкин. Масалан, ашёлар, қимматбаҳо қоғозлар, пул маблағлари, шахсий хусусиятга эга бўлган талаблар. Шунингдек қонуний тақиқлаб қўйилган ашёлардан ташқари барча мол-мулк ва мулкий ҳуқуқлар гаровга қўйилиши мумкин. «Гаров тўғрисида»ги

Қонуннинг 4-моддасида гаров нарсаси бўлиши мумкин бўлмаган объектлар, жумладан тарихий, маданий ёки ўзга қиммати туфайли ёхуд давлат хавфсизлиги нуқтаи назардан гаров қўлланиши мумкин бўлмаган объектлар рўйхати Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгилаб қўйилганлиги баён этилган.

Кредиторнинг талаблари гаров билан таъминланадиган ҳолатларда шундан иборатки, агар шартнома ёки қонунларда назарда тутилмаган бўлса, гаровни ҳақиқатда қондириш пайтида бўлган ҳажмдаги талабни қондиради. Фоишлар, ижрони кечиктириб юбориш оқибатида етказилган зарарларни қоплаш, неустойкани тўлаш, гаровга қўйилган мол-мулкни саклаб туришга кетадиган зарар чиқимлари, шунингдек ундириб олиш билан боғлиқ харажатларни қоплаш шулар жумласига киради. «Гаров тўғрисида»ги Қонунга асосан, тузилган шартномага кўра асосий мажбурият юзасидан кредитор ҳисобланган юридик ёки жисмоний шахснинг талаблари қондирилгандан сўнггина, гаровга қўйилган мулкни сотишдан ҳосил бўлган суммалдан қолгани бошқа кредиторларнинг талабларини қондиришга сарфланиши мумкин.

Гаровга қўювчи ва гаровга олувчи юридик ёки жисмоний шахслар бир хил ҳуқуқлардан фойдаланишади. Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ, мол-мулкнинг эгаси ашёни гаровга қўйишдан олдин уни суғурта қилиши керак. Агар гаровга қўйилаётган мол-мулк унинг эгаси томонидан суғурталанмаган бўлса, Қонун ва шартномага кўра, гаровга олувчи зиммасига тасарруфига берилган гаровдаги мол-мулкни суғурта қилиш мажбурияти юкланиши мумкин. Гаровга оид мулккий муносабатларни амалга оширишдаги шартноманинг мазмуни, унинг шакли ва вужудга келиш пайти муҳим ҳуқуқий аҳамиятта моликдир. Чунки гаров шартномасида томонларнинг тўлиқ номи, жойлашган манзили, гаров тури, гаров билан таъминланадиган талабнинг моҳияти, унинг миқдори, мажбурияти, ижро этиш муддатлари, гаровдаги мол-мулкнинг рўйхати, қиймати, турган жойи қайд этилиши лозим. Шунингдек, гаров шартномаси ёзма шаклда тузилиши, Қонунда назарда тутилган ҳолларда унинг нотариал йўл билан тасдиқланиши ва шундай рўйхатни юритувчи давлат идорасида қайд этилиши ҳамда имзоланган пайтдан эътиборан вужудга келади. Мана шу қонуний талабларга риоя этилмаган ҳолларда гаров тўғрисида тузилган шартнома ҳақиқий эмас, деб ҳисобланади.

Иқтисодий муносабатларни гаров шартномаси асосида амалга ошириш даврида, гаровга қўйилган мол-мулк учинчи шахс қўлига ўтиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда мулквий ҳуқуқ тўлиқ хўжалик тасарруфи ёки бевосита бошқаруви гаровга қўювчидан учинчи шахсга ўтган тақдирда ўз кучини саклаб қолади. Масалан, банкка қарздор бўлган фуқаро олинган ссуда ҳисобига қурилган уй-жойни сотса, бу ҳолда банк уй-жойни гаровга олган шахс сифатида мазкур уй-жой ҳисобидан ўз ҳақини янги эгасидан ҳам ундириб олиши мумкин. Гаровга қўювчи юридик ёки жисмоний шахс ҳар бир гаровга олувчига жами аввалги ва кейинги гаровлар ҳақида, шунингдек бу гаровлар билан таъминланган мажбуриятларнинг хусусияти ва миқдори тўғрисида маълум қилиши шарт. Гаровга қўювчи, гаровга олувчиларнинг ҳар биридан ўз мажбуриятини бажармаслиги оқибатида пайдо бўладиган зарарни қоплаши шарт.

Депозитга пул ўтказиш йўли билан гаровни тўхтатишда мулкни гаров билан таъминланган пул мажбурияти ижросини қабул қилишдан ва кечганидан тегишли пул нотариал идора ёки банкнинг депозитига ўтказилади. Депозитга ўтказилган пул қарзни тўлиқ қопласа, гаров шартномаси ўз кучини йўқотган ҳисобланади. Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ қарздор томонидан кредитор олдидаги мажбурият бажарилмаган тақдирда, қарздорнинг мажбуриятларини таъминлашга шартномага кўра, гаровга берган учинчи шахс (қарздорнинг мулквий вакили) ўз зиммасига олган мажбуриятни бажаришга ҳақлидир. Агар Қонунда бошқача қоидалар назарда тутилган бўлса, қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятни бажармаган тақдирда кредитор талабини гаровга қўйилган мол-мулк қийматидан қондириш суд, хўжалик судининг қарорига биноан амалга оширилади.

Қонунларда назарда тутилган ҳолларда ундирувчи гаровга қўйилган мол-мулкка эътибор қаратиш суднинг ҳал қилувчи қарорига кўра, суд ижрочиси томонидан, суд берган ижро варақаси ёхуд хўжалик судининг қарори ёки нотариуснинг ижро этиш ёзуви асосида ким оиди савдоси (очик савдо)да ҳамда воситачилик дўконлари орқали амалга оширилиши лозим. Амалдаги қонуний актларга мувофиқ, агар гаров нарчасини сотишдан тушган пул гаров олувчининг талабларини қоплашга етмаса, шартномада ёки қонунда ўзга қоидалар йўқ бўлган тақдирда этишмаётган пулни гаровга олувчи қарздорнинг бошқа мол-мулкидан қонунларда назарда тутилган тартибда олиш ҳуқуқига эга.

банк бошқаруви 7 кишидан иборат бўлиб, Президент томонидан 14 йилга тайинланиб, сенат томонидан тасдиқланган федерал резерв кенгаши банкларни бошқарувчи давлат органи ҳисобланади*.

Мамлакатимиз давлат ҳокимиятининг 1995 йил 21 декабрдаги биринчи чақирик тўртинчи сессиясида Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банк тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши Ватанимиз Конституциясининг 122 ва 124-моддаларида кўрсатилган молия, пул-кредит ва банк тизимини шакллантиришга асосланади. Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатга мувофиқ, Ўзбекистон Марказий банкининг ҳуқуқий мақоми ваколатлари ташкил этилиши ва фаолияти, тижорат, хусусий, чет эл ва қўшма банклар ташкил этиш ҳамда уларнинг фаолиятини тўхтатиш ёки тугатишга оид барча қоидалар «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 12-19-моддаларида кўрсатилган асосларга мувофиқ ҳамда «Марказий банк тўғрисида»ги Қонун билан амалга оширилади. Марказий банкнинг ташкилий тузилиши ягона марказлаштирилган бошқарув тизимидан ташкил этиб, унинг зиммасига юклатилган вазифаларни бажариш учун тегишли хизматлар ва муассасалар, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят марказлари ва Тошкент шаҳрида юридик шахс мақомига эга бўлмаган бош бошқармалардан ташкил этилган ва ушбу давлат органлари орқали барча банклар бошқарилади.

Ўзбекистон Марказий банкининг ташкилий тузилиш механизми қуйидаги институтларда:

- Марказий банк бошқаруви;
- Марказий банк раиси;
- раис котибияти;
- хавфсизлик ва ахборотларни муҳофазалаш департаменти;
- ички аудит департаменти;
- тижорат банкларига лицензия бериш ва уларнинг фаолиятини таҳлил қилиш департаменти;
- молия департаменти;
- тижорат банклари фаолиятини назорат қилиш департаменти;
- капитал қурилиш бошқармаси;
- пул-кредит сиёсати департаменти;
- валютани тартибга солиш ва ташқи алоқалар департаменти;

* Б.Эркаев, Р.Ҳакимов. Международное банковское дело. Т. «Ўзбекистон», 1993, 7-бет.

- тўлов тизимлари департаменти;
- бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот департаменти;
- ахборотлаштириш департаменти;
- қимматли қоғозлар департаменти;
- иқтисодий таҳлил ва статистика департаментидан иборатдир.

Марказий банкнинг олий органи унинг бошқарувидир. Бошқарув Марказий банк сиёсати ва фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаб беради ҳамда банкларни бошқаради. Бошқарув ўн бир аъзодан иборат бўлиб, унинг таркибига Марказий банк раиси, унинг ўринбосарлари, шунингдек унинг асосий бўлимларининг раҳбарлари киради. Ўзбекистон Марказий банк раиси Бошқарув раҳбари ҳисобланиб, уни Ўзбекистон Президентининг тавсиясига кўра, 5 йил муддатга тайинланган шахс томонидан бошқарилади. Бошқарув аъзоларини Марказий банк раисининг тақдимномасига кўра, Олий Мажлиснинг кенгаши тасдиқлайди.

Марказий банк бошқаруви қуйидаги ваколатларга эга:

- монетар сиёсатининг асосий йўналишларини, шу жумладан Марказий банкнинг очиқ бозордаги операциялари кўлами, Марказий банкнинг ҳисоб ва ссуда (кредит) беришдаги фоиз ставкалари ҳамда банкларнинг Марказий банкдаги мажбурий резервлар нормасини белгилаш;
- Марказий банкнинг Халқаро ташкилотлардаги иштироки масаласини ҳал қилиш;
- банкнотлар ва тангаларнинг номинал қиймати ва намуналарини, шунингдек, пул белгиларини муомалага чиқариш шартларини белгилаш;
- ҳукуматга бериладиган ссудалар миқдори ва шартларини тасдиқлаш;
- банклар учун иқтисодий нормативларни тасдиқлаш ва уларга риоя этилишини кузатиб бориш;
- банк фаолияти билан шуғулланиш учун лицензиялар бериш ва уларни қайтариб олиш тўғрисида қарорлар қабул қилиш;
- Марказий банкнинг ташкилий тузилмасини белгилаш;
- Марказий банк муассасалари ҳамда корхоналарини ташкил этиш, қайта тузиш га тугатиш;
- Марказий банк харажатлари ва даромадлари сметасини тасдиқлаш;
- Марказий банкнинг йиллик ва молия ҳисоботларини кўриб чиқиш;

— Марказий банкнинг таркибий бўлинмалари, муассасалари ва корхоналари раҳбарларини тасдиқлаш;

— Марказий банк таркибий бўлинмалари, унинг муассасалари ва ташкилотлари раҳбарларининг хисоботлари ҳамда маърузаларини тинглаш;

— Марказий банк ходимларини ишга ёллаш, ишдан бўшатиш, уларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш шартларини, шунингдек, уларнинг кредитлар олиши ва акциялар сотиб олиши тартибини Қонун ҳужжатларига мувофиқ белгилаш;

— Марказий банк ваколати доирасидаги бошқа масалаларни ҳал қилиш ҳуқуқига эгадир.

«Марказий банк тўғрисида»ги Қонуннинг 18-моддасидаги қоидаларга кўра, Марказий банк Бошқарувининг зарур масалалари унинг мажлисида кўрилиб, тўхтам қарори шаклида қабул қилинади. Бошқарувнинг мажлислари ойига камида бир марта унинг раиси томонидан чақирилиб, бошқарув аъзоларининг камида учдан икки қисми қатнашган Бошқарув мажлиси ҳақиқий ҳисобланади. Алоҳида ҳолларда Бошқарув мажлиси унинг камида 3 нафар аъзосининг талабномаси бўйича чақирилиши ҳам мумкин. Бошқарув раҳбари бўлмаган лайдда мажлис унинг ўринбосарларидан бири раислигида ўтказилади. Бошқарув қарорлари кўпчилик овоз билан қабул қилинади. Овозлар тенг келган тақдирда Марказий банк раисининг овози ҳал қилувчи ҳисобланиб, мажлис ёпиқ тарзда ўтказилади.

Ўзбекистон Конституцияси 93-моддасининг 10-бандига асосан, Марказий банк бошқарувининг раиси Президент томонидан белгиланиб, бошқарув, департаментлар, бошқармалар, корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар фаолиятига раҳбарлик қилади. Банкнинг фондларини тасарруф этади ва Марказий банк зиммасига юклатилган вазифалар бажарилиши учун жавобгар бўлади. Марказий банк фаолияти масалаларини ҳал қилади, Қонунга биноан бошқарув ваколатига киритилган бу муассасалар бундан мустасно. Шунингдек:

— Бошқарув қарорларини имзолайди, буйруқлар ва фармойишлар чиқаради;

— Марказий банк фаолияти ва жорий операцияларни оператив тарзда бошқариш бўйича ҳаракатларни амалга оширади;

— Олий Мажлисда, ҳукуматда, вазирликлар ва идораларда, судларда, банклар ва муассасаларда, халқаро ва чет эл ташкилотларида банк фаолиятига доир барча масалалар бўйича Марказий банк номидан иш кўради;

— айрим масалаларни ҳал қилишни ўзининг ўринбосарларига, марказий аппарат таркибий бўлинмаларининг раҳбарларига, ҳудудий муассасаларнинг раҳбарларига топширади.

Марказий банк раиси қуйидаги асослар бўйича:

- ваколат муддати тугаганда;
- истеъфога чиқишни сўраб, сабабларини кўрсатган ҳолда ёзган шахсий аризасига кўра;
- жиноят содир қилишда Қонунда белгиланган тартибда айбдор деб топилганда;
- ўзининг хизмат вазифаларини саломатлигига кўра бажара олмаганда (давлат тиббий комиссиясининг хулосаси асосида);

— эгаллаб турган лавозимига муносиб бўлмаган хатти-ҳаракатлар қилганида, шу жумладан Қонунни қўпол равишда бузганида ва Марказий банк манфаатларига катта зарар етказганда эгаллаб турган лавозимидан озод қилиниши мумкин. Марказий банк раиси Қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларга кўра, эгаллаб турган лавозимидан Президент томонидан озод қилиниши кўзда тутилган.

Марказий банк ўз ваколатлари доирасида қарорлар қабул қилиш борасида мустақилдир. Марказий банкнинг норматив ҳужжатлари, агар ҳужжатнинг ўзида ўзга қоида назарда тутилмаган бўлса, эълон қилинган кундан бошлаб кучга кириб, Ўзбекистон ҳудудида барча ҳўжалик юритувчи юридик, жисмоний ва фуқароларнинг ижро этиши мажбурдирлар.

«Марказий банк тўғрисида»ги Қонуннинг 6-моддасига мувофиқ, Давлат Марказий банк мажбуриятлари юзасидан, Марказий банк эса Давлат мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайди. Башарти, улар ўз зиммаларига бундай мажбуриятларни олмаган бўлсалар ёки Қонунларда бошқа қоида назарда тутилмаган бўлса.

2-§. Марказий банкнинг мулкый дахлсизлиги, мақсади ва асосий вазифалари

Олий Кенгашнинг 1992 йил 2 июлдаги қарорига (1-илова) мувофиқ, давлат тасарруфидан чиқарилиши, хусусийлаштирилиши, сотиб олиниши ва ижарага топширилиши мумкин бўлмаган корхоналар ва мол-мулк турлари ҳамда гуруҳларнинг 33 та объект рўйхатига:

1. Ер ости бойликлари, ички сувлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, республика ҳудуди доирасидаги ҳаво ҳавзаси;

2. Тарихий-маданий ва табиий мерос объектлари, бадиий кадриятлар (тарихий ва маданий ёдгорликлар, кино, фото ва фотоҳужжатлардан иборат давлат фондлари, илмий тадқиқот муассасаларининг архивлари ва фондлари);

3. Республиканинг давлат хазинаси, республика давлат бюджетининг, валюта захирасининг, пенсия жамғармаларининг, давлат бюджетидан ташқари жамғармаларнинг, Марказий банкнинг маблағлари, шунингдек, республиканинг олтин захираси;

4. Пул муомаласи соҳасида хизмат кўрсатувчи банклар ва бошқа муассасалар, пул белгиларини, давлат хазинаси билетларини, акциялар, облигациялар ва бошқа қимматли қорозларни, ордонлар, медаллар ва почта тўлови белгиларини чиқаришни тақдим этувчи давлат тамғаси корхоналари, муассасалари кабилар киритилган.

Шунинг учун ҳам Марказий банкнинг мулкӣ мустақиллиги, унинг мол-мулки дахлсизлиги, мол-мулкита даъволарнинг татбиқ этилмаслиги, Марказий банкнинг мол-мулки унинг пул ва бошқа моддий бойликлардан иборат бўлиб, уларнинг қиймати Марказий банк балансида акс эттирилиб, бинолари ҳамда иншоотлари, шунингдек, улар жойлашган ер майдонлари давлатнинг мутлақ мулкидир.

Марказий банк ва унинг муассасалари Ўзбекистон Республикасининг Давлат Герби тасвири туширилган ва ўз номи ёзилган муҳрига, ўз сарф-харажатларини ўзининг даромадлари ҳисобидан амалга оширувчи, иқтисодий жиҳатдан юридик шахс ҳисобланган муассасадир.

Марказий банкнинг бош мақсади миллий валютани барқарорланишини таъминлашдан иборат. Асосий вазифалари:

— Ўзбекистон Республикасининг монетар (пул-кредит) ҳамда валюталарини тартибга солиш соҳасидаги сиёсатини шакллантириш, қабул қилиш ва Ўзбекистон Республикасида ҳисоб-китобнинг самарали тизимини ташкил этиш ва таъминлаш;

— Банклар фаолиятини тартибга солиш ва банкларни назорат қилиш;

— Ўзбекистон Республикасининг расмий олтин валюта резервларини, шу жумладан, келишув бўйича ҳукумат резервларини сақлаш ва тасарруф этиш;

— Давлат бюджетининг касса ижросини Молия назирлиги билан биргаликда ташкил этишдан иборатдир.

Мамлакатимизнинг қонун ҳужжатларига асосан Марказий банк учун тақикланган фаолият турлари:

1. Молиявий ердан кўрсатиш билан шуғулланишга;

2. Марказий банк фаолият юритишнинг таъминловчи корхоналар ва ташкилотларни тузишда иштирок этишни истисно этганда банклар ва бошқа шахслар капиталида қатнашишга ҳақли эмаслиги «Марказий банк тўғрисида»ги Қонуннинг 4-моддасида баён этилган.

Марказий банкнинг молиявий аҳволи унинг устав капитали корхоналари, иншоотлари, барча мол-мулки кўзда тutilади. Унинг устав капитал миқдори икки миллиард сўмдан иборат бўлиб, унинг миқдори Олий Мажлиснинг қарорига мувофиқ амалга оширилди.

Марказий банкнинг фойдаси ҳар бир молия йили учун:

— ишончсиз, шубҳали қарзлар ва бошқа активлар бўйича эҳтимолий йўқотишларни қоплаш резервлари шакллантирилгандан сўнг;

— умумий қабул қилинган бухгалтерлик амалиётига мувофиқ амалда барча даромадлар ва чиқимлар ҳисоблангандан, шунингдек активлар ва пасивлар баҳоланганидан сўнг аниқланади.

Марказий банкнинг фойдаси унинг бошқаруви белгиланган тартибда, йиллик ҳисоботни тасдиқлаш билан бир пайтда тақсимланади. Марказий банк бошқарувининг қарорига мувофиқ, аниқ мақсадли турли резервлар ва фондлар шакллантирилиши мумкин. Фондлар ва мажбурий резервлар белгиланган тартибда тўлдирилгандан кейин фойданинг қолган қисми республика бюджети даромадига йўналтирилади. Йиллик ҳисобот кўриб чиқилмагунча фойданинг республика бюджетига ўтказилишига йўл қўйилмаслиги «Марказий банк тўғрисида»ги Қонуннинг 10-моддасида баён этилади.

Олий Мажлис тасдиқлаган Марказий банк уставига мувофиқ, Республика Президенти ҳамда Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган пул, кредит, валюта ва бошқа банкларга оид ҳуқуқий ҳужжатларга кўра Марказий банкнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

— пул муомаласи, кредит бериш, маблағ билан таъминлаш, ҳисоб-китоб билан таъминлаш, ҳисоб-китоб қилиш ва ташқи иқтисодий алоқа соҳаларида республика иқтисодий ва валюта билан бўладиган сиёсатини амалга ошириш;

— ҳисобга олишнинг, ҳисоб беришнинг ҳисоб-китоби, ссуда ва валюта операцияларини амалга оширишнинг ягона қоидаларини ва нормаларини белгилаш;

— ссула, омонат (депозит) операцияларини тартибга солиш ва умумий пул муомаласини бошқаришнинг нормативларини ўрнатиш;

— барча банклар ҳамда кредит муассасалари пул, кредит ва валюта операцияларига доир қонунлар ва қоидаларга риоя этишлари устидан назорат қилиш;

— барқарор пул муомаласини ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муомалада бўлган пулнинг харид қобилятини сақлаш;

— банк ишлари билан шуғулланиш учун рецензиялар бериш;

— Республика пул ва кредит тизимига раҳбарлик қилиш;

— Ўзбекистон Республикасининг бошқа мамлакатлар билан кредит ҳамда валюта соҳасига ҳамкорлигини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга кўмаклашиш, уларнинг Марказий ва Миллий банкларида, Халқаро банкларида ва бошқа молия-кредит ташкилотларида Ўзбекистон Республикаси манфаатларини ҳимоя қилиш;

— Республиканинг олтин захираси ва олмос фондини шакллантириш;

— Марказий банкнинг валюта фондини шакллантириш давлат валютасини тартибга солиб турувчи ва назорат қилувчи бош ижриоя фаолиятини бажариш;

— пул муомаласи, кредит маблағлари, қимматли қоғозлар, валюталарнинг ҳудудларга тақсимланишини назорат қилиб туриш;

— пул муомаласининг айланма (оборот) муносабатини боришини ҳисобга олиб, таҳлил қилиб бориш ва пул сақлашни амалга ошириш;

— ортиқча пулларни сақлаш ва уларни тақсимлашни тартибга солиб бориш;

— тижорат банкларининг барча ҳудудлардаги корхоналарга, ташкилотларга, муассасаларга касса операциялари бўйича кўрсатган хизматларини назорат қилиб туриш;

— халқ ҳўжалигида тижорат банкларининг кредитлар бериш операцияларини текшириб бориш ва уларнинг халқ ҳўжалиги учун фойдали томонларини ҳисобга олиб бориш;

— давлатнинг олтин, ёмбилар, кумуш, платина гуруҳига қирадиган металллар, қимматбаҳо тошлар (олмос), чет эл фонди қимматларини кўпайтириш ва уларни жойлаштиришни ва сақлаш операцияларини яхшилаш чораларини амалга ошириш;

— тижорат банкларининг чет давлатнинг бюджетга оид касса операциялари боришини назорат қилиб туриш;

— кимматли қоғозларни ишлаб чиқаришни, сотилишини, сотиб олишни, давлат заёмларининг ўйналишини ва берилаётган тўлов фоизларини назорат қилиш;

— чет давлатлар қарзларининг тижорат банклари томонидан бажарилишини назорат қилиб бориш;

— иктисодий конъюнктуранинг таҳлили ва истиқбол кўрсаткичларини белгилаш;

— муомалада бўлган пул массасининг иктисодий жиҳатидан асосланган чегараларини аниқлаш;

— пул массаси йиллик ўсиш суръатининг аниқ мақсадли курсаткичларини, шу жумладан Марказий банк ички активларининг ўзгаришини ҳисобга олиб бориш;

— хорижий давлатларда ваколатхоналар очишга, Ўзбекистонда чет эл банкларининг ваколатхоналарини очишни ташвиқот қилишга ҳақлидир.

Марказий банк ва унинг муассасалари резерв тизими вазифасини бажариш натижасида ҳосил бўладиган фойдадан олинадиган солиқлардан, йиғимлар ҳамда давлат божларидан озод қилиниши «Марказий банк тўғрисида»ги Қонунда айтиб ўтилган. Амалдаги қонун-қоидаларига кўра, Марказий банк пул, кредит, соҳасидаги мавжуд вазият ва монетар сиёсатнинг асосий йўналишлари тўғрисида ҳар йили матбуотда маъруза эълон қилиши кўзда тутилади.

Бозор иктисоди шароитида пул, кредит, кимматли қоғозлар, валюта инвестицияси, эмиссия, касса, кредиторлик, дебиторлик қарзлар бўйича ҳисоб-китоб операцияларининг қонунларга мувофиқ амалга оширилишини назорат қилиши билан бир қаторда, Марказий банк ўзи чиқарган давлатнинг кимматли қоғозларини, шунингдек қарз мажбуриятларини очик бозорда харид қилиши ва сотиши мумкин. Марказий банк ҳар қандай даражадаги бюджетларни молиявий таъминлаш учун очик бозордаги операциялардан фойдаланиши, шунингдек давлат кимматли қоғозлари бирламчи жойлаштирилганда уларни сотиб олиши мумкин эмаслиги «Марказий банк тўғрисида»ги Қонунда баён этилган.

Марказий банк ўз ҳудудидаги турли-туман соҳаларда хизмат килувчи тижорат ва хусусий банкларнинг фаолиятига раҳбарлик қилиш ҳамда назоратни амалга ошириш билан бир қаторда уларнинг ривожланиши, шаклланиши учун уларга тўловли кредит ресурсларини бериши ҳам кўзда тутади. Марказий банкнинг ҳуқуқ фаолияти, унинг бошқаруви, раиси, раиснинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, Марказий банк бошқаруви аъзоларининг департамент директорлари-

нинг ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги Марказий банкнинг Бош бошқармалар раҳбарлари ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган ваколатлари-га мувофиқ ўз фаолиятларини амалга оширади.

Марказий банкнинг хорижий банклар ва кредит муас-сасалари билан ўзаро иқтисодийга оид муносабатлари мам-лакатимизнинг халқаро шартномаларига, шунингдек банк-лараро битимларга мувофиқ амалга оширилади.

3-§. Марказий банкнинг банк операция-ларини амалга ошириш борасидаги фаолияти

Мамлакатимизда кун сайин ривожланиб, чуқурлашиб, шаклланиб бораётган бозор муносабатларида пул, қиммат-ли қоғозлар ва валюта операцияларини тартибга солиш, кредиторлик ва дебиторлик тўлов интизомини мустаҳкам-лаш мақсадида Марказий банк республикадаги пул-кредит, молия, валюта ва нарх муносабатларининг аҳволига асосла-ниб, муомаладаги пул массасининг бир ёки бир қанча кўрсаткичлари ўзгаришининг аниқ мақсадли мўлжаллари-ни белгилаши мумкин. Марказий банкнинг очик бозордаги операциялар лимитини бошқарув тасдиқлаши билан бир қаторда векселлар бозорига ҳам ўз эътиборини жорий этиб, Марказий банк қиймати тўланишини банклар кафолатла-ган қисқа муддатли хазина векселлари, шунингдек тижорат векселлари ҳисобини юритиши мумкин.

Марказий банк ҳисоб операцияларини ўтказиш қоида-ларини ва шартларини, шу жумладан, ҳисоб-китоблар ўтка-зиш муддатларини ҳамда кредит операциялари бўйича став-каларни мустақил равишда ўзи белгилайди. Марказий банк ўзи белгиланган энг кам миқдорда резервлар сақлаш тўғриси-да банкларга кўрсатма беради. Марказий банкда депозитга ўтказиладиган мажбурий резервларнинг энг кам миқдори Марказий банкнинг норматив ҳужжатлари билан белгила-ниб, у омонатларнинг ҳажми, тури, муддати банкларнинг бошқа мажбуриятларига боғлиқ бўлади. Мажбурий резервларнинг миқдорлари жалб этилган маблағлар ва омонатларнинг ҳар бир тоифаси бўйича барча банклар учун бир хилдир.

Мажбурий резервлар Марказий банкда нақд пул ёки омо-натлар кўринишида, Марказий банк белгиладиган тартиб-

да депозитга ўтказилиши лозим. Мажбурий резерв талабларининг нормативлари ёки таркиби белгилангани ёки ўзгартирилгани тўғрисидаги кўрсатмалар камида бир ойлик муддатда кўрсатилади, резервларнинг таркиби ёки миқдорига доир янги нормативларни банклар ана шу муддатгача бажаришлари шарт қилиб белгиланган. Марказий банк мажбурий резервлар бўйича фоизларни тўлаш тўғрисида қарор қабул қилиши кўзда тутилади. Агар бирор банк мажбурий резерв талабларини энг кам миқдорини сақлаб туриш тўғрисидаги «Марказий банк тўғрисида»ги Қонуннинг 28-моддасида кўрсатилган талабларни бажармаса, Марказий банк қатъий тартибда бу банкдан етишмаётган маблағ суммасини, шунингдек қайта молиявий тақсимлашнинг икки ставкасидан ошмайдиган миқдорда жарима ундириб олади.

Марказий банк ўзи мустақил равишда белгиланган шартларда банкларга уч ойгача бўлган муддатга кредит беришга ҳақли. Бунда қуйидаги активлар гаровга қўйилиши мумкин:

— олтин, чет эл валютаси, халқаро резервлар тоифасига кирувчи валюта бойликлари ва бошқа бойликлар;

— давлат қарз мажбуриятлари ва ҳукумат кафолатлаган бошқа қарз воситалари;

— Марказий банкда депозитга ўтказилган ва унинг депозитарийси учун мақбул бўлган, харид қилиниши ва сотилишига рухсат берилган ёки Марказий банк улар билан ҳуқуқий ҳужжатлар доирасида бошқа хил операциялар ўтказиши мумкин бўлган активлар;

— тўланишига банклар кафолат берган тижорат векселлари;

— қонун-қоидаларга мувофиқ, Марказий банк ўзининг қайта молиявий таъминлаш тизимида банкларнинг иштирок этиш шартларини эълон қилиши кўзда тутилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунининг 36-37-моддаларига мувофиқ, яъни васийнинг ваколатлари тўғрисидаги қоидаларга кўра, васий исталган пайтда фуқароларнинг депозитлари ва инвестициялари бир йилдан кўп бўлмаган муддатга қисман ёки тўла тўхтатиб қўйилганлигини эълон қилиши мумкин, бунда депозитлар ва инвестицияларнинг тахминий қийматини сақлаб қоладиган чоралар кўрилиши шарт. Башарти, васийлик вақтида ёки васийлик даврининг охирида банкни соғломлаштиришнинг иложи йўқлиги Марказий банк томонидан аниқланса, у лицензияни чақириб олади ва белгиланган тартибда банк фаолиятини тугатади.

Марказий банк қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ва шартларда давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, уларнинг муассасалари ҳамда ташкилотлари, Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, шунингдек Марказий банкка қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг асосий ҳисоб варақларига хизмат кўрсатиш бўйича банк операцияларини амалга ошириши кўзда тутилади ҳамда ушбу органлар ва идораларнинг ҳар ойда олинадиган нақд иш ҳақи пулларининг кунлик жадвали асосида амалга оширилади.

У Б О Б

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА БАНКЛАР ТАШКИЛ ЭТИШ ВА УЛАРНИНГ ФАОЛИЯТИНИ ТУГАТИШ ТАРТИБИ

1-§. Банклар ташкил этишнинг ҳуқуқий асослари

Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ банклар, қоида тариқасида, мулкчиликнинг ҳар қандай шакли асосида акциядорлик жамияти тарзида пай, кооператив ва хусусий тижорат шаклида ташкил этилиши мумкин. Ушбу Қонун қоидаларига кўра, юридик ва жисмоний шахслар, шу жумладан чет эллик юридик ва жисмоний шахслар банк муассасалари бўлиши мумкин. Башарти, Қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса. Давлат ҳокимият органлари, жамоат бирлашмалари ва жамоат фондлари бундан мустасно.

Юртимизда иқтисодий, сиёсий мустақилликнинг вужудга келиши Ватанимизни жаҳоннинг энг тараққий этган давлатлардан бирига айлантириш, иқтисодий, маданий ва маънавий асосларини барпо этиш, демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш, фуқароларнинг, юридик шахсларнинг ва банкларнинг мулкий мустақиллигини давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш, мулкдорларнинг ҳуқуқларини, хусусан банкларни ташкил этишда ҳар қандай ғайриқонуний ҳаракатлардан ҳимоя қилиш, уларнинг фаолияти билан боғлиқ ислохотларни амалга ошириш ҳозирги энг зарурий муаммолардан биридир. Ўзбекистон Республикасининг банклар ва банк фаолиятига оид мулкий муносабатлар юзасидан, асосан банклар ташкил этиш даврида ҳар бир акциядорнинг иштирокчилик ҳиссаси устав капиталининг ўттиз беш фоизидан ошмаслиги кўзда тутилади. Бундай чеклов банкларнинг устав капиталидаги давлат ҳиссасига ва чет эл банкларига татбиқ этилмаслиги «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунда баён этилган.

Амалдаги норматив ҳужжатларга кўра тижорат, хусусий ёки чет эл банки, Ўзбекистон ҳудудида ўз фаолиятини

Марказий банк томонидан бериладиган лицензия асосида амалга оширади. Лицензиясиз амалга ошириладиган банк фаолияти ғайриқонуний, деб ҳисобланади ва бундай фаолият натижасида олинган даромад давлат бюджетига мажбурий олиб қўйилади. Банк муассасалари «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонун қоидаларига мувофиқ, банк акциядорлари таркибидан у рўйхатга олинган кундан бошлаб бир йил мобайнида чиқиб кетиш ҳуқуқига эга эмаслар. Ўзбекистон Президентининг 1994 йил 21 январдаги «Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони мамлакатимиз ҳудудида хусусий тадбиркорликни шакллантиришга хизмат кўрсатувчи хилма-хил банкларни ташкил этишга асос солди. Ўзбекистонда тижорат банклари фаолиятини бошқаришда акциядорликнинг ролини ошириш, банк ҳодимларини ишга ёллашнинг шартнома тизимига ўтказиш, кредитлар бериш ҳамда уларнинг қайтарилишини таъминлаш учун банкнинг раҳбар ва ижрочия органлари жавобгарликни ошириш, шунингдек хусусий банклар ташкил этиш жараёнини рағбатлантириш мақсадида 1998 йилнинг 2 октябрида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Акциядорлик тижорат банклари фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди.

Мазкур ҳуқуқий ҳужжатда акциядорлик тижорат банки тўғрисидаги намунавий низомни Марказий банк Молий вазирлиги билан биргаликда тасдиқланган намунавий низомга мувофиқ акциядорлик тижорат банкларининг кенгашлари тузилишини таъминлаш кўзда тутилади. Фармонда банкларнинг молиявий мустақиллигини кенгайтиришга ҳамда акциядорлар сармоясини қўшимча равишда ташкил этишга, банкларнинг фаолиятини бошқаришда акциядорларнинг роли ва масъулиятини оширишга, банкларнинг ҳодимларини ишга ёллашнинг шартнома тизимига ўтказишга эътибор қаратилишига асосланади. Ушбу муносабатларни амалга ошириш учун Марказий банкка махсус комиссия тузиш тавсия этилган. Ушбу ҳуқуқий ҳужжат қоидаларига мувофиқ, банкнинг устав капиталида давлатга тегишли акциялар пакети 25 фоиздан ошган ҳолларда банк Кенгаши таркибига Марказий банкдан ишончли вакил киритилади, унинг зиммасига мазкур акциялар пакетини бошқариш вазифаси юкланади.

Ўзбекистон Президентининг 1998 йил 2 октябрдаги Фармонига кўра, акциядорлик тижорат банки Кенгаши:

— банк филиалларининг бошқаруви ва раҳбарлари билан биргаликда банкни самарали бошқаришни ташкил этиш, намунавий низом ҳамда бошқа қонун ҳужжатларининг талабларига мувофиқ кредитлар берилиши ва уларнинг ўз вақтида қайтарилиши учун жавобгар бўлиши;

— банк бошқаруви раиси билан меҳнат шартномаси тузиш каби қатор масалаларни ўз ичига олиши билан бир қаторда тижорат банкларининг мулкӣ мустақиллигини қонун ҳужжатлари асосида давлат томонидан ҳимоялаш кузда тутилган.

Бозор механизми самарали ишлаш учун тегишли шарт-шароитларни таъминлаш, республика ҳаётининг барча соҳаларида иқтисодий ислохотларни жорий этиш, кичик ва ўрта тадбиркор бизнес фаолияти жараёнларини шакллантириш ва чуқурлаштиришда иқтисослаштирилган ҳамда хусусий банклар томонидан уларни пул, кредит бозорига ёки иқтисодий манфаатларни қўллаб-қувватловчи эквивалент товарларнинг шаклланишига имкониятлар яратилди. Шу нарсага эътиборга олиш керакки, яъни кредитга ва гаровга олинган маблағлардан ҳамда бошқа жалб этилган маблағлардан банкнинг устав капиталини шакллантириш учун фойдаланишга йўл қўйилмайди. Лекин алоҳида ҳолларда амалдаги Қонун ҳужжатларига мувофиқ, банкнинг устав капиталини шакллантириш учун бюджет маблағларидан фойдаланиш мумкин.

Президент Фармонига кўра, хусусий тижорат банкларини ташкил қилиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш учун қулай шарт-шароитларини яратиш, хусусий сармояни жалб этиш ва ундан ҳўжалик оборотида самарали фойдаланиш ҳозирги бозор иқтисоди талабидир. Мамлакатимизда хусусий тижорат банкларини ривожлантиришнинг асосий мақсади фуқаролар ва юридик шахсларнинг иқтисодий муносабатларини яхшилаш, уларнинг ишлаб чиқаришда ва савдо фаолиятини осонлаштириш, шакллантириш ва кўмаклашишдан иборатдир. Ҳозирги кунда жаҳон иқтисодий бозорига келсак, масалан, ғарб мамлакатларида юз минг кишига 10-15 банк тўғри келади. Шунинг учун ҳам ҳукуматимиз хусусий тижорат банкларини ҳар томонлама шакллантиришга, улар фаолиятини қўллаб-қувватлашга муҳим эътиборни қаратмоқда.

Ўзбекистон фуқаролари хусусий тижорат банклари ташкил этиш учун устав капиталига маблағларни ўз даромадлари тўғрисидаги декларацияни тақдим этмасдан қўшиш-

лари «Хусусий тижорат банкларининг ташкил қилиниши-ни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Президентининг 1997 йил 24 апрелдаги Фармонида баён этилган. Ушбу Фармонга мувофиқ, хусусий тижорат банклари ташкил этилган пайтдан бошлаб, 2 йил мобайнида бюджетга даромад солиғи тўлашдан озод қилинади. Ундан бўшатилган маблағлар уларнинг моддий-техника базасини мустахкамлашга ва инфраструктурани ривожлантиришга йўналтирилади, дейилган. Мазкур ҳуқуқий ҳужжатга кўра, хусусий тижорат банки устав капиталининг энг оз миқдори 250 минг ЭҚЮга тенг суммада белгиланади ва банк фаолиятини дастлабки 3 йил давомида ўзгартирмай сақлаб турилади.

Баён этилган ҳуқуқий акт қоидаларига мувофиқ, хусусий тижорат банки ўз фаолиятини бошлаганидан кейин олти ой ўтгач, хусусий тижорат банкига хорижий валютада операцияларни амалга ошириш учун лицензия берилиши мумкин.

2-§. Банкларни рўйхатга олиш ва уларнинг фаолиятини лицензиялаш тартиби

Пул, кредит, қимматли қоғозлар ва валютага оид иқтисодий муносабатларни давлат ичкарасида ҳамда жаҳон миқёсида фақат банк операциялари асосида амалга оширилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир товар ишлаб чиқарувчи ташкилот, корхона фаолияти унга хизмат кўрсатувчи банк билан чамбарчас боғлангандир. Амалдаги Қонун ҳужжатларига асосан товар, пул бозорида фуқароларга, корхоналарга, ташкилотларга, муассасаларга, ҳисоб-китоб, касса, дебиторлик ва кредиторлик қарзлар каби иқтисодий операцияларни амалга ошириш учун банк хизматлари алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур фаолиятни амалга ошириш учун банк ўзининг мустақил мулкига, бинолар, иншоот, ускуналари, устав фонди, захира фонди ва бошқа воситаларга эга бўлган тақдирда Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунга асосан, Марказий банкда рўйхатга олинган пайтдан бошлаб, юридик шахс мақомига эга бўлади.

Тижорат ва хусусий тижорат банкларини ташкил қилишда, уларни рўйхатга олиш тартиби ва шартларини рўйхат-

га олиш билан бир вақтда банкларга банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензия топширилиши лозим. Банкларни рўйхатга олиш ва уларга лицензия бериш тартиби «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунга кўра ҳақ тўлаш эвазига амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг банкларга оид қонун қоидаларига асосан, банк муассасасини очиш учун олдиндан Марказий банкнинг рухсатномасини олиш, шунингдек фаолият мақсади, мулк объектлари Марказий банк томонидан ўрғаниб чиқилиши кўзда тутилади. Лицензия беришдан олдин Марказий банк аризачиларга банк ташкил этиш борасидаги фаолиятларини давом эттириш имконини берадиган дастлабки рухсатномани беради. Банкларнинг филиаллари Марказий банкда рўйхатга олинади ва ўз фаолиятларини уларни ташкил этган банкка берилган лицензия асосида амалга оширилади. Дастлабки рухсатномани бериш тўғрисидаги қарор, ариза ва у билан бирга барча зарур ҳужжатлар тақдим этилган кундан бошлаб кўпи билан уч ой ичида қабул қилинади ва муассисларнинг молиявий имкониятлари ҳамда обрўини, банк раҳбарлигига таклиф этилаётганларнинг касб малакаларини, бизнес - режани, молиявий режани, капиталнинг тузилишини, тегишли банк бинолари ва усқуналар билан таъминлаш имкониятларини баҳолашга асосланади.

Банкни рўйхатга олиш ва унга лицензия бериш учун муассислар дастлабки рухсатнома олинган кундан бошлаб, узоғи билан олти ой муддатда Қонунда белгиланган талабларни бажаришлари керак. Банкни рўйхатга олиш ва унга лицензия бериш ҳақидаги қарор Марказий банк талаблари бажарилган кундан кўпи билан бир ойлик муддатда чиқарилади.

Мустақиллик арафасида Ўзбекистон ҳудудида Марказий банк томонидан берилган лицензия асосида ташкил этилган ва халқ хўжалигининг турли соҳаларида ихтисослаштирилган хилма-хил тижорат, хусусий, чет эл ва қўшма банклар корхоналарга, ташкилотларга, фирмаларга, фуқароларга кредитлар бериш, янги техника ва технология, асбоб-усқуналар, ҳисоб-китоб, касса хизматлари кўрсатиб, ўз фаолиятини муваффақиятли амалга ошириб келмоқда. Ўзбекистон ҳудудида замон талабларига жавоб берадиган банк муассасаларини ташкил этишнинг асосий сабаби, мақсади бошқа ташкилотлар ва корхоналар каби меҳнатқаш халқимизга пул, кредит, валюта, қимматли қоғозлар бўйича хизматлар кўрсатиш кўзда тутилади.

3-§. Ўзбекистонда чет эл банкларини рўйхатдан ўтказишнинг ҳуқуқий асослари

Мустақил Ўзбекистон Республикаси ҳозирги кунда жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари билан тўғридан-тўғри ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтириб, мустаҳкамлаб бормоқда. Республикамиз жаҳон бозорида тобора нуфузли ва ишончли иқтисодий, сиёсий субъект сифатида катор халқаро ташкилотларга аъзо бўлиб, импорт-экспорт, савдо, молия ва банк тизимларини шакллантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Дунё миқёсида хўжалик муносабатлари тизимини шакллантирувчи ва уларнинг иқтисодий фаолиятини амалга оширувчи чет эл банклари билан фаол қатнашишга барча субъектив ва объектив шарт-шароитлар, барча зарур ҳуқуқий ва амалий имкониятлар яратилди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ҳудудидаги чет эл инвесторларининг иқтисодий фаолиятини амалга оширувчи чет эл банклари ваколатхоналарини очиш, чет эл инвесторлари билан бўладиган валюта, кредит, савдо, қимматли қоғозлар, транспорт, алоқа хизматлар кўрсатиш каби хилма-хил иқтисодий муносабатлардан келиб чиқадиган касса, ҳисоб-китобларга оид фаолиятлар мазкур банк ваколатхоналари ишгиरोкида амалга оширилди.

Жаҳон цивилизацияси тараққиётида рўй бераётган ижтимоий, иқтисодий жараёнлардан келиб чиқадиган чет эл инвесторларининг фаолияти вакил қилинган банк ваколатхоналари ёрдамида олиб борилади. Ватанимиз ҳудудида чет эл банкларини очиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасига кўра, «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 16-моддасида ва Марказий банки бошқарувининг 1996 йил 20 июлдаги қарори асосида тасдиқланган. У «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл банклари ваколатхоналарини очиш, рўйхатдан ўтказиш ва аккредитациялаш тартиби тўғрисида»ги Низом билан амалга оширилади. Мазкур Низом қоидаларига кўра, Ўзбекистон ҳудудида ўз ваколатхонасини рўйхатдан ўтказиш ва аккредитациялаш учун чет эл банки қуйидаги ҳужжатларни топширади:

1. Ваколатхона ташкил этиш зарурати асослари берилган, мўлжалдаги фаолият дастури ҳамда Ўзбекистон Республикасида банк томонидан иш юритиш ваколати берилган шахслар кўрсатилган илтимоснома;

2. Чет эл банкнинг белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикасининг чет эл банки жойлашган хорижий мамлакатдаги элчихонасида ёхуд банк резидент бўлган давлатнинг Ўзбекистон Республикасидаги элчихонасида тасдиқланган устави;

3. Банкнинг охириги молия йили учун эълон қилинган ва аудиторлар тасдиқлаган ҳисоботлари;

4. Чет эл банки ваколатли органнинг ваколатхона тўғрисидаги қарори;

5. Банк ваколатли орган тасдиқлаган ваколатнома очиш тўғрисидаги Низом;

6. Ваколатхона бошлиғи ва чет эллик ходимлари тўғрисидаги маълумотлар;

7. Бино ижарага олиниши тўғрисидаги шартнома ёки қарорга кўра бино берилиши тўғрисидаги кафолат хати. Бу ҳужжатлар рўйхатга олиш жойига қарайдиган ҳокимиятнинг одам яшамайдиган бинолар бошқармаси билан келишилган бўлиши лозим;

8. Аризачи банк фаолияти билан шуғулланиш учун тегишли лицензияга эга эканлиги тўғрисида тегишли давлат банк назорати органи берган ёзма тасдиқнома.

Низомга мувофиқ чет эл банклари ваколатхоналарини ташкил этиш билан боғлиқ ҳужжатлар Марказий банкка инглиз, ўзбек ва рус тилларида тақдим этилади. Марказий банк рўйхатга олиш ва аккредитациялаш тўғрисидаги масалани ҳужжатлар қабул қилинган вақтдан бошлаб бир ой ичида ҳал этади. Ваколатхона ҳужжатларидаги камчиликларни бартараф этиш ва уларни Низом талабларига мослаш учун кетадиган вақт бу муддатга кирмайди. Шунинг таъкидлаш лозимки, очилган ваколатхона юридик шахс ҳисобланмайди ва ўз фаолиятини уни ташкил этган банк номидан ваколатхона тўғрисидаги Низомда белгиланган ваколатлар доирасида олиб боради.

Чет эл банкларини Ўзбекистон ҳудудида аккредитацияланган ваколатхоналари рўйхатга олиш дафтаридида қайд этилиши лозим. Унда хорижий давлатлар ҳудудида рўйхатга олинган (норезидент банклар) ва ўзлари жойлашган ҳамда рўйхатга олинган жойга қаровчи назорат органларидан лицензия олган банкларнинг ваколатлари ҳисобланиб, чет эл банкнинг у жойлашган ердан бошқа жойга очилган алоҳида бўлинмаси банк ва бошқа тижорат фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эга эмас. У бош банк манфаатларини кўзлаб иш олиб боради. Ўз фаолиятини амалга ошириш учун ваколатхона Ўзбекистон ҳудудидаги банк муассасаларидан

бирида ваколатли шахс ҳисоб варағини очади. Ваколатхона иш бошлаган кундан бошлаб бир ой ичида Ўзбекистон Молия вазирлигига ҳамда Давлат солиқ кўмитасига иш бошлагани, ваколатхона қаерда жойлашгани, шунингдек ходимлар таркиби тўғрисида билдирувнома юбориши шарт. Бундай билдирувнома ваколатхона жойлашган манзил, ходимлар таркиби ўзгарган ёки фаолиятини тўхтатган ҳолларда ҳам юборилади. Ваколатхонага унинг бошлиғи раҳбарлик қилади. Ваколатхона бошлиғи ўзига қарайдиган банкнинг тегишли расмийлаштирилган ишончномаси ҳамда Марказий банкнинг аккредитациялаш гувоҳномаси асосида ишлайди.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл банклари ваколатхоналарини очиш, рўйхатдан ўтказиш ва аккредитациялаш тартиби тўғрисидаги Марказий банк Низомига асосан ваколатхона рўйхатга олингани ва аккредитациялангани ҳамда ваколатхона бошлиғи аккредитациялангани учун 2000 АҚШ доллари ундирилади. Агар кейинчалик ваколатхона бошлиғи ўзгарадиган бўлса, унинг ўзгарганлиги муносабати билан янгидан аккредитациялаш учун ундан АҚШ доллари асосида Низомга мувофиқ ҳақ ундирилади. Ушбу Низом қоидаларига кўра, ваколатхона кўпи билан 3 йил муддатга аккредитацияланади. Аккредитациялаш муддатини узайтириш зарурати туғилиб қолса, ваколатхона Марказий банкка аккредитация амал қилиш муддати тугашига бир ой қолганда хабар бериши керак.

Марказий банк чет эл банклари ваколатхоналарининг рўйхатга олиш дафтариини очиш билан бир қаторда, уларни рўйхатга олганликлари, аккредитацияланганлиги ва фаолияти тўхтатилгани тўғрисида маълумотлар эълон қилиб борилади. Марказий банк ваколатхона банкни унинг фаолияти мазкур Низом ҳамда амалдаги қонунларга мувофиқлигини, шунингдек ваколатхона варағи (ҳисоб варақлари) юзасидан операциялар тўғри ўтказилаётганини назорат қилиши билан бир қаторда уларнинг фаолиятига тааллуқли ахборотни талаб қилиш ҳамда шу билан боғлиқ далолатномалар чиқариш ҳуқуқига эга.

Қуйидаги ҳолларда чет эл банк ваколатхоналари фаолияти тўхтатилади:

1. Ваколатхонани ташкил этган банк ваколатли органининг қарорига кўра, шундай қарор қабул қилингани тўғрисида Ўзбекистон Марказий банкига хабар бериши билан.

2. Аккредитация муддати тугаганда, агар банк бу муддатни узайтириш тўғрисида илтимос билан Ўзбекистон Марказий банкига мурожаат қилмаган бўлса.

Куйидаги ҳолларда ваколатхона фаолияти учун берилган рухсатнома қайтариб олиниши мумкин:

— рухсатнома берилишда асос бўлган маълумотларнинг нотўғрилиги аниқланса;

— Ўзбекистон Республикаси Қонунлари бузилса;

— банк операциялари ва тасдиқланган Низомда кўзда тутилмаган бошқа фаолият турлари билан шуғулланса;

— ваколатхона бош банки лицензияси қайтариб олинса ва ёпилса, чет эл банк ваколатхона фаолияти тўхтатилганда Ўзбекистон Марказий банки рўйхатга олиш дафтарига ёзувни бекор қилади ва шундан кейин бу ҳақда матбуотда эълон беради.

4-§. Ўзбекистон Республикасининг Ташки иқтисодий фаолият Миллий банки ташуунчаси ва унинг мақсади

Мамлакатимизда сиёсий ҳамда иқтисодий мустақиллик қўлга киритилгач, шахдам қадамлар билан халқ хўжалигининг барча тармоқларида тўғридан-тўғри ва босқичма-босқич бозор муносабатларига ўтиш, давлат мулкани хусусийлаштириш, кичик ҳамда ўрта бизнес фаолиятини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мазкур муносабатларни ривожлантириш учун, энг аввало, пул, кредит, молия ва банк тизимини янгидан ташкил этиш ушбу соҳаларда иқтисодий ислохотларни ўтказиш, давлат томонидан ишлаб чиқилган режалар асосида амалга ошириш, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасига кўра, ташки иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш ва чуқурлаштириш замон талабларидан биридир.

Суверен Ўзбекистон ҳукумати ички бозорлар билан бир қаторда ташки бозорларда ҳам кенг иқтисодий фаолиятни амалга оширишни ўзига бирдан бир вазифа қилиб қўймоқда. Ана шу мақсадда Ўзбекистон Президентининг 1991 йил 7 сентябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Ташки иқтисодий фаолият Миллий банкни ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони муҳим аҳамият касб этади. Ушбу ҳуқуқий ҳужжат асосида ташкил этилган мазкур банк Ўзбекистон Республикасининг махсуслаштирилган муассасаси бўлиб, чет эл банклари билан тўғридан-тўғри иқтисодий муносабатларни амалга ошириш, Ўзбекистон ҳукумати номидан ўз фаолиятини ривожлантириш ва янада чуқурлаштиришга қа-

ратилган. Чунки ушбу банкнинг мулки бевосита давлат тасарруфидадир. Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки юридик шахс ҳисобланиб, Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1993 йил 21 январда қўшимчалар ва ўзгартиришлар асосида тасдиқланган Низомга мувофиқ иш юритади.

Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкнинг асосий вазифаси Ўзбекистоннинг монетар сиёсатини амалга ошириш, чет давлатлар банклари билан иқтисодий алоқалар боғлаш, товарлар етказиб бериш, хизматлар кўрсатишда экспорт ва импорт товарлар юзасидан ҳисоб-китоб муносабатларини амалга ошириш, Ўзбекистон миллий валютасининг кадрини кўтариш каби ишларни шакллантириш ва тўқурлаштиришга қаратилгандир. Умуман, ташқи иқтисодий фаолият деганда, Ўзбекистон Республикаси давлат идораларининг, юридик ва жисмоний шахсларнинг хорижий давлатлар, уларнинг юридик ва жисмоний шахслари, халқаро ташкилотлар билан ўзаро фойдалан ҳамкорлик ўрнатишга, бундай ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган жами амалий ҳаракатларни ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки томонидан амалга оширилиши кўзда тутилади ва бундай муносабатларни тижорат усулида бажарилади.

Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкнинг 1993 йил 21 январда тасдиқланган Низомига мувофиқ, унинг мулкларига кўра бинолар, иншоотлар, транспорт воситалари, уст-тав капитали, ҳазина бойликлари ва бошқа фондлари кир-ади. Банкнинг устав капитали АҚШ доллари асосида 4 мил-лион сўмдан иборатдир. Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ, Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкнинг олий ижро этувчи органи унинг бошқарувидир. Бошқарув органи аъзолари сони ва ишлаш тартибини унинг раиси белгилайди. Раиси эса Ўзбекистон Президенти томонидан тайинланади. Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки Низомининг бешинчи бўлимига асосан, мазкур банк Ва-зирлар Маҳкамасига бўйсунди ва унга ҳисоб бериб туради.

Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки бошқаруви-нинг раиси раҳбарлигида чет эл валюталари билан бўлади-ган иқтисодий, кредит, ҳисоб-китоб операциялари, товарлар, маҳсулотлар етказиб бериш, хизматлар кўрсатишда экспорт ва импорт муносабатлари, жойларда мазкур муносабатлар-ни амалга оширувчи (филиаллар (шў'балар) очиш ёки улар-нинг фаолиятини тўхтатиш каби қатор масалаларни ҳал қилади. Миллий банк раиси амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга кўра, ишончномасиз ўзининг ҳуқуқ фаолиятини амалга

ошириб, Ўзбекистон ҳукумати номидан ҳаракат қилиш ваколатига эгадир. Чунки бу Низомга мувофиқ, ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки раисига берилган ҳуқуқдир. Ушбу масала бўйича у олий мансабдор шахс ҳисобланади.

«Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 8-моддасига мувофиқ, мулкчилик шакллари ва ташқи иқтисодий фаолиятнинг турларидан қатъи назар, ташқи иқтисодий фаолиятнинг барча субъектлари пул, кредит, қимматли қоғозлар, валюта муносабатлари билан боғлиқ ташқи иқтисодий фаолиятнинг ҳар бир субъекти амал қилиб турган ҳуқуқий ҳужжатлар доирасида, ташқи иқтисодий муносабатларни, чунончи товарларнинг миқдори, шакллари, муддати, тартиби йўналишларини мустақил равишда ўзи белгилаши, ўз хоҳишига қўра ташқи иқтисодий фаолиятини ёки унинг қонуний вакиллари амалга ошириш учун зарур бўлган ҳолларда юридик ва жисмоний шахсларни белгиланган тартибда шартнома асосида жалб этиш мумкин. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг ҳар бир субъекти Ўзбекистон Республикаси Қонунларига мувофиқ, ташқи иқтисодий фаолият натижаларига, шу жумладан, чет эл валютасидаги даромадга эгаллик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф этишга ҳақлидир. Унинг қарорига қўра, ташқи иқтисодий фаолиятнинг натижаларига эгаллик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни мустақил тасарруф этиш ҳуқуқлари Қонунларда белгиланган тартибда бошқа юридик ва жисмоний шахсларга ўтказилиши ёхуд уларга ишониб топширилиши мумкин.

Қун сайин Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолияти ривожланиб бормоқда. Республика ҳудудида рўйхатдан ўтказилган хорижий сармоя иштирокидаги корхоналар сони борган сари ошиб бораётир. Мамлакатимизда дунёнинг 25 дан ортиқ мамлакатларига қарашли хорижий фирма, банк ва компанияларнинг 166 та ваколатхонаси ишлаб турибди. Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки дунёнинг 80 та йирик банкида вакиллик ҳисобини очган. Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги сиёсатини рўёбга чиқарувчи, ташқи иқтисодий фаолиятга хизмат кўрсатишни таъминловчи ва валюта маблағларини жамловчи ихтисослаштирилган банк муассасасидир.

Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки Марказий банк ва ҳукуматининг топшириғига биноан:

— экспорт товарлари ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва ривожлантириш учун чет эл валютасида кредитлар бе-

ради, Ўзбекистон Республикасига чет эл валютасида етказиб берилаётган ва республика чет эл валютасида олаётган давлат заёмлари ва кредитларига хизмат кўрсатади, улар юзасидан ҳисоб олиб боради;

— халқаро валюта кредит бозорларида операциялар бажаради;

— контракт (шартлар)ни бажариш вақтида чет эл банклари, концернлари, фирмалари ва бошқа шериклар айби билан олинмай қолган маблағларни ундиришга кўмаклашади;

— ҳукуматлараро битимларнинг тулов шартларини ишлаб чиқишда қатнашади;

— Низомда назарда тутилган бошқа вазифаларни ҳам бажаради.

Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан тасдиқланадиган ва Марказий банк томонидан рўйхатга олинadиган Низом асосида ўз фаолиятини амалга оширади.

5-§. Банклар фаолиятини тўхтатиш ва уларни тугатишнинг умумий қоидалари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 124-моддаси, «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 14 ва 19-моддаларига ҳамда Марказий банк бошқарувининг «Банкларни тугатиш тартиби тўғрисида»ги қарорига мувофиқ, қабул қилинган Низом қоидалари асосида тартибга солиниб борилади. Амалдаги банкларга оид ҳуқуқий ҳужжатларга кўра қуйидагилар банклар фаолиятини тўхтатиш ва уларни тугатиш учун асос бўлади:

а) «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 14-моддасида кўзда тутилган асосларга биноан банк операцияларини юритиш, бажариш (олиб бориш) учун берилган лицензияни қайтариб олиш ёки суд қарорига мувофиқ мазкур банк муассасасини банкрот деб эълон қилиниши;

б) Ўзбекистон Марказий банки розилиги бўлса, акциядорлар умумий йиғилишининг банк муассасасини ихтиёрий равишда тугатиш тўғрисидаги қарорига кўра амалга оширилади.

Низом қоидаларига асосан, банк операцияларини бажариш учун лицензияни қайтариб олиш тўғрисида Марказий банк бошқаруви қарор чиқарган кундан эътиборан, банк-

да тугатиш жараёни бошланган ҳисобланади. Марказий банк бошқарувининг лицензияни қайтариб олиш тўғрисидаги қарорини тасдиқловчи ҳужжат шу қарор қабул қилинган куни банк раҳбариятига топширилади ва бу ҳақда тилхат олинади. Ушбу Низомга кўра, Марказий банк мазкур банкнинг тугатилиши жараёнини назорат қилиши шарт. Шу мақсадда Марказий банк банк активларини ҳисоблаш, бу активларни тугатиш ҳамда даромад билан кредитлар ўртасида тақсимланишининг бориши тўғрисида мунтазам ҳисоботлар олиб туради. Тугатиш жараёнига тааллуқли маълумотни тўлароқ олиш мақсадида Марказий банк кредиторлар комиссияси йиғилишларида қатнашиши мумкин. Тугатувчи Марказий банк бошқарувининг банк фаолиятини олиб бориш учун лицензияни қайтариб олиш тўғрисидаги қарори билан юридик (аудиторлик, консалтинг юридик фирмалар) ёки жисмоний шахслар ёхуд Марказий банк мутахассислари орасидан тайинланади. Тугатувчи кредиторлар қўмитаси томонидан маъқулланиши керак. Тугатувчи кредиторлар йиғилиши ишонч билдирган шахс ҳисобланади. Банк акциялари, жумладан банк билан боғлиқ шахслар тугатувчи — ишончли шахс қилиб тайинланиши «Банкларни тугатиш тартиби тўғрисида»ги Низомга кўра мумкин эмас.

Тугатиш жараёнида қатнашадиган тугатувчи экспортлар ва бошқа шахслар фаолияти учун иш ҳақи тўлаш шартлари тугатувчи ишлаб чиқадиган тугатиш режасида акс эттирилади ҳамда Қонунда белгиланган тартибда кредиторлар билан келишилади. Ушбу банкни тугатиш билан боғлиқ барча харажатлар мазкур банк ҳисобидан амалга оширилади. Банкни тугатиш билан боғлиқ чиқимлар Марказий банк томонидан молияланиши мазкур Низомга кўра тақиқланади. Умумий қоидаларга мувофиқ, тугатилаётган банк мажбуриятлари юзасидан ҳисоб-китоб қилинаётганда тугатиш ишлари билан боғлиқ харажатлар пули биринчи навбатда тўланади. Агар тугатувчининг хатти-ҳаракатлари қониқарсиз бўлса, Марказий банк кредиторлар қўмитаси билан келишиб, бошқа тугатувчини тайинлашга ҳақли.

«Банкларни тугатиш тартиби тўғрисида»ги Низомга кўра, Марказий банк кредитор қарзлари узилишини назорат қилиши лозим. Тугатиш жараёни якунлангунча банк Марказий банкнинг назоратида бўлади ва Марказий банк тугатилаётган банкда текширув ўтказиши мумкин. Банк операцияларни бажариш учун лицензия қайтариб олиниши тўғрисидаги қарор қабул қилингандан кейин бир ҳафта

ичида Марказий банк кредиторлар умумий йиғилишини чакиради. Кредиторлар умумий йиғилишида амалдаги қонунларга мувофиқ кредиторлар қўмитаси сайланади. Бу қўмита кредиторлар йиғилишининг оператив органи ҳисобланади. Кредиторлар қўмитаси Марказий банк таклиф этган тугатувчи номзодини маъқуллайди. Кредиторлар қўмитаси Марказий банк таклиф этган тугатувчининг номзодини маъқул топмаса, кредиторлар қўмитаси Қонунларда белгиланган муддат ичида Марказий банк билан келишиш учун ўз номзодини кўрсатиши керак. Акс ҳолда Марказий банк тайинлаган номзод тугатувчи бўлиб қолаверади. Кредиторлар умумий йиғилишининг қарорига кўра, уларнинг қўмитаси қайта сайланиши мумкин.

Тугатувчи тугатилаётган банк номидан иш олиб бориш фаолияти тайинлаган вақтдан бошлаб амалга оширилиши билан бир қаторда банкни тугатиш режасини тайёрлаши ва уни кредиторлар қўмитаси билан келишиб олиши лозим. Агар ушбу қўмита тугатувчи томонидан банкни тугатиш тўғрисидаги режасини маъқулламаса, у ҳолда, мазкур қўмита белгиланган муддатда ўз тугатиш режасини тақдим этиши керак. Акс ҳолда Марказий банк тугатувчи таклиф этган режани тасдиқлайди, банк тугатилганда эса суд, хўжалик судининг қарорига кўра иш тутилади.

Низомга мувофиқ тугатувчи зиммасига қуйидаги вазифалар юклатилади:

- банк актив ва пасивларини тўла назорат қилиш;
- банк ишларини бошқариш учун жавобгарлик;
- банк активларини кредиторлар талаблари максимал қондирилишини таъминлайдиган нархларда сотиш;
- ҳар уч ойда камида бир марта мунтазам ҳисоботлар тузиш, уларда тугатиш жараёнини батафсил акс эттириш, жумладан сотилаётган активлар тўғрисида маълумот бериш ва бу ҳисоботларни Марказий банкка ҳамда кредиторлар қўмитасига тақдим этиб туриш ва тугатиш банкка етказилган зарар учун амалдаги Қонунларда белгиланган тартибда жавоб беради, фақат зарар нормал ишлаб чиқариш — хўжалик хатари тоифасига кирадиган ҳолатлар бундан мустасно. Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ тугатувчи қуйидаги ҳуқуқларга эга:
 - мулкдор ва банк олий органи ваколатлари доирасида уни тугатиш мақсадларини ҳисобга олган ҳолда банк активларини аниқлаш ҳамда бунинг барча активларини тасарруф этиш;

— тугатиш ва банк фаолиятини якунлаш мақсадларига мувофиқ, банк номидан унинг раҳбарлик вазифаларини бажариш;

— банк активлари ва мулкни резервлаш, шунингдек, бу мулкни сотиш;

— банк ҳужжатлари ва мулки, шунингдек гаров таъминоти сифатида берилган бошқа мулк бут сақланишини таъминлашга доир чора-тадбирлар кўриш;

— тугатиш жараёнини амалга ошириш учун мустақил мутахассислардан, шунингдек банк ходимларидан ўзи хоҳлаганларини шартнома бўйича ишга олиш (банк акциядорлари ходим сифатида ишга жалб этилиши мумкин эмас);

— тугатилаётган банкнинг молиявий аҳволини ҳисобга олиб, унинг ходимларига тўланадиган иш ҳақи миқдорини белгилаш;

— тугатиш жараёнида қатнашмаётган банк ходимларини амалдаги меҳнат қонунчилигига мувофиқ ишдан бўшатиш;

— тугатилаётган банк номидан судда сўзлаш;

— тугатиш жараёнини бошлаш учун маблағ етмаса, тугатувчи кредиторлар қўмитаси билан келишиб, мулкнинг бир қисмини сотишга ҳақли;

— банк номидан талаблар билдириш, банк кредиторлари талаблари тўғрилигини белгилаш ҳамда қонуний деб топилган талабларни қондиришдан иборатдир.

Марказий банкнинг «Банкларни тугатиш тартиби тўғрисида»ги Низомига кўра тугатилиши лозим бўлган банклар икки усулда амалга оширилади: биринчиси — ихтиёрий ва иккинчиси эса мажбурий асосда. Банкни ихтиёрий асосда тугатиш учун шу банк акциядорларининг умумий йиғилишини чақириб, унда банкни тугатишнинг асосий мақсади ва сабаби тўлалигича муҳокама этилиб, акциядорлар умумий йиғилишининг қарори асосида уни тугатиш учун рухсатнома беришни сўраб, Марказий банкка мурожаат қилишга ҳақлидир. Ихтиёрий асосда тугатиш учун рухсатнома бериш тўғрисидаги илтимосномага акциядорлар умумий йиғилишида шундай ваколат олган шахс имзоси билан Марказий банкка қўйидаги ҳужжатлар келиши билан:

— акциядорлар умумий йиғилиши кредиторлар билан бирга банкни тугатиш тўғрисида қабул қилинган ва тугатиш сабаблари кўрсатилган қарор;

— ихтиёрий асосда тугатиш тўғрисидаги илтимоснома билан Марказий банкка мурожаат қилинган вақтдаги ҳолатга кўра тузилган, банк ўз мажбуриятлари юзасидан ҳисоб-ки-

тоб қилиб бўлгани кўрсатилган ва шу мустақил аудитор тасдиқлаган баланс ҳисоботи;

— акциядорлар умумий йиғилиши тасдиқлаган тугатиш режаси.

Марказий банк илтимоснома олинган кундан бошлаб, икки ой ичида банкни ихтиёрий тугатиш учун розилик бериш тўғрисида қарор қабул қилади. Марказий банк илтимоснома топширган банк ихтиёрий асосда тугатилишига розилик бермаслиги мумкин. Банк ихтиёрий асосда тугатилишига розилик берилмаслиги тўғрисидаги асосий қарорни Марказий банк илтимоснома берган банк раҳбарияти ва акциядорларга етказилади.

Марказий банкдан ихтиёрий асосда тугатилиш учун розилик олинса, банк бу ҳақдаги маълумотни уч кун ичида камида икки марказий газетада эълон қилиб, унда кредиторлар ўз талаблари билан мурожаат қилишлари мумкин бўлган манзилни кўрсатади. Шу нарсани айтиш керакки, агар ихтиёрий асосда банк тугатилаётган бўлса, мазкур банк акциядорлари тугатувчини мустақил равишда тайинлашга ҳақлидир.

Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ, банкни мажбурий усулда тугатиш икки йўл билан амалга оширилади. Банк фаолиятини тугатиш суддан ташқари тартибда ва иккинчиси суд қарорига кўра амалга оширилади.

Банкларни судсиз мажбурий тугатиш Марказий банкнинг қуйидаги асосларига кўра лицензияни қайтариб олиш ҳақидаги қарорига биноан амалга оширилади. Жумладан:

1. Банк тўлов қобилиятини йўқотиши.
2. Лицензия беришда асос бўлган маълумотлар нотўғри бўлиб чиқиши.
3. Банк ўз омонатчилари ва бошқа кредиторлар олдидаги мажбуриятларини бажара олмай қолиши.
4. Ҳисобот маълумотлари мунтазам равишда бузиб кўрсатилиши.
5. Қонунларга ва лицензия шартларига зид бўлган банк операциялари ўтказилиши.
6. Лицензия берилган вақтдан бошлаб, бир йилдан кўп давр мобайнида банк операциялари билан шуғулланишнинг кечиктирилиши.
7. Яққа ҳокимликка қарши талаблар бузилиши.
8. Ўзбекистон Республикасида шўъба банк ташкил этган хорижий давлат банки лицензиядан маҳрум бўлиши мумкин.

Банкларни тугатиш суд қарорига кўра, мажбурий равишда ва Марказий банк бошқарувининг банк фаолияти билан шуғулланиш учун берилган лицензияни қайтариб олиш

тўғрисидаги қарори билан бекор қилинади. Шундай ҳолларда Марказий банк камида икки марказий газетада банк тугатилиши тўғрисидаги хабарни эълон қилади. Хабарда кредиторлар умумий йиғилиши ўтказиладиган жой ва муддат кўрсатилади.

Марказий банк бошқаруви банкни мажбурий равишда тугатиш тўғрисида қарор чиқарган санадан бошлаб, банкни тугатиш жараёни нихоясига етказилгунча қуйидаги чеклашлар белгиланади:

— мажбурий равишда тугатилаётган банк акциядорлар умумий йиғилиши, бошқа органлар ҳамда мансабдор шахсларнинг ваколатлари, жумладан, мулкни тасарруф этиш ва мажбуриятларини тўлаш ваколатлари, шунингдек уларнинг банкни бошқаришга доир ҳуқуқлари амал қилиши тўхтаиб қўйилади;

— тугатилаётган банк номидан ёки унинг ҳисобидан қилинадиган ҳатти-ҳаракатлар тугатувчи томонидан амалга оширилган тақдирдагина юридик кучга эга бўлиши мумкин;

— банк олган барча қарз мажбуриятлари муддати тугаган ҳисобланади;

— тугатилаётган банк қарзларининг барча турлари бўйича пенялар ҳамда фоизлар тўхтатилади;

— тугатилаётган банк иштирокида кўриб чиқиладиган мулк билан боғлиқ тортишувлар, агар улар юзасидан қабул қилинган қарорлар ҳали қонуний кучга кирмаган бўлса тўхтатилади;

— банкка тегишли мулк билан боғлиқ барча талаблар фақат тугатувчи номига билдирилиши ҳамда амалдаги қонунларда кўзда тутилган тартибда кўриб чиқилиши мумкин;

— тугатилаётган банк мулкни сотиб пул ундириш борасида қонуний йўл билан белгиланган барча чеклашлар бекор қилинади;

— судлар тугатиш жараёни бошлангунча қабул қилинган ҳамда тугатилаётган банкка мулкнинг талаблар билан боғлиқ қарорлар бўйича ижро ҳужжатлари Қонунда белгиланган тартибда тугатиш комиссиясига ижро этиш учун бериллади.

Ҳаракатдаги ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ, банкни тугатиш жараёни қуйидаги босқичлардан иборат бўлади:

- моддий назорат ва йўқлама;
- активларни текшириш;
- активларни баҳолаш ва сотиш;
- сотувдан гушган маблағларни жойлаштириш.

Банкни тугатиш жараёнини амалга оширишда моддий назорат ва йўқлама муҳим аҳамиятга эга. Бунда банк ёпилиши Марказий банк учун аниқ маълумот бўлиб қолган вақтдан бошлаб, лицензияни қайтариб олиш ва банкни тугатиш тўғрисидаги қарор қабул қилингунича, бу банкка назорат бўйича инспектор бириктирилиб қўйилади ва у бевосита банкнинг ўзида назорат олиб боради. Бу ерда, айниқса, чет эл ҳисоб рақамларида ғайриқонуний фаолиятни сезса, инспектор банкни ёпиш ҳаракатларини аввалроқ бошлаш учун дарҳол бу ҳақда Марказий банкка хабар бериши зарур.

Банкни ёпиш тўғрисида Марказий банк бошқарувининг қарори қабул қилинган вақтдан бошлаб, банк активлари устидан жисмоний назорат ўрнатилишини тугатувчи таъминлаши керак. Бу қуйидагиларни билдиради:

— хавфсизлик хизмати, ички ишлар органи ва бошқа воситалардан фойдаланиб, банк биноси ҳамда ускуналари бут сақланишини таъминлаш;

— тугатувчи қимматбаҳо буюмлар, жумладан нақд пул, қимматли қоғозлар, автомобиллар ва санъат асарларини ўз тасарруфига олиши;

— эшиклар қулфларини алмаштириш;

— банк хужжатлари ва мулк олинishi устидан назорат ўрнатиш мақсадида қўриқчиларни алмаштириш каби зарур ишларни қўриши лозим.

Тугатиш бошланган вақтдан эътиборан, банк активларига эгалик қилиш ва улар устидан назорат олиб бориш ҳуқуқи банк раҳбарлари ва акциядориларидан тугатувчига ўтади. Келиб тушаётган барча депозитлар ва гаров ҳақлари ижро этилмасдан жўнатувчига қайтарилиши ҳамда уларга банк тугатилаётганлиги маълум қилиниши лозим.

Банкдаги барча ишлар, жумладан ишлов берилмаган депозитлар ҳамда тугатиш жараёни бошлангунча қарзни узиш учун келиб тушган маблағлар охирига етказилиши ва умумий бухгалтерия дафтари ҳамда умумий бухгалтерия ҳисоб варақларига киритилиши, банк ишлаган охириги кундаги ҳолатга қўра яқунловчи баланс тайёрланиши зарур.

Тугатувчи банк жойлашган ерга қаровчи Марказий банк ҳисоб-китоб, касса марказида «Банк X тугатилади» шаклида махсус тугатиш ҳисоб варағи очади. Чет эл валютаси шундай валюталар учун очиладиган алоҳида тугатиш ҳисоб варақларида туриши лозим. Банк ресурслари шу ҳисоб варақларга ўтказилади. Тугатиш ҳисоб варақларидан фойдаланиш ҳуқуқига фақат тугатувчи эгадир. Активларни сотишдан тушган барча маблағлар тугатиш ҳисоб варақлари-

да туради. Аввалги акциядорлар бу ҳисоб варағидан олишолмайди.

Тугатувчи банкнинг вакиллик ҳисоб варақлари, айниқса, чет эл банкларидаги вакиллик ҳисоб варақлари устидан алоҳида назорат ўрнатиши лозим. Чунки бу ҳисоб варақлари ликвид бўлиб, улардан ғайри-қонуний равишда маблағ олиниши эҳтимоли бор. Бунинг учун банк маблағларини сақлаётган республика миқдоридаги ва чет эллардаги барча молия муассасаларига бу маблағлар тугатиш ҳисоб варағида тургани ва маблағлар олиниши ёки жўнатилиши учун тугатувчининг руҳсати бўлиши шартлиги ҳақида хабар қилиниши зарур. Бундай хабарлар шўшилиш тартибда юборилиши керак. Ёзма хабарлар юборилишидан олдин олувчиларни бу ҳақда телефон орқали огоҳлантириб қўйиш лозим. Агар ҳисоб варақлари банк филиалларида очилган ёки маблағлар хорижий ҳисоб варақларда турган бўлса, бу маблағлар телеграф орқали «Банк Х тугатилади» тугатиш ҳисоб варағига ўтказилиши зарур.

Амалдаги қонун ҳужжатларига кўра, тугатилаётган банк фаолияти муносабатлари тугатувчи томонидан активларни текшириб, зарур хабарларни юборгандан кейин қуйидаги асосда тугатиш ҳисоботи тайёрлаши керак:

- якуний баланс;
- вакиллик ҳисоб варақларининг ҳолати тўғрисидаги ҳисоботлар қиёси;
- пул маблағлари ва валюта ҳисоби;
- банк йўқлама рўйхатлари бўйича машина ускуналар текшируви;
- баланс ва кредит портфели бўйича кредиторлик қарзлари текшируви.

«Банкларни тугатиш тартиби тўғрисида»ги Низомга асосан, тугатувчи ваколатлари банкнинг ўз активларига ҳам, унинг филиаллари активларига ҳам тааллуқлидир. Чунки банк ва унинг филиаллари ўртасида юридик тафовут йўқ. Банкларнинг барча филиаллари (бўлимлари)нинг активлари тугатиш ҳисоботи ишлаб чиқилган кундан бошлаб бирлаштирилиши керак. Ўзбекистон ҳудудида банклар фаолиятининг тугатиш тартиби тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатга асосан ва активларни баҳолаш, сотиш тартиби молиявий активлар банкнинг қуйидагиларга қўйилган маблағларини ўз ичига олади:

- пул маблағлари;
- қарзлари;
- қимматли қоғозлар;
- валюта бойликлари.

Шу нарсани алоҳида айтиш керакки, миллий ва чет эл валютасида ифодаланган банкнотлар, тангалар ва банк вакиллик ҳисоб варақлари кўринишидаги молиявий активлар номинал қиймат бўйича баҳоланади. Қимматли қоғозлар кўринишидаги активлар эса, қимматли қоғозлар бозоридаги аҳволга қараб баҳоланади. Банк кредитлари портфели берилган кредитларни учинчи томонга сотиш орқали ёки бу қарзлар бўйича маблағларни қайтариб олиш имконини берадиган бошқа йўл билан тугатилади. «Яхши» деб топилган кредитлар бозор қийматида сотилиши керак. Бундай кредитлар ўз номиналидан паст бўлган кредит ҳамда сотув кунигача қўшилган фоизлар суммасидан таркиб топувчи нарҳда сотилган ҳар бир ҳолатда тутатувчи тугатиш тўғрисидаги ҳисоботда бунни асослаб бериши лозим.

Муаммоли қарзлар сотилаётганда тугатувчи куйидаги тавсияларга амал қилиши лозим:

1. Қарз қиймати унинг номинал қийматига тенглаштирилади. Бундай қарзларни, қонда тариқасида банклар ва бошқа молиявий компаниялар сотиб олади.

2. Муаммоли қарзларни сотишда яққа харидорларга шартномавий сотиш, танлаб олинган иштирокчилар гуруҳи орасида хусусий рақобатли савдо, шунингдек давлат аукционлари каби усуллардан фойдаланилади.

3. Қарзни бошқа харидорларга сотишнинг илҳжи бўлмаганида у қарз олувчининг ўзига номиналдан пастрок нарҳда сотилиши мумкин. Тугатувчи ҳар бир шундай ҳолатни тугатиш тўғрисидаги ҳисоботда асослаб бериши кўзда тутилади.

4. Муаммоли кредитларни сотишнинг имкони бўлмаганда, тугатувчи гаровга қўйилган мулкни сотиш чораларини кўради ёки қарз олувчи тўловга лаёқатсизлиги тўғрисидаги даъво билан судга мурожаат қилади.

Низомга кўра номолиявий активларга қуйидагилар қиради:

- бино ва иншоотлар;
- транспорт воситалари;
- санъат асарлари;
- эргтехника;
- банкка қарашли мебел, машина-ускуналар ва бошқа мулклар.

«Банкларни тугатиш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ тугатувчи номолиявий активларни малакали баҳоловчи ёрдамида баҳоланиди. Тугатувчи барча маълумотларни ҳамда номолиявий активлар нарҳига таъсир кўрсатадиган омилларни ўрганади ва шу асосда дастлабки сотув нар-

хини белгилайди. Банк номолиявий активларни дастлабки сотув нархи кредиторлар комиссияси билан келишилиши лозим. Номолиявий активлар баҳоланганидан кейин тугатувчи потенциал харидорларга активлар сотилиши мўлжалланаётганлиги хусусида хабар бериши даркор. Харидорлар билан музокаралар давомида сотиладиган молиявий активлар дастлабки нархи ўзгариши мумкин. Агар актив мўлжалдаги қийматидан анча паст нархда сотиладиган бўлса, тугатувчи нима сабабдан шундай бўлганлигини ёзма равишда ҳужжатлаштирмоғи керак. Бундай ҳужжатлар ҳисоботда акс эттирилади ва унга илова қилинади.

Сотувдан тушган маблағларни жойлаштириш деганда, банк тугатилаётганда унинг кредиторлари талаблари амалдаги қонунларда белгиланган тартибда қондирилиши билан бир қаторда тугатувчи жараёни билан боғлиқ харажатлар биринчи навбатда амалга оширилади. Агар тугатилаётган банк мулки биринчи навбатдаги барча талабларни тўлиқ қондириш учун етмаса, мавжуд маблағлар тегишли навбат кредиторлари ўртасида уларнинг қондирилиши керак бўлган талаб суммаларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Кредиторларнинг талабларини қондиришдан бош тортилиши мумкин, агар уларнинг талаблари:

- белгиланган муддат тугатанидан сўнг олинган бўлса;
- тугатувчи ва кредиторлар комиссияси томонидан асосиз деб топилса.

Агар кредитор талаблари қондиришдан бош тортилган ёки уларни кўриб чиқишдан бўйин товлаган ҳолларда кредитор тугатувчига даъво билдириб, судга мурожаат қилиши мумкин. Кредиторларни тугатилаётган банк мулки етмаганлиги туфайли қондирилмаган талаблари қаноатлантирилган ҳисобланади. Бундан ташқари, агар кредитор судга даъво билан мурожаат қилмаган бўлса, тугатувчи тан олмаган талаблар, шунингдек суд қарорига кўра кредиторларнинг рад этилган талаблари ҳам қондирилган ҳисобланади.

Тугатилаётган банкнинг кредиторлар талаблари қондирилганидан кейин қолган мулки амалдаги қонунларга мувофиқ мулкдорлар ўртасида тақсимланади. Фаолиятни тасмоллагач, тугатувчи якуний ҳисобот ва баланс тузади. Бу ҳужжатлар Марказий банк ҳамда кредиторлар комиссияси томонидан тасдиқланиши биланок, 10 кун мобайнида Марказий банк. Молия вазирлиги ҳамда Макроиктисод ва статистика вазирлигига, уларнинг банк жойлашган ерга қаровчи органларига банк тугатилганини хабар қилади. Банк Марказий банкда давлат рўйхатига олиш дафтаридан ўчирилган вақтдан бошлаб тугатилган ҳисобланади.

VI БОБ

БАНК ҲУКУКИ СУБЪЕКТЛАРИ ВА ОБЪЕКТЛАРИ

1-§. Банк ҳуқуқи субъекти сифатида фуқаролар

Ўзбекистон Республикасида иқтисодийнинг самарали амалга оширилиши, пул, кредит, валюта муносабатларининг фуқаролар билан банклар ўртасида тўхтовсиз ривожлантиришга ва халқ фаровонлигини ўсишига ёрдам берадиган ҳар қандай шаклдаги мулкчилик бўлишига рухсат берилиб, банклардан кенг фойдаланишига ҳар томонлама йўл очилди. Мулкчиликнинг ҳамма шакллари дахлсиз бўлишига ва уларнинг ривожланиши, банкларда сақланиши, сир сақланиши учун кенг шароит яратилишига Қонунлар орқали давлат кафолат беради. Пулдор ўз мулкига нисбатан Қонунга зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатларни қилишга ҳақлидир. У ўз маблағидан Қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай хўжалик ёки бошқа фаолиятни амалга оширишга, кичик ва ўрта тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга ҳақлидир. Пул эгаси ўзига қарашли сармояга нисбатан Қонунга кўра эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, лозим кўрган ҳисоб-китоб счётларини очишга эгадир.

Фуқаролар банклардан кредит пулларини олиш йўли билан тадбиркорлик қобилиятини бутун чоралар билан ишга солиш, ўзларининг ишбилармонлигини ошириш, тадбиркорликни ривожлантиришнинг ҳуқуқий кафолатларини белгилаш асосида бозор муносабатларини шакллантириш ва ривожлантириш жараёнларини жадаллаштиришга асослангандир. Фуқаролар ҳуқуқий мулкий муносабатларини амалга оширишда банк қоидаларига риоя қилиш билан бир қаторда, хилма-хил ҳуқуқ принципларидан фойдаланишлари мумкин. Чунончи, банкка пул қўйган шахс ўзи лозим кўрган ютуқли ёки фоидали, ўзига, бошқа шахс номига, фарзандига маълум муддатга ёки доимий счётларининг бирига пул

қўйиб бориши бир неча жойлардаги банклардан фойдаланишларига рухсат этилади.

Банк ҳуқуқий муносабатларда корхоналар, фирмалар, концернлар, ташкилотлар, бирлашмалар билан бир қаторда фуқаролар ҳам кенг иштирок этадилар. Ҳуқуқ субъектларини характерлайдиган асосий хусусият — бу ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқатидир. Бундай қоидалар «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги 1992 йил 2 июлда Олий Кенгаш томонидан тасдиқланган Қонун ва Ўзбекистон Фуқаролик кодексининг 9-моддасига кўра амалга оширилади. Ҳар бир шахс фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларига эга бўлиш лаёқатига эга бўлмасдан туриб, банк ҳуқуқининг субъекти бўла олмайди. Фуқаронинг банкка оид ҳуқуқ лаёқати у ўзининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш мақсадида хилма-хил ҳуқуқий муносабатларини амалга оширишнинг юридик имкониятини яратиб беради. Шундай қилиб, фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати унинг туғилиши билан вужудга келади ва вафот этиши билан тамом бўлади.

Шу нарсани яхши билиш керакки, агар фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати унинг туғилиши билан вужудга келса, муомала лаёқати «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонуннинг 34-моддасига мувофиқ ва Ўзбекистон Фуқаролик кодексининг 28-22-моддаларига кўра амалга оширилади. Фуқаронинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларини олиш ва ўзига фуқаролик бурчлар туғдириш лаёқати (фуқаролик муомала лаёқати) унинг воёга етиши, яъни 18 ёшга тўлиши билан тўла ҳажмда вужудга келади. 14 ёшга тўлган шахслар банк хизматларидан тўла фойдаланишлари мумкин. Мазкур шахс ўз номидан мулкӣ ва мулкӣ характерда бўлмаган шахсий ҳуқуқларга эга бўла олади ҳамда мажбуриятларни мустақил ўтай олади, судда ёки хўжалик судида даъвогар ва жавобгар бўлиб қатнашади. Амалдаги Қонунларга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси халқ тижорат банкларидаги омонат пулларига нисбатан даъво муддати жорий қилинмайди. Даъво деб, ҳуқуқи бузилган шахс олдинги ёки бузилган ҳуқуқни олдинги ҳолатига келтириш учун судга мурожаат қилишига айтилади.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунга кўра Ўзбекистон Республикаси ва хорижий давлатларнинг фуқаролари, шунингдек, фуқаролиги бўлмаган шахслар омонат кўювчи сифатида банк ҳуқуқи муносабатларининг субъекти ҳисобланади. Республика ҳудудидаги банклардан

Ўзбекистон фуқаролари, чет давлатлар фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар келиб чиқишларидан, ижтимоий ва мулкий ҳолатидан, ирки ва миллатидан, жинси, маълумоти, тили, динга муносабатидан, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан, машғулотининг тури ва савияси ҳамда бошқа ҳоллардан қатъи назар банк хизматларидан бир хил фойдаланишлари ва ёш болалар номига пул счётларини очишлари мумкин.

Амалдаги Қонунларга мувофиқ, барча фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар республика ҳудудидagi пай, акция асосида, шунингдек тижорат банкларида, уларнинг филиалларида, кооператив ва хусусий банкларда, Ташки иқтисодий фаолият Миллий банкидан, Республика акцияли-тижорат саноат қурилиш банкидан, Республика акцияли-тижорат агросаноат банкидан, Халқ банкидан ва бошқа турли банк мусассаларидан кенг фойдаланадилар. «Ўзбекистон Республикасининг Фуқароларини тўғрисида»ги Қонун, Фуқаролик кодекси қоидалари, «Банк ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонун ва бошқа қатор ҳуқуқий ҳужжатларда ҳар бир фуқаро ёки хўжалик юритувчи юридик шахс ўз фаолиятини шартнома тузиш йўли билан амалга оширилиши баён этилган. Чунки, тарафлар ўртасида тузилган шартнома уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзида акс эттирувчи далилий ашё ҳисобланади.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 31-моддасида банклар ва уларнинг миқозлари ўртасидаги муносабатлар шартномалар асосида амалга оширилиши, миқозлар исталган банкда ҳисоб-китоб варақлари ва бошқа ҳисоб варақлар очишга ҳақлилиги, банклар миқозларга ҳисоб варақлари очишнинг Марказий банк белгилаган тартибига риоя қилишларининг шартлиги, банкларнинг барча хизматлари банк акциядорлари ва бошқа миқозларга тенг шарт-шароитлар кўрсатилади, дейилган.

Ҳуқуқий демократик давлат принципларига кўра, Ўзбекистон фуқароларининг шахсий ва мулкий ҳуқуқларини ҳимоялашга қаролат беради. Масалан, Конституциянинг 36-моддасида ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли, банкқа қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи Қонун билан қаролатланади, дейилган. Шунингдек, 2-моддада давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади, давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар деб таъкидланган. Ушбу қонун-қоидаларни амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Аҳолининг омонатлардаги

ва давлат суғуртаси бўйича пул маблағларини индексация қилиш тўғрисида» 1995 йил 20 декабрдаги Фармони муҳим аҳамият касб этади. Мазкур Фармонни бажариш юзасидан Вазирлар Маҳкамаси «Аҳолининг омонатлардаги ва давлат суғуртаси бўйича пул маблағларини индексация қилиш чора-тадбирлари тўғрисида» 1996 йил 12 февралда қарор қабул қилди. Унда 1992-1995 йилларда нархлар индексациясининг ўсганлигини ҳисобга олиб, шунингдек, аҳолининг омонатлардаги ва давлат суғуртаси бўйича пул маблағларини харид қобилиятини сақлаб қолиш мақсадида аҳолининг кўрсатиб ўтилган пул маблағларини индексация қилиш миқдори 4000 баробар қилиб белгиланган.

Мазкур қарорнинг бажарилиши учун Ўзбекистон Республикаси Халқ банки ва тижорат банклари:

— Ўзбекистон фуқаролари ва республика ҳудудида доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар мурожаат қилишганда, уларга 1996 йил 15 февралдан 30 июнгача Ўзбекистон Республикаси банк муассасаларидаги 1992 йил 1 январдаги ҳолатига кўра ва 1996 йил 1 январидан амалда бўлган омонатлар бўйича «индексация» махсус сўётлар очиш ва индексация қилинган суммага омонат дафтарчалари бериш;

— 1996 йил 1 июлдан бошлаб махсус очилган «индексация» сўётларидан тегишли белгиланган индексация суммалари босқичма-босқич тўланилишини таъминлаш;

— ҳар йили индексация сўётлари бўйича йўқлаб олинadиган омонатларига белгиланган амалдаги фоиз ставкаларидан келиб чиқиб, ўтган давр учун 1 январдаги ҳолатига кўра фоизлар қўшиб олинади. Инфляция даражасини ҳисобга олган ҳолда ҳар йили фоиз ставкаларида миқдорларини қайта кўриб чиқиш белгиланган;

— Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 12 феврал «Аҳолининг омонатлардаги ва давлат суғуртаси бўйича пул маблағларини индексация қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорининг 3-бандида Молия вазирлиги ҳузурдаги давлат суғурта Бош бошқармасига 1996 йил 15 февралдан 31 мартга 1992 йил 1 январдаги ҳолатига кўра;

— Ўзбекистон Марказий банки бошқарувининг 1996 йил 27 августдаги қарорига мувофиқ, омонатлар бўйича банклар расмийлаштирадиган шартномалар юзасидан қўйилadиган талаблар «Марказий банк тўғрисида»ги ва «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунларга асосланган ҳолда, омонатчилар манфаатларини ҳимоялаш мақсадида ишлаб чиқилган. Уларга:

1. Омонат — биринчи талабга кўра ёки тўлов берадиган шахс билан тўлов оладиган шахс ёхуд уларнинг қонуний вакиллари ўртасида келишилган муддатда фоизлар ёки устама қўшиб ёхуд қўшмасдан тўлик қайтарилиш шарт билан бериладиган пул суммаси. Омонатлар муддатли ва талаб қилиб олингунча сақланадиган бўлиши кўзда тутилади.

2. Агар муддатли омонатлар банкка аниқ муддатга берилса ва шу муддат тугаганидан кейин банк омонат суммасини ҳамда унинг фоизларини қайтарилиши шарт қилиб қўйилган бўлса, талаб қилиб олингунча сақланадиган омонат (фоизлари билан бирга омонатчига унинг биринчи талаби биланок қайтарилади).

3. Омонат тўғрисида шартнома тузиш ҳар бир омонатчининг мажбурий шарт бўлиб, банк бундай шартномани омонатчи билан ёзма шаклда тузишга мажбур. Омонат тўғрисидаги шартнома икки нусхада тузилади ҳамда банк ва омонатчи томонидан имзоланади. Шартноманинг бир нусхаси омонатчига берилади, иккинчиси эса банкда қолади. Бунда ҳар бир нусха бир хил кучга эга бўлади.

4. Шартномада қуйидаги маълумотлар бўлиши лозим:

- омонат ҳажми;
- қўйиш тартиби ва муддати;
- омонат тури;
- банк фоиз қўшиши ва омонатчига тўлаш мажбуриятини олган фоизлар ҳажми ҳамда уларни тўлаш тартиби;
- омонатни қайтариш тартиби ва муддати.

5. Банклар муддатли омонат бўйича шартнома шартларини бир томонлама тартибда ўзгартириш ва уларнинг фоизларини камайтириш ҳуқуқига эга эмас.

6. Банклар фақат талаб қилиб олингунча сақланадиган омонатлар юзасидан тўланадиган фоизлар ҳажмини, агар бу шартномада кўрсатилган бўлса, ўз ташаббуси билан ўзгартириши мумкин.

7. Омонат тўғрисидаги шартномада уни гегишлича бажармаганлик учун банк жавобгарлиги белгиланган бўлиши лозим:

— қайтарилмаслик; омонатни қайтариш кечиктирилиши; фоизлар тўланмаслиги; фоизларни тўлаш кечиктирилиши мумкин эмас.

8. Омонатчи банкдан ўз хохиши билан омонатининг қайтариш муддати тугамасидан олдин қайтарилишини талаб қилишга ҳақли. Бундай ҳолларда, агар шартномада бошқа нарса кўзда тутилмаган бўлса, омонат фоизлари талаб қилиб олингунча сақланадиган омонатлар фоизларига тўғри келадиган ҳажмда тўланиши мумкин.

Ўзбекистон Президентининг «Жисмоний шахсларнинг хорижий валютадаги омонатларини рағбатлантириш бўйича чора-тадбир тўғрисида»ги Фармонида фуқароларнинг банклар билан бўладиган хорижий валютадаги муносабатларда прокурор назоратини кучайтириш ҳам баён этилган.

2-§. Банклар — банк ҳуқуқи субъекти сифатида

Ватанимизда ҳуқуқий давлатни шакллантириш ва демократик давлат сари ривожланиш, мулкдорларнинг мулкани ва уларнинг қонуний ҳуқуқларини ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш, тадбиркорлик ва ишбилармонлик каби бизнес фаолиятини чуқурлаштириш мақсадида Ўзбекистон Президенти томонидан 1994 йил 21 январда «Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармоннинг қабул қилиниши мамлакат иқтисодиётининг ривожланишига ва мулкдорларнинг шаклланишига ҳуқуқий асос солди.

Ўзбекистон Президентининг хўжалик юритувчи кичик ва ўрта хусусий бизнес фаолиятини янада чуқурлаштиришни қўллаб-қувватлаш бўйича ихтисослаштирилган акционерлик тижорат банкларини ташкил этиш тўғрисидаги 1994 йил 18 мартдаги Фармонини ижро этишни таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси 1994 йил 13 июлда «Банк тизимини ривожлантиришни молиявий қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори давлатта тегишли банк муассасаларини хусусийлаштириш, банк тизимида иқтисодий ислохотларни кенг жорий этишда давлат бош ислохотчи ва раҳбарлик фаолиятини амалга ошириш, уларнинг мол-мулкани ҳимоя қилиш банкларни мустақил мулк субъектлари деб тан олиш кўзда тутилган.

Агар «Марказий банк тўғрисида»ги Қонуннинг 1,2,5 ва 13-моддаларида, Марказий банкнинг ҳуқуқий мақоми, ташкил этилиши ва фаолият принциплари, у юридик шахс эканлиги, Марказий банк ва унинг муассасалари Ўзбекистон Давлат герби тасвири туширилган ва номи ёзилган муҳрга эга эканлиги, Марказий банкнинг ҳисобот даври 1 январь — 31 декабрь қилиб белгиланганлиги, йиллик ҳисобот 15 майдан кечиктирилмай Олий Мажлисида кўриб чиқиш учун тақдим этилади деган бўлса, «Банклар ва банк фао-

лияти тўғрисида»ги Қонуннинг 2-моддасида «Ўзбекистон Республикасида ташкил этилган ҳамма банклар банк фаолиятининг субъектларидир», дейилган.

Ҳозирги кунда Марказий банк томонидан рўйхатта олинган ва улар фаолияти лицензияланган ҳамда халқ хўжалигининг барча тармоқларида банк хизматларини амалга ошираётган хилма-хил халқаро банклар, чет эл банклари, Ўзбекистон ҳукуматининг ҳуқуқий ҳужжатларига мувофиқ ташкил этилган Саноат-қурилиш банки, тижорат Халқ банки, «Пахта» банки, «Тадбиркор» банки, «Савдогар» банки, «Авиа» банки, «Ўзтрансбанки», «Ғалла» банки, «Турон» банки, «Алоқа» банки каби қатор банклар, пул, кредит, валютага оид икгисодий муносабатлардан келиб чиқадиган хўжаликлараро дебиторлик, кредиторлик қарзларни тўлаш, ҳисоб-китоб ва касса операцияларига доир фаолиятларда мустақил субъект сифатида банк хизматларини амалга оширадилар.

Иктисодий тараққиётнинг асосий негизи ҳисобланган Давлат мулкни хусусийлаштиришга муҳим эътибор қаратилмоқда. Шу муносабат туфайли хусусий тижорат банкларини ташкил қилиш ва уларнинг фаолият кўрсатиши учун қулай шарт-шароитлар яратиш, хусусий сармояни жалб этиш ва ундан хўжалик оборотида самарали фойдаланиш мақсадида 1997 йил 24 апрелда Ўзбекистон Президенти томонидан «Хусусий тижорат банкларини ташкил қилишни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги махсус Фармон қабул қилинди. Суверен ва демократик ҳуқуқий давлатимизда халқ хўжалигининг барча соҳаларида ҳаракат қилувчи хўжалик юритувчи субъектлар каби банкларнинг ҳам молиявий ҳижатдан мустақиллигига эришилиб, уларнинг ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш, ўзини-ўзи бошқаришни кенг йўлга қўйиш ва шу усулларда жаҳон цивилизацияси тараққиётида рўй бераётган ижтимоий-иктисодий тараққиёт сари ривожланиш кўзда тутилмоқда.

Давлат мулкни хусусийлаштиришга, хусусан тижорат банкларини ташкил этишга ва хусусийлаштиришга Жаҳон банки ялпи хусусийлаштириш механизмини ишлаб чиқишга катта ёрдам кўрсатди. Чунончи, унинг мутахассислари тавсиясига кўра, банкларни акциядорликка ўтказиш чоғида давлатнинг мулкка бўлган яқка эгалигини бартараф этиш учун акцияларнинг тўрт хилини шакллантириш йўли билан амалга оширилиши режалаштирилган. Улар куйидагича:

— 25 фоизгача — меҳнат жамоасига;

— 25 фоизгача — давлатга (давлат билан меҳнат жамоасининг ҳиссаси 49 фоиздан ошмаслиги керак), камида 50 фоизи эркин сотувга.

Шу жумладан,

— 25 фоизи ва ундан ортиғи — хорижий инвесторларга сотилиши белгиланган.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар дастурининг изчиллик билан амалга оширилиши иқтисослаштирилган акционерлик-тижорат банкларининг, Ўзбекистон Халқаро банки — «Ўзприватбанк»ларининг молиявий қўллаб-қувватлашлари асосида кенг жорий этилмоқда. Хусусийлаштириш ва инвестициялар бўйича ҳуқуқ субъектлари ҳисобланган барча банклар ичида «Ўзприватбанк» айни шу вазифаларни халқилишга даъват этилгандир. У кичик ва ўрта бизнес корхоналари учун халқаро молия фаолиятига йўл очиб берди ва чет эл инвесторларининг Ўрта Осиёда янги бўлган иқтисодий вазиятда ўзларини қулай ва хотиржам ҳис этишлари учун қатор ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Ўзбекистон Президентининг «Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этишни ва уларнинг фаолиятини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони муҳим аҳамият касб этмоқда. Мазкур Фармон қоидаларига кўра, Ўзбекистон ҳудудида хорижий инвестициялар иштирокидаги ишлаб чиқариш корхоналарининг ташкил этилиши ва улар республиканинг иқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлаш ҳамда жаҳон иқтисодиёти интеграциялашишга қўшадиған ҳиссасини ошириш кўзда тутилган. Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон ҳудудида пул, кредит, қимматли қоғозлар, валюта каби бозор иқтисоди шароитида банк хизматларини амалга оширувчи Марказий банк, Ташки иқтисодий фаолият Миллий банки, халқаро, қўшма, акциядорлик тижорат ва хусусий тижорат банкларининг барчаси банк ҳуқуқи субъектларидир.

Тижорат банклари ўзларига қарашли барча мол-мулкни мустақил ва эркинлик принципларига кўра фойдаланади, эгаллик қилишлари ёки тасарруф этишлари мумкин. Шунинг учун ҳам банкнинг ўз маблағлари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Устав фонди.

2. Резервлари ва фойда ҳисобига вужудга келадиган ҳамда банкнинг балансида турадиган бошқа фондлари.

3. Тақсимланган фойда, акциячилар ёки пайчилар ўртасида акцияларни тақсимлаш ҳисобига ёхуд пай миқдорини ошириш ҳисобига олинган маблағ.

Юқорида баён этилган банклар тўғрисидаги қонунларга кўра, қуйидагилар банк активлари ҳисобланади:

1. Юридик ва жисмоний шахсларга бериладиган қарзлар.

2. Қимматли қоғозларга инвестициялар.
3. Кўчмас мол-мулкка инвестициялар.
4. Бошқа активлар.

Банклар фаолиятида йўл қўйилиши мумкин бўлган йўқотишлар ўрнини қоплаш деганимизда, тижорат банклари мумкин бўлган барча ҳолларда йўқотишлар ўрнини қоплаш учун олинadиган фойдадан Марказий банк томонидан белгилаб қўйилган тартибда суғурта ва резерв фондлари ташкил этишлари мумкин. Мана шу ташкил этилган резерв ва суғурта фондлари асосида ҳар қандай хатарли зарарнинг ёки йўқотишларнинг олдини олиш мумкин.

3-§. Корхоналар, фирмалар ва ташкилотлар — банк ҳуқуқи субъектлари сифатида

Ўзбекистоннинг халқ хўжалиги фаолиятини корхоналар, бирлашмалар ва бошқа юридик шахслар амалга оширади. Улар ўзларининг ташкилий тузилиш жиҳатидан, катта ёки кичиклиги жиҳатидан қатъи назар корхоналар ҳар хил турда бўлишига қарамай, хўжалик фаолиятини амалга оширишга қаратилган. Корхоналар ишлаб чиқариш билан муассасалар ва ташкилотлардан тубдан фарқланади. Муассасалар ва ташкилотлар давлат бюджетида турадиган ва мустақил сметага эга бўлган, буларнинг раҳбарлари мустақил кредит тақсимловчилар бўлиб, ҳеч қандай ишонч қоғозларисиз ўзларининг раҳбарлик фаолиятини амалга оширадilar. Давлат бюджетида турадиган, банкда ўзининг мустақил ҳисобкитоб счётига эга бўлган, лекин ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган фаолиятини, чунончи, маъмурий идора этиш ёки ижтимоий-маданий, илмий-фан, диний, сиёсат билан шуғулланувчи институтлар, университетлар, вазирликлар, касалхоналар, олий ўқув юртлари, суд-прокуратура, адлия ва бошқа маъмурий, социал-маданий ва халқ депутатларининг олий ва маҳаллий органлари, ташкилотлар ёки муассасалар деб номланади ва мустақил банк ҳуқуқи субъекти бўлиб ҳисобланади.

Банкларга оид ҳуқуқий, иқтисодий муносабатларда корхоналар, фирмалар, концернлар, ишлаб чиқариш бирлашмалари, корхоналарнинг юқори ташкилотлари, корхона ташкилотини амалга оширувчи деҳқон хўжаликлари банк субъектлари ҳисобланади. Ишлаб чиқариш борасидаги

фаолият юритувчи ва банкларда ҳисоб-китобларни амалга оширувчи бирлашмалар, комбинатлар, фирмалар, саноат корхоналари, заводлар, фабрикалар, кичик ва ўрта хусусий корхоналар, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни етказиб бериш билан машғул бўладиган темир йўл, автотранспорт корхоналари, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сақлаш, сотиш билан шуғулланувчи савдо ташкилотлари, йирик дўконлар, қурилиш трестлари, пул, кредит ва валютага оид ҳуқуқий муносабатларни мустақил амалга оширувчи субъектлардир. Амалдати Қонунларга кўра, барча банк муассасалари шартномага мувофиқ корхоналарнинг, бирлашмаларнинг, фирмаларнинг, ташкилотларнинг, кичик ва ўрта корхоналарнинг, шу билан бир қаторда чет эл ҳуқуқий шахсларнинг, қўшма корхоналарнинг пул, валютага оид иқтисодий муносабатларини амалга оширишни ўз зиммаларига оладилар. Ўзбекистон Президентининг «Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожланишни янада рағбатлантириш чоратадбирлари тўғрисида»ги Фармонида мулкдорларнинг манфаатларини мустаҳкамлаш, тегишли мулк эгалари ҳисобланган субъект институтлари тизимини ташкил этиш, кичик ва ўрта тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги кредит ресурсларини кенг жалб қилиш ва хорижий сармояларни бевосита олиб кириш учун қулай шароитлар яратиб бериш кўзда тутилган. Банк ҳуқуқи субъектларининг мулкий манфаатларини ҳимоялаш, мулкдор ўз ихтиёрига кўра, ўзига тегишли мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш каби иқтисодий муносабатларни шакллантириш мақсадида 1993 йил 27 октябрда Парижда Ўзбекистон ҳукумати билан Франция ҳукумати ўртасида «Сармояларни ўзаро рағбатлантириш ва ҳимоялаш тўғрисида»ги битим имзоланди. Битимнинг 2-моддасида «Ҳар бир ахдлашувчи томон, ўз ҳудудида амал қилинаётган Қонунлар асосида ва ушбу ҳужжат қоидаларига таянган ҳолда, ахдлашувчи томонлар инвесторларнинг сармояларини тан олади ва рағбатлантиради», дейилган. Битим 10 йил муддатга гузилган бўлиб, амал қилиш муддати тугагани билан унга амал қилиш даврида жорий қилинган сармоялар қўшимча яна 20 йил давомида битимнинг ҳимояга оид бандларидан фойдаланадилар. Агар ахдлашувчи томонлар ўртасида келишмовчиликлар 6 ой ичида дипломатик йўллар билан ҳал этилиши ёки томонларнинг бирининг талабига биноан ҳакамлик суди муҳокамасига берилади. Ҳакамлик суди кўпчилик овоз билан қарор қабул қилади. Битимнинг 11-моддасида ушбу қарор тарафлар учун бир хил ҳуқуқ ва мажбурият бўйича қатъийдир, дейилган.

1994 йилнинг январ ойидаги статистик маълумотлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг барча вилоят, шаҳар, шаҳарчалар, қишлоқ ва овуллар таркибидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотлар рақамлари шуни кўрсатдики, яъни Бухоро вилоятида — 50, Жиззахда — 69, Наманганда — 55, Самарқандда — 17, Сирдарёда — 68 хўжалик энг кўп зарар кўрган. Фақат қишлоқ хўжалигида 1993 йили 588 хўжалик 6,6 миллиард сўм зарар кўрган*. Шунинг учун ҳам мулкни ўз эгасига топшириш мақсадида «Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармон асосан, қишлоқ хўжалигидаги давлат тасарруфидаги мулкни хусусийлаштириш, иқтисодий ислохотларни қишлоқ хўжалигидан бошлаш, қишлоқларда кичик ва хусусий фермерлар, деҳқон хўжалик институтлар тизимини ташкил этиш, кичик ва хусусий тадбиркорлик фаолияти соҳасига кредит ресурсларини кенг жалб қилиш ва хорижий сармояларни бевосита олиб кириш учун қулай шароитлар яратиб бериш ва буларга хизмат кўрсатадиган тижорат, чет эл ва хусусий банклар фаолиятини рағбатлантириш чора-тадбирлари давлат томонидан амалга оширилмоқда. Кичик ва ўрта бизнес корхоналари ўзлари ташкил этаётган ишлаб чиқариш учун хорижий технологияни олиб киришда божхона тўловларидан озод қилиниши ҳам баён этилган.

Мазкур Фармонга мувофиқ, қишлоқ ва овулларда янгидан барпо этилаётган ишлаб чиқариш техникаси соҳадаги маҳсулотлар, қурилиш материалларини ишлаб чиқарадиган, шунингдек, қурилиш фаолияти билан шуғулланадиган, таъмирлаш-қурилиш, маиший ва коммунал хизмат кўрсатадиган хусусий корхоналарга Солиқ кодекси 31-моддасининг 18-банди татбиқ этилиши кўзда тутилган ёки мазкур бандда кўрсатилган имтиёзлар фақат товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатасига, деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмасига аъзо бўлган кичик ва ўрта бизнес корхоналаригагина тегишлидир. Шундай қилиб, ишлаб чиқаришдан ташқари соҳаларда 5 нафаргача иш билан банд ходимга эга бўлган микрофирмалар асосида ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган 100 нафаргача иш билан банд ходимлар ишлайдиган корхоналар кичик ва ўрта корхоналар деб номланади.

Субъектив ҳуқуқ деганимизда фуқаролар, корхоналар, ташкилотлар ва банклар ҳуқуқий муносабатда катнашуви

* «Халқ сўзи» газетаси. 1994 йил 22 январ.

ҳуқуқий (юридик) шахс ёки жисмоний шахсга тегишли бўлган ҳуқуқни тушунамиз. Субъектив ҳуқуқлар объектив ҳуқуқ нормалари, яъни Ўзбекистон мустақил давлати томонидан белгиланган умумий қоидалар асосида вужудга келди ва уларга мувофиқ равишда амалга оширилади. Субъектив ҳуқуқлар жисмоний шахснинг ёки юридик шахснинг қонун билан йўл қўйилган доираларда ўз хоҳиши ва ихтиёри билан банклар фаолиятида ҳаракат қилиш имкониятини беради. Бошқача қилиб айтганда, пул эгаси бўлган субъект ўзининг субъектив ҳуқуқини эркин амалга ошириш ва ўзи лозим кўрган, яъни Қонунга ҳилоф бўлмаган ҳаракатлар қилиши мумкин ва шу билан ўз манфаатларини, имкониятини берадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни амалга ошириш лозим.

Мустақил давлатимизда мулкдор юридик шахс ёки жисмоний шахс шу мулкдан ёки ашёдан ўз эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланишга, бу республика Қонунларига ва жамият қоидаларига ҳилоф бўлмаган ҳаракатлар билан ўз ихтиёрича тасарруф қилишга йўл қўяди. Пул эгаси бўлиб ҳисобланган субъект банк ҳуқуқига мувофиқ ўзи лозим деб ҳисоблаган ва қонунларга ҳилоф бўлмаган иқтисодий муносабатларни амалга оширишда меъёрий актлар билан кафолатланган субъектив ҳуқуқлардан кенг фойдаланади. Шунинг учун ўқиш лозимки, субъектив мажбуриятлар билан чамбарчас боғланган. Чунки пул эгаси банк ҳуқуқига мувофиқ олинган фойдадан ўз ихтиёри билан Қонунларга асосан, солиқ тўлаб туриш мажбуриятини ҳам эсидан чиқармаслиги лозим.

Мажбуриятнинг ҳуқуқий мақсади шундан иборатки, бунда мулк эгаси ёки пул субъекти ҳуқуқий тартибнинг талаби бўйича, фойда олиш билан бир қаторда у ўз зиммасига олган мажбуриятини ҳам қўшиб адо этади.

Банк тўғрисидаги Қонунларга кўра, юридик шахслар ўзларининг ҳисоб-китоб счётларидаги пул, кредит, валюта ва маҳсулотлар етказиб берганликлари, кўрсатган хизматлари тўғрисидаги барча маълумотларни тўғри олиб бориши юридик шахсларнинг мажбуриятларини ташкил этади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистондаги банклар ўз мижозлари ҳисоб-китоб рақамлари бўйича операциялар юзасидан хилма-хил ҳуқуқ ва мажбуриятлар орқали бир-бирлари билан узвий боғлиқдир.

4-§. Ўзбекистон банк ҳуқуқи объектлари

Амалдаги қонунларга асосан, барча ишлаб чиқарилган, сотиб олинган, қонуний актларга кўра вужудга келган моддий бойликлар, ашёлар, мулк ҳуқуқ объектлари ҳисобланиб, унинг эгалари ёки мулк ҳуқуқ субъектлари томонидан амалга оширилади. Мулкдор ҳар вақт ўзига тегишли мол-мулкка нисбатан эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Чунки мулкнинг мутлақ эгаси ҳисобланган субъект томонидан мазкур объектлар жорий этилади. «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунга кўра, банк ҳуқуқи объектлари Ўзбекистон фуқаролик ҳуқуқ объектларидан фаркланади. Агар Ўзбекистон фуқаролик ҳуқуқ объектларига мулк билан боғлиқ бўлган, шунингдек шахсий номлуқий муносабатлар ва бошқа моддий ҳамда номоддий бойликлар кирса, Ўзбекистон банк ҳуқуқи объектларига:

— Ўзбекистон қонунларига мувофиқ фуқароларнинг кўчар ва кўчмас мол-мулки;

— кичик ва ўрта хусусий тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи корхоналарнинг кўчмас ва кўчар мол-мулки;

— гаровга қўйилган ва қонун билан тақиқланмаган барча мол-мулк;

— корхоналарнинг, деҳқон хўжалиklarининг, фирмаларнинг экспортта мулжалланган ва импорт ўрнини босувчи товар маҳсулотлари;

— корхоналарнинг сўмдаги ҳамда чет эл валютасидаги хом ашё ва материаллари, бутловчи буюмлар ҳамда технологик асбоб-ускуналар;

— чет эллик фуқароларнинг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг қўшма корхоналарнинг кўчмас ва кўчар мол-мулки;

— хорижий инвесторларнинг иштирокидаги корхоналар, иншоотлар технологик асбоб-ускуналар, улар томонидан ишлаб чиқилган товарлар, маҳсулотлар, транспорт воситалари;

— Марказий банкдан ташқари, барча хусусий тижорат банкларининг кўчмас ва кўчар мол-мулки банк ҳуқуқи объектларига қиради.

Ўзбекистон иқтисодий, сиёсий ва маънавий йўналишларга чиқиш учун бозор иқтисоди йўлини танлади. Дунёдаги иқтисодиётни тараққий этган давлатларнинг тажрибасига кўра, маъмурий-буйруқбозлик йўли билан иқтисодиётни

ривожлантириб бўлмас экан. Шунинг учун Ўзбекистон ҳукумати мулк объектларини хусусийлаштиришга алоҳида эътибор бермоқда. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 2 июлдаги қарорига мувофиқ, давлат тасарруфидан чиқарилган ҳолда хусусийлаштирилиши, сотиб олинishi ва ижарага топширилиши мумкин бўлмаган корхоналар ва мол-мулк турлари ҳамда гуруҳлари тўғрисидаги 33 та объектлардан ташқари барча мол-мулк объектлари хусусийлаштирилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ ва бозор муносабатларини кенг жорий этиш ташаббускорлик ва тадбиркорликни ривожлантириш, давлатга қарашли мулк объектларини тасарруфдан чиқариш ва мазкур объектларни жамоа ва хусусий турларини шакллантириш мақсадида Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 23 сентябрда қарори қабул қилинди. Ушбу ҳуқуқий ҳужжатга мувофиқ давлат мулкни унинг тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бўйича комиссияни ташкил қилиш тартиби, унинг асосий вазифалари ва ҳуқуқлари, таркиби ва ишни ташкил қилиш тартибини белгилайди. Комиссия:

— республика мулки объектлари бўйича — Давлат мулкни бошқариш ва хусусийлаштириш қўмитаси томонидан;

— Қорақалпоғистон Республикаси мулки объектлари ва маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулки объектлари бўйича — Давлат мулкни бошқариш ва хусусийлаштириш қўмитасининг ҳудудий бошқармалари томонидан тузилади.

Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатга асосан, комиссия мажлиси заруратга қараб, лекин ҳар ҳафтада бир марта ўтказилиши, комиссия қарор қабул қилиш ҳуқуқига, унинг аъзоларининг камида учдан икки қисми катнашган тақдирдагина эга бўлиши, комиссия аъзоларининг кўпчилиги қарор бўйича овоз бериш очик ёки ёпик ўтказилади. Комиссиянинг ҳар бир аъзоси битта овозга эга бўлиб, кўпчилик овоз билан қабул қилинган қарор комиссия раиси ва котиби томонидан имзоланган баённома билан расмийлаштирилади.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга ариза давлат корхоналари ва меҳнат жамоалари, шунингдек мулкнинг аралаш шаклидаги корхоналар, уларнинг бўлинмалари, нодавлат юридик шахслар, Ўзбекистон фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар, хорижий юридик ва жисмоний шахсларнинг аризаларига кўра амалга оширилади.

Давлат мулкни унинг тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш учун аризачи томонидан:

— Республика мулки объектлари бўйича — Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитасига;

— Коммунал мулк объектлари бўйича — Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитасининг ҳудудий бошқармаларига ариза бериш йўли билан амалга оширилади.

Ушбу мулк объектларини сотиб олиш бўйича ҳужжатларни қараб чиқиш харажатларини қоплаш учун аризачи банк муассасалари орқали ариза берилган орган ҳисоб-китоб рақамига (счётига) қўйидаги (индексация бўйича) миқдорларда махсус тўлов тўлайди:

— Ўзбекистон Республикасидаги давлат корхоналари меҳнат жамоалари, аралаш мулк корхоналари уларнинг бўлинмалари, нодавлат юридик шахслар учун — 5000 сўм;

— хорижий юридик шахслар учун — 100 доллар;

— Ўзбекистон фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар учун — 1000 сўм;

— Ажнабий жисмоний шахслар учун — 50 доллар.

Махсус тўловни тўлаганлик ҳақидаги патта (квитанция) аризага илова қилинади. Тўланган сумма аризани кўриб чиқиш натижаларидан қатъи назар аризачига қайтарилма-лиги мазкур ҳуқуқий ҳужжатда баён этилган. Ушбу ҳуқуқий ҳужжат қоидаларига мувофиқ, устав фонди 5 млн. сўм ва ундан юқори бўлган корхоналарни бошқа мулк шакллари-га айлантириш Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси, 5 млн. сўмдан кам бўлган корхоналар эса унинг ҳудудий бошқармалари қарорига биноан амалга оширили-ши белгилаб қўйилган. Вазирлар Маҳкамасининг мазкур қарорига кўра, давлат корхоналарини ким ошди савдосида хусусийлаштириш ва танлов асосида хусусийлаштириш тўғ-рисидаги вақтинчалик Низомга биноан амалга ошириш кўзда тутилган.

VII БОБ

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР ОПЕРАЦИЯЛАРИ

1-§. Қимматли қоғозларга доир умумий қоидалар

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодига ўтиши Ватанимиз фуқаролари манфаатларидан келиб чиқади. Мустақиллик дегани шуки, бизлар асрлар оша бировларнинг оғзига қараб, уларнинг курсатмалари бўйича яшаб келганмиз. Мана энди тақдиримизни, ҳаётимизни, келажагимизни ўз қўлимизга олдик. Энг муқаддас вазифа — шу, буюк неъматни қўлдан бермаслик*. Давлат мустақиллигининг асосий белгиларидан бири — бозор муносабатлари, хусусан мулк эркинлиги, унинг давлат ҳимоясида бўлиши, товар бозорининг шаклланиши ва шу орқали миллий пулнинг қадрини кўтариш, валютага ўхшаган қимматга эга бўлган қимматли қоғозлар бозорини яратиш жамиятимиз тарихий тақдири билан боғлиқ ва эркин бозорни ривожлантириш усулларидан биридир. Қимматли қоғозлар тўғрисида ҳуқуқий адабиётларда, олимларнинг фикрлари, қимматли қоғозлар эгаси ҳисобланган шахснинг қонунда белгиланган ҳуқуқидир, ҳолос. Қимматли қоғознинг бошқа бировнинг қўлига ўтиши, шу қимматли қоғозни фойдаланиш ҳуқуқининг ўтишидир. Қимматли қоғозлар — бу пулдир, қимматли қоғоз эгасининг мулкый ҳуқуқини ифодаловчи асосий ҳужжатдир. Қимматли қоғоз бу махсус форма билан асослантирилган ҳужжат ёки ҳисоб-китоб счётига ўтказилган пул родини ўйнаши ҳам мумкин.

Қимматли қоғоз эгалари ёки уларни сотиб олувчилар мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўладилар. Қимматли қоғозлар — бланкалар, сертификатлар шаклида ёки ҳисоб-китоб счётларидаги ёзув шаклида бўлиши ва ҳисоб-китоб қилишда, шу

* И. А. Каримов. Иқтисодий ислохот: масъулиятли босқич. Т., «Ўзбекистон», 1994. 4-бет.

нингдек кредитлар бўйича гаров сифатида фойдаланиш мумкин. Қимматли қоғозлар жисмоний ва юридик шахслар ўртасида ихтиёрийлик принципи асосида тарқатилади. Киритилган улуш шаклидан қатъи назар, қимматли қоғозларнинг қиймати Ўзбекистон Республикаси пул бирлигида, уларни чиқариш шартларида назарда тутилган ҳолларда эса, чет эл валютасида акциялар бўйича — мулкни ўтказиб бериш йўли билан ҳам ифодаланади ва тўланади.

Мамлакатимизда қимматли қоғозлар чиқариш ва уларни муомалада юритиш қоидалари, қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг фаолияти билан боғлиқ муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги Қонуни ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлари билан тартибга солиб турилади. Мазкур ҳуқуқий ҳужжатга мувофиқ, қимматли қоғозларнинг қуйидаги турлари амал қилади:

- акциялар;
- облигациялар;
- ҳазина мажбуриятлари;
- депозит сертификатлар ва векселлардан иборатдир.

Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга кўра, мазкур қимматли қоғозларни белгилаш тартиби Молия вазирлиги билан Марказий банк зиммасига юклатилган. Акциялар, облигациялар ва ҳазина мажбуриятларида акс эттириладиган реквизиторларни (омонатларни) Молия вазирлиги, депозит (омонат) сертификатлари билан векселларда акс эттириладиган реквизиторларни (омонатларни) эса Марказий банк белгилайди.

Молия вазирлиги мамлакатимизда рўйхатга олинadиган қимматли қоғозлар ягона давлат реестрини юритали ҳамда уларнинг рўйхатини мунтазам эълон қилиб боради. Шу нарсани айтиб ўтиш зарурки, қимматли қоғозлар эгаси ёзилган ва тақдим этувчига тегишли бўлиши мумкин. Қимматли қоғозлар, башарти мулкий ҳуқуқларни уларга эгалик қилиш билан боғлиқ ҳолда рўёбга чиқариш учун элемент (қимматли қоғозни чиқарувчи) томонидан ёки унинг топшириғига биноан қимматли қоғозлар борасида касб фаолиятини амалга ошираётган ташкилот томонидан эгасининг номини қайд этиш зарур бўлсагина, эгаси ёзилган бўлади. Эгаси ёзилган қимматли қоғозни биридан иккинчисига бериш ҳисоб-китобидаги тегишли ёзувларни ўзгартиришда акс эттирилади.

Мамлакатимиз ички заёмларининг ва маҳаллий заёмларининг облигациялари тақдим этувчига тегишли қилиб чиқарилди. Республика ички заёмларининг ва маҳаллий заёмларининг (облигацияларини) чиқариш тўғрисидаги қа-

роҳ тегишлича Вазирлар Маҳкамаси ва давлат ҳокимияти маҳаллий органлари томонидан қабул қилинади. Қарорда облигацияларни чиқиш шартлари ва уларни тарқатиш тартиби ҳам белгилаб қўйилиши лозим. Корхоналарнинг қимматли қоғозлари мулкчиликнинг барча шаклларига мансуб корхоналар томонидан чиқарилиши мумкин. Корхоналар ва акциядорлик жамиятларининг қимматли қоғозларни чиқариш тўғрисидаги қарори тегишлича маъмурият ва ижроия органи (бошқаруви) томонидан қабул қилинади ҳамда баённома билан расмийлаштиради.

Корхоналар қимматли қоғозлар эмитентларининг устав фондиди шакллантириш ва тўлдириш учун, шунингдек уларнинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ зарарларини қоплаш учун чиқаришга амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ йўл қўйилмайди.

Акциядорлик жамиятлари чиқарган барча акциялар ҳақи тўлиқ тўланганидан кейингина устав фонди миқдорининг 20 фоизидан кўп бўлмаган суммада облигациялар чиқаришлари Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги Қонуни 5-моддасида баён этилган. Мулкчиликнинг бошқа шаклларига мансуб корхоналарда облигациялар чиқариш суммасининг миқдорини Молия вазирлиги белгилаб беради.

Жаҳон цивилизацияси тараққиётида рўй бераётган иқтисодий жараёнлардан бири бу қимматли қоғозлар бозори эканлигини ҳис қилган Ўзбекистон ҳуқуқати, ушбу масалани ривожлантириш ва янада чуқурлаштиришни ўз олдига устувор вазифа қилиб, қатор ҳуқуқий ҳужжатлар, жумладан, Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалигида векселларни қўллаш тўғрисида»ги қарори, «Қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш ва республиканинг фонд бозорида хорижий инвесторлар иштирокини кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 31 март Фармони, «Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида»ги ҳамда «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонунларнинг Олий Мажлис томонидан қабул қилиниши қимматли қоғозлар бозорининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Мазкур ҳуқуқий ҳужжатлар инвесторлар фаолиятини, фонд биржалари, акциядорлар, қимматли қоғозларнинг барча иштирокчилари мулк билан боғлиқ ҳуқуқларини мустаҳкамлаш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, иқти-

содий ислохотларни янада чуқурлаштириш ҳамда кенгайтиришда қимматли қоғозлардан кенг фойдаланиш ҳозирги замон талабларидан биридир.

Қимматли қоғозлар бозори — жисмоний ва юридик шахсларнинг қимматли қоғозлар чиқариш, уларнинг муомалада бўлиши ва ҳақини тўлаш билан боғлиқ муносабатлар тизимидир. Қимматли қоғозлар бозори қатнашчилари — қимматли қоғозларнинг эмитентлари, инвесторлар, инвестиция институтлари, шунингдек уларнинг бирлашмалари (уюшмалари) фонд биржалари (биржаларнинг фонд бўлимлари), «Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида»ги Қонун билан белгиланган давлат томонидан қимматли қоғозлар бозорини бошқариш ва мувофиқлаштириш ваколати берилган органлар ва бошқалардан иборатдир.

Қимматли қоғозлар бозорида инвестиция институтларининг қуйидаги турлари фаолият кўрсатишлари мумкин:

- инвестиция воситачиси (молия брокери ва дилери);
- инвестиция маслаҳатчиси;
- инвестиция компанияси;
- инвестиция фонди;
- бошқарувчи компания;
- депозитарий;
- ҳисоб-китоб клиринг палатаси (ташкilotи);
- қимматли қоғозлар реестрини сақловчи;
- қимматли қоғозларни номинал сақловчи ва инвестиция институтларининг бошқа турлари.

Қимматли қоғозлар бозорида савдо қилишнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

- барча потенциал инвесторлар ўз маблағларини фойдалади тарзда жойлаштиришлари учун уларга шарт-шароитлар яратиб бериш;
- қимматли қоғозлар бозорида тузиладиган битимларнинг ихтиёрийлиги;
- эркин рақобат йўлидаги тўсикларни бартараф этиш;
- нархларни реал таркиб топадиган талаб ва таклифлар асосида белгилаш;
- қимматли қоғозлар бозори тўғрисидаги Қонун ҳужжатларига унинг барча қатнашчиларининг катъий роя этиши;
- биржа ва биржадан ташқари операциялар, котировкалар, эмитентларнинг молиявий ҳолати тўғрисидаги ахборот ошкор этилишининг шартлиги;

— ўз фаолиятини Қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошираётган барча инвесторлар ва эмитентлар учун бозордан фойдаланиш мумкинлиги;

— қимматли қоғозлар ва уларнинг эмитентларига доир ахборотнинг тўла ошкор этилишини, ошкораликни ва бу ахборотдан барча қатнашчилар фойдалана олишини таъминлаш;

— инвесторлар ва эмитентларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш;

— қимматли қоғозлар бозорида товламачилик ва бошқа ноқонуний фаолиятни тақиқлаш кўзда тутилади ва давлат томонидан тартибга солинади.

Инвесторлар томонидан сотиб олинган қимматли қоғозлар биржа бозорлари ва биржадан ташқари бозорларда қайта сотилиши мумкин. Инвесторлар олди-сотдиларни инвестиция институтлари орқали ҳам, мустақил ҳолда ҳам амалга оширишлари мумкин. Эгаси ёзилган ва эгаси ёзилмаган қимматли қоғозлар олди-сотдисига доир битимлар томонларнинг ўз хоҳиш иродаларини изҳор этганликларини қайд этиш имконини берадиган ҳужжат шаклида амалга оширилади, воситачисиз тузиладиган ва тузилган пайтда бажариладиган битимлар бундан мустасно.

Давлат мулкини бошқаришга вакил қилинган орган томонидан акциялар олди-сотдисига доир битимлар биржадан ташқари бозорда мустақил суръатда, инвестиция воситачилари иштирокисиз Ўзбекистон ҳукумати белгилайдиган тартибда амалга оширилиши мумкин. Қимматли қоғозлар бозорини ва унинг иштирокчиларини таҳлил этиш ва истиқболини аниқлаш, молиявий воситаларни (молиявий мажбуриятларни) экспертиза қилиш, ишлаб чиқариш ва тавсия этиш бўйича хизматлар кўрсатиш, қимматли қоғозлар чиқариш, уларни жойлаштириш ва муомалага киритиш, мутахассисларни қайта тайёрлаш, шунингдек юридик ва жисмоний шахслар инвестиция сиёсатини амалга оширишлари хусусида маслаҳатлар бериш борасидаги хизматлар маслаҳат бериш хусусидаги фаолият дейилади.

Қимматли қоғозларни сақлаш ёки бу қимматли қоғозларга бўлган ҳуқуқларни ҳисобга олиб бориш бўйича хизматлар кўрсатиш депозитор фаолият, деб ҳисобланади. Депозитор фаолият билан шуғулланадиган инвестиция институти депозитарий деб аталади. Фақат юридик шахсгина депозитарий бўла олади. Депозитарийнинг қимматли қоғозларни сақлаш ёки бу қимматли қоғозларга бўлган ҳуқуқларни ҳисобга олиб бориш соҳасидаги хизматлардан фой-

даланувчи шахс депонент деб аталади. Ўзаро мажбуриятларни белгилаш, аниқлаш ва ҳисобга олишга доир ахборотни тўплаш, солиштириш, унга тузатиш киритиш ҳамда қимматли қоғозларга доир фуқаровий-ҳуқуқий битимларни ижро этиш учун бухгалтерия ҳужжатларини тайёрлаш операцияларини назарда тутади. Қимматли қоғозларга оид битимлар бўйича ҳисоб-китоб операцияларини амалга оширувчи инвестиция институтлари ҳисоб-китоб клиринг палатаси (ташкilotи) деб аталади.

Бозор шароитида мулкый муносабатларни ривожлантириш ва хусусийлаштиришни янада чуқурлаш ва бу жараёнларда иқтисодий ислохотларни кенгайтириш даврида қимматли қоғозларни амалга оширишда хазина мажбуриятлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикасининг хазина мажбуриятлари — уларнинг эгалари бюджетга пул маблағлари берганликларини тасдиқловчи ҳамда бу қимматли қоғозларга эгаллик қилишнинг бутун муддати давомида қайд этилган даромадни олиш ҳуқуқини берувчи, тақдим этувчига тегишли қимматли қоғозлар туридир.

Хазина мажбуриятларининг қуйидаги турлари чиқарилади:

- *узоқ муддатли* — беш йил ва ундан кўпроқ муддатга мўлжалланган хазина мажбуриятлари;
- *ўртача муддатли* — бир йилдан беш йилгача муддатга мўлжалланган хазина мажбуриятлари;
- *қисқа муддатли* — бир йилгача бўлган муддатга мўлжалланган хазина мажбуриятлари.

Узоқ муддатли ва ўртача муддатли хазина мажбуриятларини чиқариш тўғрисидаги қарор Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинади. Қисқа муддатли хазина мажбуриятларини чиқариш тўғрисидаги қарор Мўлия вазирлиги томонидан қабул қилинади. Хазина мажбуриятларини чиқариш тўғрисидаги қарорларда даромадларни ҳамда мажбурият қарзларини тўлаш шартлари белгилаб қўйилади. Мулкый муносабатлар фаолиятини ўзида акс эттирувчи қимматли қоғозлардан бири — бу депозит сертификатлари. Депозит сертификатлари — бу пул маблағлари — омонат қўйилганлиги тўғрисидаги, омонатчи ёки унинг ҳуқуқий ворисининг белгиланган муддат тугаганидан кейин омонат суммасини ва унга тегишли фоизларни олишга бўлган ҳуқуқини тасдиқловчи банк — эмитент гувоҳномасидир. Омонат сертификатни тутувчи субъект фақатгина фуқаролар ҳисобланса, депозит сертификат тутувчилари фақатгина ҳуқуқий (юридик) шахслар ҳисобланади.

Қимматли қоғозларга оид депозит сертификатларини чиқариш ва рўйхатдан ўтказиш қоидаларини Марказий банк «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги Қонуннинг 3 ва 6-моддасига кўра белгилайди. Давлат ёки тижорат банкларига қўйилган пулларни юридик ва жисмоний шахслар томонидан ўтказилганда ёки уларни олганда сертификатлар асосий ҳужжат ҳисобланади.

2-§. Вексел операцияларига оид ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси

Ватанимизда ўтказилаётган иқтисодий ислохотларни юксак босқичга кўтаришда, хусусан молия, кредит, валюта операцияларини амалга оширишдаги Давлат сиёсатининг банклар томонидан изчиллик билан ривожлантиришда вексел — қимматли қоғозларнинг аҳамияти ниҳоят каттадир. Вексел — бу қимматли қоғоз бўлиб, ёзма шаклда тузиладиган мажбурият вексел эгасининг (тутувчининг) векселда кўрсатилган муддатда қарздордан (вексел берувчидан) кўрсатилган пул суммасини талаб қилувчи ҳуқуқий ҳужжатга айтилади.

Векселнинг икки тури: оддий ва ўтказувчи векселлар мавжуд.

1. *Оддий вексел* — бу вексел берган шахснинг мажбурияти бўлиб, вексел тутувчига белгиланган муддатда, белгиланган суммани тўлашга айтилади.

2. *Ўтказувчи вексел* ёки *тратта* шундай маънони билдирадики, яъни вексел тутувчига (трассанта)га белгиланган суммани тўловчи ўзи олган тўлов мажбурияти бўйича учинчи шахсга акцепланган пул суммасини тўлаш тушунилади.

Ўтказувчи вексел икки хилга: 1 — тижорат, 2 — хазина векселига бўлинади. Тижорат вексели — бу ўтказувчи векселнинг бир тури бўлиб, асосан савдо соҳасида ишлатилади. Тижорат векселлар ҳозирги бозор иқтисоди шароитида жуда катта аҳамиятга эга, яъни чет эл инвесторларини жалб этишда фойдаланади. Хазина векселлар асосан 2 ой, 4 ой, 6 ой ва энг узоғи билан 9 ойга берилади. Хазина векселлари банкда бўш турган пул маблағларини оборотга қўйишдан иборат бўлади.

Бозор шароитларига босқичма-босқич ўтишда, хусусан тижорат банкларининг турли-туман битимларни чунончи: олиш-сотиш, эмиссия, ҳисоб-китоб, гаров каби усулларда иқтисодий муносабатларни амалга оширишда вексел ко-

ғозларини чиқариш ва улардан кенг фойдаланиш тўғрисидаги умумий қоидалар, «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги Қонунда кенг ва ҳар томонлама баён этилган. Мазкур Қонун қоидаларига асосан векселларни ҳисобга олиш муҳим аҳамият касб этади. Бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш, иқтисодий ислохотларни шакллантириш ва ривожлантириш пайтида чет давлатларнинг валюта-молия соҳасида чет эл векселларидан кенг фойдаланиш ва жалб этишимиз лозим. Халқаро иқтисодий муносабатларда ҳисоб-китоб реквизитларидан ва векселлардан фойдаланишга оид қоидалар 1930 йилда Женевада қабул қилинган векселлар ҳақидаги умумий қонунчилик тўғрисидаги халқаро конвенцияда белгилаб қўйилган.

Ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган қатор векселлар тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатларда халқ хўжалигида бозор муносабатларини шакллантириш билан боғлиқ иқтисодий ривожланишдаги ҳисоб-китобларни жадаллаштириш, тўлов интизомини мустаҳкамлаш, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида етказиб берилган товарлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар учун ҳисоб-китоб воситаси сифатида вексел хўжалик оборотида жорий этилаганлиги кўрсатилган, бу эса ҳуқуқий ҳимоялаш демакдир. Мазкур ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ, векселларни чиқариш ҳуқуқи тижорат банкларига фақат Марказий банк руҳсати бўйича амалга оширилиши кўрсатилган. Кўрсатиб ўтилган тижорат банклари улар учун белгиланган муддатларда Марказий банкка тегишли ҳисобот ҳужжатларини топширишлари лозим. Векселларни чиқариш ҳуқуқини бериш, уларнинг муомалада бўлиши ва ўз вақтида тўланиши тартибига риоя этиш каби назорат муносабатларини юритиш мажбуриятлари Ватанимиз Марказий банкка юклатилган. «Халқ хўжалигида векселларни қўллаш тўғрисида»ги қарорнинг 2-моддасида белгиланишича:

— ваколатли тижорат банклари билан бирга, векселларнинг ликвидлигини таъминлашга қодир бўлган қорхоналар векселлар эмитентлари бўлишлари мумкин;

— қорхоналар мамлакатимизнинг ваколатли тижорат банклари векселларни белгиланган тартибда шартномалар асосида сотиб олишлари;

— ваколатли тижорат банклари томонидан вексел кредити беришда пул кредитлари беришдаги каби қоидалар қўлланилади;

— вексел пулини тўлаш (вексел мажбурияти бўйича тўлов) қоидага кўра, эмитент томонидан вексел эгасининг

аризасига биноан векселни кўрсатган ҳолларда амалга оширилади, алоҳида ҳолларда, тарафларнинг ўзаро келишувига кўра, тўлов бунинг учун банк томонидан эмитентнинг маблағлари ҳисобига амалга оширилиши;

— ваколатли тижорат банкларига корхоналарнинг векселлари эмиссияси бўйича таклифларни кўриб чиқиш, хизматлар кўрсатиладиган эмитент — корхоналарнинг тўлов қобилиятини аниқлаш ва тасдиқлаш, векселларнинг ликвидлик даражасини баҳолаш ҳамда уларни рўйхатдан ўтказиш каби мажбуриятлар ҳаракатдаги ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ амалга оширилади.

Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга кўра, векселлар чиқариш, сотиш ва уларни ҳисобга олиш тарафлар ўртасида ҳуқуқ ва мажбуриятларни келтириб чиқаради, уларни ўзгартиради ёки бекор қилади. Вексел муносабатларида индоссамент ҳуқуқи катта аҳамиятга эга. Индоссамент деб, шундай ҳуқуққа айтиладики, яъни бунга кўра векселда баён этилган, бошқа шахсга ўтган ёзувга айтилади. Бозор шароитида тижорат банклари мижозларга векселлар асосида ҳисобни амалга ошириш муносабати билан вексел кредитини беради. Векселни ҳисобга олиш асосида бериладиган кредитлар икки турли, яъни вексел берувчиларга ва вексел тутувчига бўлинадик.

Биринчиси вексел тутувчи номига очилиб, векселни кўрсатиши билан ҳисоб ўқётига олинади. Бундай векселни ҳисобга олиш унда берилган кредит суммасини ўзида акс эттирган бўлади. Бундай вексел кредитлари мижозларга (клиент)га шартномага мувофиқ маҳсулотлар етказиб бериш, ишларини бажариш, хизматлар кўрсатилганлиги учун берилади. Тўлов муддатининг тугаши билан вексел тутувчи уни банкка тақдим этади ва ҳисобга олинади. Вексел кредитини бериш ёки бермаслик масаласини банк кўриб, ҳал этишда мижознинг (клиент)нинг мулкӣ аҳволини ҳисобга олиши лозим. Мижоз кредитни олгандан сўнг, векселни ҳисобга олиш учун банкка мурожаат этади. Агар банк векселнинг нотўғри ёзилганлиги, нотўғри тузилганлигини сезса ёки шубҳаланса, ундай векселни банк қабул қилмасликка ҳақлидир.

Хорижий давлатларда, масалан, Россия Федерациясида тижорат банкларига берган таклифга (рекомандацияга) кўра, векселларни ҳисобга ўтказиш фақат товарлар бериш тўғрисидаги битимларга асосланган бўлиши, вексел тутувчи ва уни олувчиларнинг камида икки имзоси талаб қилиниши кўзда тутилган.

3-§. Қимматли қоғозларни рўйхатга олиш ва уларни муомалага чиқаришнинг ҳуқуқий асослари

Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти бўлиши билан бир қаторда ички бозорни шакллантириш, мамлакатимизда ташкил этилган ва ташкил этилаётган қўшма ташкилотларнинг иқтисодий, сиёсий ва бошқа қонуний ҳуқуқларини ҳимоялаш, молия, кредит ва банк тизимини ривожлантириш бозор ислохотларини мустақкамлаш, пулнинг кадрини кўтариш учун жаҳон бозорига жавоб берадиган сифатли маҳсулотлар билан бозорларни тўлдириш, мулкий муносабатлар ролини ўйнайдиган қимматли қоғозлар чиқариш, уларни сотиш, муомалага чиқариш, давлат рўйхатига олиш, муомалага чиқарилган қимматли қоғозларнинг ҳаракатини кузатиб бориш каби қатор ишлар амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга кўра амалга оширилмоғи лозим.

Қимматли қоғозлар муомаласи деганда уларни сотиб олиш ва сотиш, шунингдек Қонунларда назарда тутилган, қимматли қоғозлар эгаси алмашувида олиб келадиган бошқа ҳаракатлар тушунилади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қимматли қоғозлар чиқарилишига ва муомалада бўлишига йўл қўйилади. Давлат рўйхатидан ўтказилмаган қимматли қоғозларни чиқариш амалдаги Қонунларга кўра ғайриқонуний ҳисобланади.

Бирон-бир эмитент чиқарган акциялар 35 ёки ундан ортиқ фоизнинг ёхуд 50 фоиздан ортиқ акциядорлар овозини таъминловчи акцияларнинг бир шахс томонидан ёки бир-бирининг мол-мулкани назорат қилувчи шахслар гуруҳи томонидан сотиб олинishi Ўзбекистон Республикасининг монополияга қарши сиёсатини амалга оширувчи ваколатли органи субъектларнинг бир-бирлари мол-мулкани назорат қилувчилар деб эътироф этилиши тартиби ва қоидаларни белгилаб қўяди. Қимматли қоғозларнинг эгалари сақлаб туриш мақсадида уларни пул ўтказиш йўли билан ҳисобга олиш ва сотиш учун компьютерли телекоммуникацион тизими бор ихтисослашган муассасаларга (депозитарийларга) ишониб қўйишлари мумкин.

Вазирлар Маҳкамаси республика сарҳадларидан ташқаридаги эмитентлар чиқарган қимматли қоғозларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муомалага киритишнинг умумий қоидалари, ҳар йилги меъёрлари ва тартибини белгилаб қўяди. Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистоннинг давлат-

лараро шартномалар бўйича мажбуриятларини ҳисобга олган ҳолда Ватанимиз тасарруфидаги эмитентлар томонидан чиқарилган ёки чиқарилиши мўлжалланаётган қимматли қоғозларни мустақил давлатимиз ҳудудидан ташқарида муомалага чиқаришнинг ҳар йилги меъёрлари ва рухсат тартибини белгилаб қўйишга ҳақлидир.

Қимматли қоғозлар эмиссияси деганда уларни дастлабки эгалари (инвесторлар) — юридик ва жисмоний шахсларга сотиш йўли билан қимматли қоғозларни муомалага чиқариш тушунилади.

Эмиссия:

— акциядорлик жамияти таъсис этилиб, акциялар унинг муассислари ўртасида тарқатилган тақдирда;

— акциядорлик жамиятининг дастлабки устав сармояси (фонди) микдори акциялар чиқариш йўли билан кўпайтирилган тақдирда;

— ҳуқуқий (юридик) шахслар, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари томонидан облигациялар ва бошқа қарз мажбуриятлари чиқариш йўли билан жалб этилган тақдирда амалга оширилиши мумкин.

Эмиссия тўғрисидаги ахборот деганда, қимматли қоғозларни чиқарувчи эмитент, шунингдек у билан келишиб туриб қимматли қоғозларни дастлабки эгаларига сотувчи инвестиция муомаласи ҳар бир харидорга мазкур қоғозларни харид қилиш пайтига қадар сотиш шартлари ва эмиссия рисоласи билан танишиб чиқиш имкониятини таъминлашлари шарт эканлиги «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги Қонуннинг 2-моддасида кўрсатиб қўйилган. Эмиссия рисоласи эмитент тўғрисидаги сотишга ҳавола этилаётган қимматли қоғозлар ҳақидаги, қимматли қоғозларни чиқариш тартиби тўғрисидаги маълумотларни ҳамда харидорнинг мазкур қимматли қоғозларни сотиб олиш ёки бундай хариддан воз кечишга қарор қилишга таъсир этиши мумкин бўлган бошқа хил ахборотларни акс эттиради. Эмиссия рисоласини чиқариш, уни рўйхатга олиш тартибини, шунингдек эмиссия рисоласида эълон қилиниши шарт бўлган маълумотлар рўйхатини Молия вазирлиги белгилайди. Банклар учун уларнинг эмиссия рисоласида кайтариб олинishi лозим бўлган маълумотлар рўйхатини Молия вазирлиги Марказий банк билан келишган ҳолда белгилайди. Очiq ёзилиши учун ҳавола этилаётган қимматли қоғозларнинг эмиссия рисоласини эмитент қимматли қоғозларни рўйхатга олувчи органга тақдим этади ва у рўйхатга олингандан сўнг, мазкур қимматли қоғозларга ёзи-

лиш бошланишидан камида ўн кун олдин матбуотда, шунингдек фонд биржасининг махсус нашрида, албатта, эълон қилиниши керак. Очик сотузга ҳавола этилаётган акцияларни, корхоналарнинг облигацияларини чиқаришга оид ахборотларда бирон бир ўзгаришлар юзага келган ҳолларда қимматли қоғозларни чиқарувчи эмитент содир бўлган ўзгаришлар тўғрисидаги хабарни мазкур қимматли қоғозларга ёзилиш бошлангунга қадар эълон қилмоғи керак.

Акциялар, корхоналарнинг облигацияларини чиқаришга оид эълон қилинган ахборотдаги маълумотлар нотўғрилиги аниқланган тақдирда рўйхатта олувчи молия органи бу қимматли қоғозларни чиқарувчи эмитент мазкур ахборотта тегишли ўзгартиришлар киритмагунига қадар уларни тўхтатиб туриш ҳуқуқига эга. Эмиссияни рўйхатта олиш учун тақдим этиладиган эмиссия рисоласидаги маълумотларнинг тўғрилиги юзасидан жавобгарлик эмитентнинг зиммасида бўлади. «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги Қонунга кўра, қимматли қоғозларни чиқариш тўғрисидаги эмиссия рисоалари рўйхатта олинмагунига қадар қимматли қоғозларни оммавий воситаларида реклама қилиш тақиқланади. Эмитент ўзининг молия-хўжалик аҳволи ва фаолиятининг натижалари тўғрисида жамоатчиликка ҳар йили камида бир марта ахборот бериши шарт. Йиллик ҳисоботда эмитент тўғрисида қўйдаги маълумотлар келтирилиши керак:

— унинг олдинги йилги хўжалик фаолияти натижаларидаги ахборот;

— молиявий аҳволи тўғрисидаги аудитор тасдиқлаган маълумотлар, шунингдек олдинги йилги баланслар ва аудиторнинг ҳисоботи;

— қўшимча чиқарилган қимматли қоғозлар тўғрисидаги асосий маълумотлар;

— мансабдор шахслар шахсий таржибидаги ўзгартиришларга доир масалалар.

Эмитент ўз хўжалик фаолиятида содир бўлган ҳамда қимматли қоғозларнинг қийматига ёки улар юзасидан олинган даромадлар миқдорига таъсир этувчи ўзгаришлар, хусусан:

- қимматли қоғозларга бўлган ҳуқуқлар ўзгарганлиги;
- мансабдор шахслар таржибида ўзгаришлар рўй берганлиги;
- эмитентнинг банкдаги счётлари хатланганлиги;
- соғломлаштириш (эмитентнинг молиявий ҳолатини соғломлаштиришга қаратилган тадбирлар мажмуини амалга ошириш) харакалари бошланганлиги;

- эмитент фаолияти қайта ташкил этилганлиги, тўхта-тиб қўйилганлиги ёки тугатилганлиги;
- фавқулодда ҳолатлар оқибатида эмитент мол-мулки-нинг камида 10 фоизи нобуд бўлганлиги;
- эмитент мол-мулкининг 10 фоизидан ортиқ микдорда эмитентга нисбатан даъво қўзғатилганлиги;
- устав фонди ёки эмитент асосини ва муомаладаги маб-лағлари қийматининг 50 фоизидан ортиқ микдорда қарз олинганлиги ёки қимматли қоғозлар эмиссия қилинганли-ги тўғрисидаги ахборотларни икки кун ичида рўйхатга олув-чи молия органига юбориши, шунингдек мазкур ўзгариш-ларга оид ахборотларни эълон қилиши шартлиги кўрсатилган.

Башарти, эмитент акциялари фонд биржасида муомала-да юрса, мазкур ахборотларни биржага кўрсатилган муддат-да тақдим этилиши амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга кўра шарт эканлиги. Эмитент ўзи ҳақида қимматли қоғозлар қийматига ёки улар юзасидан олинган даромад микдо-рига таъсир этиши мумкин бўлган нотўғри маълумотлар эълон қилинган тақдирда беш иш куни мобайнида бу маълумотларни тузатиш чораларини кўриши шарт.

Бозор шароитларини янада чуқурлаштириш ва инвесторларнинг мулкий мустақиллигини ҳимоялашда қиммат-ли қоғозлардан кенг фойдаланиш давлат сиёсатларидан биридир. Ҳар бир олди-сотди битими вақтида томонлар-нинг ҳар биридан давлат бож олинади. Йиғим ва бож мик-дорлари ҳамда уларни тўлаш тартиби ҳаракатдаги ҳуқуқий ҳужжатлар асосида амалга оширилади. Бошқа бирон-бир йиғим ва бож (биржа йиғимлари ва бождаридан ташқари) ундириб олишга йўл қўйилмайди.

Эмитентлар ўзи чиқарган қимматли қоғозларни муста-қил равишда, комиссия ҳақ эвазига банклар, инвестиция компаниялари, молия брокерлари орқали сотиш ҳуқуқига эгадир. Инвестиция компаниялари эмитент билан келишиб туриб, қимматли қоғозларни қуйилаги шартлар асосида чи-қаришга кафила ва ташкилотчи бўлишлари мумкин:

— кейинчалик бошқа инвесторларга сотиб юбориш мак-садида барча чиқарилган қимматли қоғозларни қайд этил-ган баҳосида ўз ҳисобларидан сотиб олишлари;

— чиқарилган қимматли қоғозларнинг белгиланган муд-дат давомида чет инвесторлар ўртасида жойлаштирилмай қолган қисмларини ўз ҳисобларидан сотиб олишлари;

— инвестиция компаниялари ва молия брокерлари тар-қатилмай қолган қисмларини сотиб олиш мажбуриятини

зиммаларига олмай туриб, қимматли қоғозларни эмитент номидан чет инвесторларига сотиш тўғрисида эмитент билан шартномалар тузишлари мумкин.

Қимматли қоғозларни чиқарувчи эмитентлар, инвесторлар ва инвестиция муассасалари қимматли қоғозлар бозори қатнашчилари ҳисобланади. Қимматли қоғозлар эмитенти — қимматли қоғозлар чиқарувчи ва улар юзасидан қимматли қоғозларнинг эгалари олдида ўз номидан мажбуриятли бўлган юридик шахс ёки давлат органидир. Инвестор — қимматли қоғозларни ўз номидан ва ўз ҳисобидан сотиб олувчи жисмоний ёки юридик шахсдир. «Ажнабий фуқаролар ва юридик шахслар чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ, қимматли қоғозлар бозорида инвесторлар сифатида иштирок этишлари мумкин.

4-§. Фонд биржасининг ҳуқуқий фаолияти

Мустақилликнинг асосий хусусиятлари — бу иқтисодий муносабатлар билан боғланган бўлиб, бозор шароитида пул, кредит, валюта ва қимматли қоғозларни муомалага чиқаришда улардан унумли фодаланишни давр тақозо этмоқда. Шу муносабат билан фонд биржаси — қимматли қоғозлар бир маромда муомалада бўлишнинг зарур шарт-шароитини таъминлаш, уларнинг бозор баҳосини (қимматли қоғозлар талаб ва таклифи ўртасидаги мувозанатни акс эттирувчи нархларни) белгилаш ва уларга доир маълумотларни керагича тарқатиш, қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг касб маҳоратини юқори даражада сақлаб бориш фаолиятининг алоҳида соҳаси бўлган ташкилотдир. Фонд биржаси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Қонунларига, биржа уставига ҳамда қимматли қоғозлар билан боғлиқ юмушларни амалга оширишнинг ички қоидаларига амал қилиши кузда тутилади.

Фонд биржаси (мол-фонд биржасининг ёки валюта биржасининг фонд бўлими) Ўзбекистон Республикаси Қонунларига мувофиқ рўйхатдан ўтказилади ва у қимматли қоғозларга доир биржа фаолияти юритиш учун Молия вазирлигидан лицензия олади. Қимматли қоғозларга доир биржа фаолияти юритиш учун лицензия олмаган ташкилот бундай фаолият юритишга ҳақли эмас. Мол-фонд биржалари ва валю-

та таркибий бўлинма ва мустақил бўлмаган таркибий бўлинма сифатида фонд бўлимлари ташкил этишлари мумкин. Фонд бўлимлари ўз фаолиятларида фонд биржаларига қўйилади-ган бarcha талабларга амал қилишлари лозим.

Биржада брокерлик ўрнини сотиб олган юридик (ҳуқуқий) ва жисмоний шахслар, шу жумладан, ажнабий юридик ва жисмоний шахслар фонд биржасининг (мол-фонд биржаси ёки валюта биржаси фонд бўлимининг) аъзолари бўлишлари мумкин. Фонд биржаси аъзоларининг миқдорини биржанинг бошқарув органилари тартибга солиб туради. «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ, давлат ҳокимияти ва бошқарув, прокуратура, суд органилари, уларнинг мансабдор шахслари ва мутахассислари фонд биржаси аъзолари бўлишига ҳақли эмас. Фонд биржаси аъзолари қимматли қоғозлар муомаласини амалга ошириш учун рухсатномаларга эга бўлган ҳамда инвестиция муассасалари мақомини олган тақдирдагина олди-сотдига қўйилади. Брокерлик ўрнини сотиб олган жисмоний шахс уни маҳаллий органиларда рўйхатдан ўтказиб, банкда ҳисоб-китоб счёти очганидан кейингина олди-сотдига қўйилиши мумкин. Қимматли қоғозларга доир биржа амалларини биржанинг юқори бошқарув органи тасдиқлайди.

Қоидаларда қуйидагилар назарда тутилмоғи лозим:

— мазкур биржада қимматли қоғозлар олди-сотдиси принциплари;

— биржа олди-сотди қатнашчиларининг таркиби ва уларга қўйиладиган талаблар мажмуи;

— биржа йиғилишлари ўтказиладиган жой ва вақт тўғрисидаги ахборот;

— қимматли қоғозларни биржа олди-сотдисига чиқариш тартиби;

— биржа битимларининг тавсифи;

— миқозлар брокерларга берадиган топширик (буйрук) турлари;

— олди-сотдини ташкил этиш;

— битимларни рўйхатдан ўтказиш ва расмийлаштириш тартиби;

— қимматли қоғозлар муомаласини амалга оширишда фойдаланадиган шартнома, ҳисобот, буюртма ва хабарномалар ҳамда биржага оид бошқа ҳужжатлар намуналари.

Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга асосан фонд биржаси олди-сотдиси вақтида битимлар тузиш, битимларни текшириб кўриш ва улар юзасидан ҳисоб-китоб тартибини мустақил равишда ишлаб чиқади ва тасдиқлайди. Фонд биржалари ва фонд бўлимлари Молия вазирлиги билан ке-

лишган ҳолда қимматли қоғозлар муомаласи битимларини амалга ошириш низомлари ва ички қоидалари, фонд биржаси устави (фонд бўлими тўғрисидаги низом) асосида иш тутадилар. Фонд биржасида амалларни унинг аъзоларигина амалга ошира оладилар.

Фонд биржасининг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятларига қуйидагилар:

— инвестиция муассасаларининг биржа аъзолигига киришда уларга қўйиладиган энг кам мажбурий талабларни белгилаш;

— биржа йиғилишларини чиқариш ва ўтказиш;

— эксперт, малака ва баҳолаш комиссиялари таъсис этиш;

— ўз уставига мувофиқ биржа аъзолари тўлайдиган қириш ва жорий бадалларини белгилаб, ундириб олиш, битимларни рўйхатга олганлик;

— техник хизмат кўрсатганлик учун, доимий ва бир галлик мижозлардан биржада бўлганлик учун ҳақ белгилаб, ундириб олиш, шунингдек биржа уставини, биржа йиғилишлари қоидаларини бузганлик, рўйхатдан ўтказиш йиғимини вақтида тўламаганлик учун жарима ва пенялар ундириб олиш;

— биржа билетлари, маълумотлари, тўпламларини чоп этиш;

— назорат қилувчи органларнинг Қонунга хилоф хатти-ҳаракатлари устидан суд тартибида шикоят қилишга ҳақлидир.

Бозор шароити даврида фонд биржаси фаолиятини пул билан таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Фонд биржаси фаолиятининг пул таъминоти:

— фонд биржаси акциялари ва пайларни сотиш;

— фонд биржасидаги брокерлик ўринларини сотиш;

— фонд биржаси аъзолари мунтазам тўлаб борадиган аъзолик бадаллари;

— биржа битимларини рўйхатдан ўтказишда олинadиган йиғимлар;

— қимматли қоғозлар муомаласида воситачилик қилишда олинadиган коммиссион ҳақ;

— биржа уставида назарда тутилган ахборот хизмати ва бошқа хил хизматлар кўрсатишдан келадиган даромадлар ҳисобидан амалга оширилиши мумкин.

Қимматли қоғозлар тўғрисидаги Қонунларни бузганлиги учун фонд биржаси икки йўл билан: муассисларнинг умумий қарорига биноан ёки суд қарорига мувофиқ тўхтатилиши мумкин.

VIII БОБ

ПУЛ, КРЕДИТ ВА КАССА ОПЕРАЦИЯЛАРИГА ОИД ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР

1-§. Ўзбекистонда пул тизими ҳамда пул муомаласини ташкил этишнинг ҳуқуқий масалалари

Мамлакатимиз иқтисодий-сиёсий мустақиллигининг асосий белгиларидан бири ҳисобланган миллий валютанинг жорий этилиши, чет давлатлар инвесторларининг ва уларнинг валюталарининг тўғридан-тўғри бозор шароитларида ҳаракатда бўлиши, кредит, қимматли қоғозлар, дебиторлик ва кредиторлик қарз туловлари пул усулида амалга оширилади.

Ўзбекистон Президенти ўзининг «Ижобий ишларимизни охирига етказайлик» асарида пул-кредит, молия сиёсатини изчил ўтказишнинг шарт эканлиги, биз ўз молиявий қувватларимиздан тежаб-тергаб, ҳисобдонлик билан фойдаланишни ўрганайлик, пулнинг сочилиб кетишига йўл қўймайлик. Халқ хўжалигига сарфланган ҳар бир сўм катта фойда билан қайтиши ва республикамизнинг эртаги куни учун, келажаги учун ишлаши шарт* эканлигини айтиб ўтган.

Шунингдек «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» асарида миллий пул олтин захирамиз билангина эмас, айни пайтда етарли даражада мусахкамланиши ҳам зарур. Бундай валюта ўз маҳсулотларимизни четга сотишимиз натижасидагина вужудга келиши мумкин**.

Маълумки, пул тизими ҳамда пул муомаласи иқтисодий ва моддий муносабатлар категорияси ҳисобланиб, меҳнатқаш омманинг ҳамда хўжалик юритувчи субъектларнинг моддий бойликлар фаолияти ва ўлчови, тўлов воситаси ҳисобланиши билан бир каторда ҳуқуқий категория ҳам ҳисоб-

* И.А.Каримов. Ижобий ишларимизни охирига етказайлик. Г., «Ўзбекистон», 1994, 22-23-бетлар.

** И.А.Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Г., «Ўзбекистон», 1992, 33-бет.

ланади. Чунки пул тизими, пул муомаласи қонунлар, фармонлар, қарорлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар асосида тартибга солиниб борилади.

1993 йил ноябр ойининг бошида Ўзбекистон ва Қозоғистон Президентларининг Олмаотадаги учрушувиди қабул қилинган икки томонлама шартномада Ўрта Осиё минтақасидаги икки йирик давлатнинг миллий валютага бир вақтнинг ўзида ўтиш ҳақидаги битимнинг имзоланиши, ҳар бир мустақил давлатнинг миллий валютасини жорий этилишига ҳуқуқий асос солинди. Мазкур қўшма ҳужжатга кўра, Қозоғистонда — танга, Ўзбекистонда эса сўм жорий этилди. Фақат фарқи шундаки, Қозоғистон Республикаси бирданига рублни чеклаган усулда (500 рубль — 1 тангага алмаштириш йўли билан ўтган бўлса, Ўзбекистон босқичма-босқич принципларига асосланган ҳолда, яъни 10 ой мобайнида) 1993 йил 15 ноябрдан то 1994 йил 1 августгача пул ислохотларини амалга оширди. Мамлакатимиз Президенти И.Каримов томонидан бозор муносабатларига ўтиш иқтисодий дастурининг асосий мазмуни босқичма-босқич ўтишнинг амалиётда қанчалик тўғри эканлиги миллий валютанинг ҳаётга жорий этилишида исботланди.

Қозоғистон билан Ўзбекистон ўртасидаги қўшма битимга асосланган ҳолда 1993 йилнинг 12 ноябрида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси сўм-купонларни муомалага киритиш тўғрисида махсус қарор қабул қилди. Ушбу ҳуқуқий ҳужжатга кўра, 1993 йилнинг 15 ноябридан бошлаб миллий валюта жорий этилиши муносабати билан собиқ СССР ва Россия Федерацияси томонидан чиқарилган 1961-1992 йил намуналаридаги рубллар босқичма-босқич, биринчи навбатда 10 000 ва 5 000 қийматидаги, кейинчалик эса қолган банкнотлар ва металл-комплектлар муомаладан чиқарила бошланди.

Ўзбекистон Конституциясининг 122-моддасига, «Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида»ги Қонуннинг 11-моддасига ва Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1993 йил 3 сентябридаги қарорига мувофиқ, 1994 йил 16 июнда Ўзбекистон Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида»ги Фармони эълон қилиниб, сўмни жорий этиш бўйича 21 кишидан иборат республика комиссияси ташкил этилди. Фармонга асосан 1994 йилнинг 1 июлидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида 1000 сўм-купонга бир сўм нисбати билан Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси — «Сўм» муомалага киритилди.

Миллий валютани жорий этиш бўйича республика комиссиясининг таркиби, асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари, пул ислохотларини босқичма-босқич амалга оширишда нақд пулларни алмаштиришга ҳамда пул муомаласига оид барча тезкор ва жорий масалаларни ҳал қилиш комиссияси зиммасига юклатилди. Ушбу ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ, миллий валютанинг жорий этилиши муносабати билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар, қорхона, ташкилотлар ва муассасаларда пул ислохотларининг босқичма-босқич принципларига қўра махсус комиссиялар ташкил этилган.

Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси — «сўм» Марказий банкнинг қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500 «сўм» билан банк қоғоз пуллари (банкнотлар) ва 1, 3, 5, 10, 20, 50 «тийин», 5, 10, 25 «сўм» бўлган металл нақд пул муомалага чиқарилган.

Президентимизнинг 1994 йил 16 июндаги Фармонида мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси 1994 йил 20 июнда «Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини жорий этишга оид ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида» қарор қабул қилди. Ушбу ҳуқуқий ҳужжатга қўра, Марказий банк 1994 йил 1 июлдан бошлаб республика ҳудудида Ўзбекистоннинг миллий валютаси — «сўм» муомалага чиқарилишини за 1994 йилнинг 1 августига қадар сўм-купонларнинг муомаладан тўлиқ йиғиштириб олинишини таъминлаш кўрсатилган.

Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатга асосан, 1994 йил 1 июлдан бошлаб маҳсулотлар (ишлар)га «сўм-купонларда» бўлган амалдаги нархларнинг барча турлари ва хизматларининг тарифлари белгиланган коидаларини ҳисобга олган ҳолда «сўм-купонга» «сўм» нисбати билан муомалага киритилди. Бунда товарларни қайта ҳисоблаб чиқилган чакана нархлари ва хизматларнинг тарифлари нархномаларда, албатта, ақс эттирилиши ҳамда харидорларга кўринадиган жўрига кўйилиши шарт эканлиги қўрсатилган. Ушбу қарорга мувофиқ, 1994 йилнинг 1 июлидан бошлаб мулкчиликнинг шаклларида қатъи назар, барча ҳўжалик юритувчи субъектлар учун меҳнат ҳақини тўлашга бериладиган маблағларни давлат йўли билан тартибга солиш жорий этилган.

Ўзбекистон ҳудудида «Сўм» бирдан-бир тўлов воситаси сифатида ҳаётга татбиқ этилди. Шунинг учун ҳам 1994 йилнинг 1 июли Ўзбекистоннинг миллий валютаси жорий этилган кун сифатида тарихдан ўрин олди.

Маълумки, ўз миллий пулимиз республика маҳсулоти билан таъминлангандагина ўзининг муайян кучига ва ну-

фузига эга бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг пул тизими расмий пул бирлигини, пул муомаласи ташкил этилишини ҳамда уни тартибга солишни ўз ичига олиш билан бир қаторда пул бирлиги амалдаги қонунларга мувофиқ ягона, чекланмаган ва қонуний тўлов воситаси сўм ҳисобланади. Бир сўм юз тийиндан иборат.

Пул тизими ва пул муомаласини ташкил этиш, пул белгиларини чиқариш, пул белгиларини тайёрлаш, сақлаш, шикастланган пул белгиларини алмаштириш тартиби, нақд пул маблағларини муомалага чиқариш ёки муомаладан қайтариб олиш тўғрисидаги умумий қоидалар «Марказий банк тўғрисида»ги Қонуннинг 32-39-моддаларига мувофиқ амалга оширилади. Ушбу Қонунга кўра, Марказий банк республика ҳудудида қонуний тўлов воситаси сифатида банкноталар ва тангалар кўринишидаги пул белгиларини муомалага чиқаришда мутлақ ҳуқуқга эга. Уларни қалбакилаштириш ва ноқонуний тарзда тайёрлаш Ўзбекистон Жиноят кодексида мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади. «Марказий банк тўғрисида»ги Қонунга асосан муомалада бўлган банкнотлар ва тангалар Марказий банкнинг қатъий мажбуриятлари ҳисобланади ва унинг жамики активлари билан таъминланади. Мазкур Қонун қоидаларига мувофиқ Марказий банк йўқ қилиб юборилган, йўқотилган, қалбаки, ясама ва қонуний кучини йўқотган банкнотлар ва тангаларнинг ўрнини қопламайди. Марказий банк банкнотлар ва тангаларнинг намуналарини, шунингдек уларнинг дизайнини Олий Мажлис билан келишган ҳолда тасдиқлайди. Банкнот ва тангаларнинг дизайни Марказий банкнинг мулки ҳисобланади. Марказий банк янги намуналаридаги банкнот ва тангалар муомалага чиқарилиши тўғрисидаги ахборотни, шунингдек уларнинг тавсифини сммавий ахборот воситаларида эълон қилиши лозим. Амалдаги қонун ҳужжатлари қоидаларига кўра, Марказий банк ва у ваколат берган банклар талабига мувофиқ, бир номинал қийматдаги банкнот ва тангаларни бошқасига ҳеч қандай тўловсиз ёки воситачилик ҳақисиз алмаштириб бериши кўзла тугилади.

Марказий банк ўз ваколати доирасида банкнотлар босилиши ва тангалар зарб қилиниши, муомалага чиқарилмаган пул белгилари сақланишини, шунингдек босма қолиплар ва бўёқлар сақланиши ҳамда йўқ қилинишини таъминлаш, нақд пулларни сақлаш, ташиш ва инкасса қилиш, шунингдек уларни йўқ қилиб юбориш қоидаларини мустақил белгилаш ҳуқуқига эгадир. Нақд пул маблағларини муомалага чиқариш ва қайтариб олишни фақат Марказий

банк томонидан амалга оширилиши билан бир қаторда, у пул белгиларининг фойдаланишга яроқлигини аниқлаш ҳамда путур етган банкнотлар ва тангаларни алмаштириш тартибини белгилайди. Марказий банк республика ҳудудида ҳар қандай банкнот ва тангаларни улар ўрнига, албатта, тенг ҳажмдаги банкнот ва тангалар чиқарган ҳолда муомаладан қайтариб олишга ҳақли. Бунга Марказий банкнинг айирбошлаш тартиби ва муддати кўрсатилган норматив ҳужжати асос бўлиб хизмат қилиши керак. Шуни айтиш керакки, айирбошлаш учун белгиланган муддат тугаганида айирбошлаш керак бўлган банкнот ва тангалар қонуний тўлов воситаси сифатидаги ўз кучини йўқотади. Шунинг учун ҳам Қонунда муддатларга эътибор берилади.

Ўзбекистон ҳукумати нақд пул маблағларини муомалага чиқаришни камайтириш, нақд пулсиз ҳисоб-китоб операцияларини шакллантиришни турли хил шакллари ривожлантириш ва жорий этишни амалга ошириш йўллари ва режаларини қидирмоқда.

2-§. Кредитга оид ҳуқуқий муносабатлар

Ўзбекистон товар бозорини барқарорлаштириш, хом ашё ресурсларидан тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ривожлантириш, маҳсулотларнинг сифатини жаҳон товар бозорига жавоб берадиган даражада ишлаб чиқариш ва уни экспорт қилишда товарлар, маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ҳусусий, қўшма давлат тасарруфидаги корхоналарни замонавий техника, технология ҳамда асбоб-ускуналар билан таъминлашда ва бозор механизмини мустаҳкамлашда иқтисодий институт ҳисобланган кредит ресурслари муҳим аҳамият касб этади.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 28 ва 34-моддаларига мувофиқ корхоналарни, ташкилотларни, муассасаларни, хусусан кичик, ўрта бизнес фаолияти билан шуғулланувчи тадбиркорларни кредитлаш тижорат банкларининг асосий вазифаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Муддатлик ва қайтарилиш ҳамда пуллик шартлари асосидаги пул ёки товар шаклидаги кредит ресурслари берувчи билан кредит олувчи ўртасида иқтисодий муносабатларни амалга ошириш бўйича икки томонлама ёзма шартномага мувофиқ амалга оширилади.

Марказий банк бошқарувининг «Хўжалик юритувчи субъектларга қисқа муддатли кредитлар бериш тўғрисида»-ги қўлланмасига ҳамда республикамызда 1997 йилда жорий қилинган бухгалтерлик ҳисобининг янги тизимига мувофиқ ва мақсадларга қараб, қисқа муддатли (1 йилгача), ўрта муддатли (1 йилдан 5 йилгача) ва узоқ муддатли (5 йилдан ортиқ) кредитлар бериш билан амалга оширилади.

Кредит операциялари ўзининг ҳаракатлари ва хусусиятларига асосан, агар банк кредит ресурсини берувчи сифатида ҳаракат қилса кредитор, яъни актив ёки кредит, (маблағ) қарз жалб қилганда эса ёки дебитор бўлганда пассив бўлиши кўзда тутилади. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти шу нарсани бухгалтерлик ҳисоблари аниқладики, яъни қисқа муддатли кредитлар анча унумли ёки ликвидроқдир. Тижорат банклари қисқа муддатли кредитларни аниқ мақсадларни амалга ошириш, жорий заруратлар учун ва айланма маблағлар етишмаганлиги сабабли қисқа муддатли эҳтиёжлари бўлган хўжалик юритувчи субъектларнинг ва мулк шаклларида катъи назар, жисмоний ва юридик шахсларга берилади. 1 йилдан 5 йилгача, яъни ўрта муддатли кредитлар кўп ҳолларда маҳсулотнинг янги турлари ва янги техника, технология жараёнларини ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган, ўзини тез молиявий жиҳатдан коплайдиган ва юқори самарали тадбирларни амалга ошириш мақсадларда берилади. Узоқ муддатли кредитлар, умуман қурилиш иншоотларини, техник қайта жихозлаш ва қайта тиклаш учун инвестициявий мақсадларда берилади, яъни узоқни кўзлаб берилади.

Амалдаги банкларга оид Қонунларга мувофиқ, банкларнинг кредит ставкалари ва воситачилик ҳақи микдорини белгилаш ҳуқуқлари банк операциялари бўйича фоиз ставкалари ва воситачилик ҳақи, унинг миклори банклар томонидан мустақил белгиланиши «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 28-моддасида баён этилган. Банклар, корхоналар, ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари, кичик ва ўрта хусусий бизнес фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний ва юридик шахслар ўз мол-мулкни тасарруф этиш, тижорат банклари билан мустақил субъект сифатида тенглик, мулкий мустақиллик, эркинлик принципларига асосланган ҳолда кредит шартномасини тузиш ҳуқуқига эга. Давлат дастурларини молиялаш учун банкларга бериладиган кредитлар бўйича Марказий банк ушбу банклар қарздордан ундириб оладиган фоиз ставкаларининг энг кўп микдорини белгилаши мумкин. Бунда марказлаштирилган ре-

сурслар учун тўлов ва банкларнинг харажатларини ўрнини коплаш ҳисобга олинади.

Кредит билан боғлиқ гаров мажбуриятлари кенг маънода мол-мулк ҳуқуқ субъектлари ҳисобланган ҳўжалик юритувчи жисмоний ва ҳуқуқий шахслар билан банклар ўртасида тузиладиган ёзма шаклдаги гаров шартномасига кўра, тарафлараро ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлар вужудга келади ҳамда юридик факт деб номланади. Гаров мажбуриятининг бажарилишини таъминлаш талаб қилиш ҳуқуқини бировга ўтказиш ва кредитни кўчириш, мажбуриятни бажармаслик учун айбдор шахс ёки юридик шахс Қонунларга кўра моддий ва бошқа жавобгарликка ва ниҳоят, гаров шартномасининг бекор бўлишига сабаб бўлади. Тижорат банкида мажбурий резервлар ҳисобига ўтказиш учун ликвид фондлар вақтинча етишмай турган ҳолларда Марказий банк унга кредит бериши амалдаги Қонунларда кўзда тутилган. Бундай кредит бериш шартлари ва муддатлари кредит шартномасида белгилаб қўйилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон ҳўжалиги тўғрисида»ги 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган Қонунининг 24-моддасига мувофиқ, дехқон ҳўжалиги кредитдан кенг фойдаланиши кўзда тутилган. Мазкур модда юридик шахс ташкил этилган ҳолда дехқон ҳўжаликлари фаолиятини амалга ошириш учун кредит олишлари, бошқа юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки ва пул маблағларини ихтиёрийлик асосида ва шартнома шартларида, шу жумладан дехқон ҳўжаликлари кредитни ўзининг зарур гаров, сунурта ҳамда бошқа кафолатларини таъминлаган ҳолда имтиёзли кредитлашга жалб этишлари, шунингдек хусусий кичик тадбиркорлик учун қонун ҳужжатларида белгиланган имтиёзларнинг барча турларидан фойдаланишлари мумкин.

Дехқон ҳўжалигида ишлаб чиқариш аҳамиятига молик объектлар қурилиши, асосий ишлаб чиқариш воситаларини харид этиш учун узок муддатли кредитлаш ва жорий ишлаб чиқариш фаолияти учун киска муддатли кредитлаш кредит шартномаси асосида амалга оширилади.

Марказий банк томонидан 1996 йилнинг май ойида тасдиқлаган «Такрор молиялаш кредитлари бериш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ, такрор молиялаш Марказий банк амалга оширадиган пул-кредит сиёсати воситаларидан бири бўлиб, у иккинчи даражадаги банкларни ликвид ҳолатда ушлаб туришга қаратилади. 1997 йил республика банклари томонидан берилган кредитлар умумий

суммасининг 56 фоизини ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки ташкил қилган. Шунинг учун 1998 йилнинг 1 январи ҳолатида ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки биринчи ўринда, иккинчи ўринда «Пахтабанк»и 20 фоиз тўғри келади, кейинги ўринларни «Саноатқурилиш банки», «Ғаллабанк»и 8 фоизни, «Асакабанк» ҳам ўзининг кредит ресурсларини кўпайтирмоқда.

Пул — кредит сиёсатини амалга ошираётганда Марказий банк тижорат банкларининг кредит потенциали (ресурс имкониятлари) жорий ҳолатини доимий кузатиб туради. Бунинг учун жорий мониторинглар ўтказилади, улар вакиллик ҳисоб варақларини таҳлил қилади ва асосан ўзи кредитларни жойлаштириш (сотиш) ва жалб этиш (сотиб олиш) учун қатнашадиган банклараро кредит бозори — Ўзбекистон Республикаси валюта биржаси ҳузуридаги кредит ресурслари аукционини кузатиб боради.

Тижорат банкларининг ликвид ҳолатини сақлашга йўналтириладиган, уларни такрор молиялаш учун бериладиган кредитлар миқдори, шунингдек такрор молиялаш ставкаси Марказий банк пул-кредит сиёсатини шу вақтдаги аниқ вазифаларга мувофиқ, пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишлари қоидаларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Бунда такрор молиялаш ставкаси пул кадрсизланиши даражасига қараб ўзгартирилиши мумкин. Марказий банк белгиланган иқтисодий меъёрларга риоя этувчи ҳамда мажбурий резерв талабларини бажарувчи тижорат банклари шундай кредит олиш ҳуқуқига эга. Айни пайтда, уларда кредит хатарчи мутлақо бўлмаслиги, яъни мазкур кредит ва унинг фоизлари белгиланган муддатда қайтарилиши шарт.

Бозор иқтисодига босқичма-босқич ўтилаётган даврда, иқтисодий ислохотларни ривожлантириш ва янада чуқурлаштириш, кичик ва ўрта хусусий бизнес фаолияти билан шуғулланувчи тадбиркорларни халқ хўжалигининг барча тармоқларида молиявий қўллаб-қувватлашда кредит ресурсларининг аҳамияти каттадир. Амалдаги қонун ҳужжатларига кўра, Ўзбекистон ҳукумати келгуси молия йилида кредитлашнинг ички ва ташқи манбаларидан қарз ажратиш, шу жумладан ушбу қарз доирасида тўланадиган суммаларини бериш режалари, шунингдек кредит беришнинг таклиф этилаётган муддатлари ва шартлари тўғрисида Марказий банк билан маслаҳатлашади. Молия вазирлиги Ўзбекистон Республикаси ва унинг давлат органлари олаётган барча қарзлар тўғрисида Марказий банкка хабар беради. Чунки Марказий банк Ўзбекистон ҳукумати банкири, маслаҳатчи-

си ва фискал агенти (хазина вакили) сифатида иш тутади. Шунинг учун ҳам Марказий банк Молия вазирлиги билан келишилган шартларда иш тутиб, Ўзбекистон ҳукумати ва давлат органларининг фискал агенти сифатида:

— Молия вазирлиги ва бошқа давлат органлари чиқарган қарз мажбуриятларини жойлаштириш, бу жойлаштиришларни рўйхатга олиш ва уларни топширишда агент ролини бажариш;

— кўрсатиб ўтилган қимматли қоғозларнинг қиймати-ни, улар бўйича фоизлар ва бошқа тўловларни тўлаш;

— кўрсатиб ўтилган қимматли қоғозлар бўйича ҳисоб варақлари юритиш ва уларга доир тўлов операцияларини бажариш;

— юқорида баён этилган қимматли қоғозлар бўйича бошқа операцияларни амалга ошириш борасида фаолият кўрсатиши мумкин.

Алоҳида ҳолларда Марказий банк ҳукуматга кредитларни Олий Мажлис тасдиқлаган миқдорда, эркин муомалада бўладиган ва олти ойлик муддат ичида қиймати тўланадиган қарз мажбуриятлари кўринишида, тасдиқлаган давлат қимматли қоғозлари гаровга қўйилиши шarti билан берилади. Бундай қимматли қоғозлар Молия вазирлиги томонидан чиқарилади, бозор ставкаси бўйича тўланадиган даромад манбаига эга бўлиб, Марказий банкка топширилади. Кредит муддатлари эркин муомалада қарз мажбуриятларини тўлаш муддатларига мувофиқ келиши лозим.

Кредит бериш ҳукумат ва Марказий банк ўртасида алоҳида кредит шартномаси тузиш билан расмийлаштирилади, унда кредитнинг миқдори, қайтарилиш муддатлари, тўланадиган фоизлар нормаси ва ссудани узиш тартиби келишиб олинади. Марказий банк ҳукуматга обуна бўйича бадаллар учун ёки республиканинг у ёки бу халқаро ташкилотга аъзолигидан келиб чиқувчи бошқа тўловлар учун анча узоқ муддатли кредитлар беришга ҳақли.

3-§. Касса операцияларига оид ҳуқуқий муносабатлар

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йилнинг биринчи ярмида иктисодий ислохотлар устувор йўналишларининг амалга оширилиши ва Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иктисодий ривожланишига бағишланган мажлисда сўзлаган

нуткида ўтган ярим йиллик мобайнида ислохотларни амалга ошириш ҳамда мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш якунларини баҳолар экан, «энг аввало, сўнгги вақтларда иқтисодиётимизда, жамиятнинг ташкилий ва бошқарув тизимида, умуман кундалик ҳаётимизда рўй бераётган муайян ижобий ўзгаришларни сезмаслик мумкин эмас», деди. Мамлакатимиз Президенти таъкидлаганидек, иқтисодий ўсиш молиявий ва пул айланишининг барқарорлигига етиш билан бир каторда, инфляция даражасининг пасайишига эришилмоқда. Биринчи ярим йилликда инфляция даражаси ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 2,3 марта пасайди ва ойига ўртача ҳисоблаганда 1,5 фоизни ташкил этди. Бу шу йил учун мўлжал қилинган кўрсаткичларга тўла мос келади. Наҳд пул эмиссияси эса 8,7 фоиз даражасида мўлжалланган бўлса-да, амалда бор-йўғи 2,6 фоиз бўлди деб, молия ва пул алмашилишининг барқарорлигини янада ривожлантириш, касса фаолиятини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилди*.

Юртбошимиз қўйган вазифаларга биноан қуйидагилар:

— тижорат банкларининг туман, шаҳар муассасаларида хизмат кўрсатувчи ҳар қайси корхона, ташкилот ва савдо дўконларидан тушган тушумларининг ҳар куни инкассация қилишни таъминлаш;

— туман, шаҳарнинг инкассация қилинадиган ҳар қайси корхонаси, муассаса ва ташкилотидан тушган сўм тушумларини тезкорлик билан ҳисобга олиш ва таҳлил қилиш;

— инкассация қилинадиган ҳар қайси объектдан — дўкондан, савдо марказидан, хизмат кўрсатиш соҳаси корхонасидан ҳар куни тушадиган суммасини уларнинг 10—15 кун олдин ҳар куни топширган гушум суммаси билан қиёслаб таҳлил қилишни амалга ошириш;

— тушган пул тушумини қабул қилиб олиш, шунингдек, сотилган товарлар ва кўрсатилган хизматларнинг тақдим этилган суммага мувофиқ қилишини тезкорлик билан текшириб кўриш;

— тушумларни инкассация қилишнинг белгиланган тартибни бузиш ҳоллари аниқланган тақдирда амалдаги қонунларга мувофиқ чоралар кўришдан иборатдир.

«Марказий банки тўғрисида»ги Қонуннинг 46-моддасида депозитарий ва қассирнинг вазифалари баён этилган. Мазкур моддага мувофиқ, Марказий банк ҳукуматининг, шунингдек Молия вазирлигининг рухсатномаси бўлган так-

* И.А. Қаримов. Халқ фаровонлиги — фаолиятимиз мезони. «Тошкент оқшоми» газетаси. 1998 йил 24 июл.

дирда, бошқа давлат органларининг пул маблағларини депозитга қабул қилиши мумкин. Марказий банк депозитарий сифатида пул маблағларини олади ва беради, уларнинг ҳисобини юритади. Марказий банк кўрсатиб ўтилган депозитлар юзасидан фоизлар тўлаши мумкин. Марказий банк тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатга мувофиқ, республикадаги тижорат банклари касса операциялари бўйича хизмат кўрсатиш бўлимларини очиш учун ўзининг биноларидан ва ижарага олган биноларидан шартнома асосида Марказий банкка жой бериши кўрсатилаган. Юқорида баён этилган коидаларга кўра, мустақил давлатимиз жаҳон бозорига чиқиш ва ички бозорни ҳуқуқий давлат принциплари асосида бошқариш учун нақд пул ҳамда иқтисодий муносабатларни амалга оширишда касса операцияларига алоҳида эътибор бериш кераклиги таъкидлаб ўтилган.

Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 12 май ва кейинчалик қабул қилинган қатор қарорларида савдо корхоналари ҳамда аҳолига хизмат кўрсатиш жойларида касса аппаратлари ўрнатилишининг зарурлиги, касса аппаратлари ўрнатилмаган савдо дўконлари ва аҳолига хизмат кўрсатиш жойларидаги фаолиятни тўхтатиш назоратини кучайтиришни олиб бориш солиқ идораларига топширилган. Ўзбекистон мустақиллигининг биринчи босқичларида, яъни бозор шароитларига тўғридан-тўғри ўтиш, иқтисодий ислохотларни ривожлантириш ва янада чуқурлаштириш, давлат мулкни хусусийлаштириш билан бир қаторда нақд пул маблағларини тартибга солиш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг «Республика касса операцияларини тартибга солишга доир кечиктириб бўлмайдиган тадбирлар тўғрисида»ги 1992 йил 24 июл қарори муҳим аҳамиятга эга бўлиб, зарурий механизм ролини ўйнади.

Ўзбекистон жаҳон бозорига чиқиш ва ички бозорни ҳуқуқий, демократик давлат принципларига мос келадиган асосларда бошқариш учун нақд пул ва валютага оид иқтисодий муносабатларда касса операцияларига алоҳида эътибор бериш кўзда тутилмоқда. Корхоналар, ташкилотлар бошлиқлари, банк муассасаларининг раҳбарлари касса операцияларига муҳим эътибор беришлари, касса операцияси бўйича ички интизомни кучайтириш ва улар устидан назорат фаолиятини яхшилаш ҳозирги замон талабларидан биридир. Нақд пул маблағлари эмиссияси даражасини пасайтириш, республика минтақаларида пул муомаласини яхшилаш учун раҳбарлар ва мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини ошириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг «Нақд пул маблағлари эмиссиясини қискартириш

чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1996 йил 2 июл қарори алоҳида аҳамиятга эгадир.

Мазкур қарорда «Ўзбексавдо» давлат уюшмасига, «Ўзмаишийхизматушма»га, «Ўзбекбирлашув»га, «Ўзавтотранс» корпорациясига, Коммунал хизмат кўрсатиш вазирлигига, «Тошшаҳарйўловчитранс» давлат уюшмасига, Ўзбекистон Республикасининг аҳолига пулли хизматлар кўрсатувчи бошқа вазирликлари ва идоралари, ҳокимлари билан биргаликда жойларда хизмат кўрсатиш соҳасини кенгайтириш, касса режалари бажарилишини таъминлаш учун мансабдор шахслар ва мутахассисларнинг моддий жавобгарлиги ва уларни рағбатлантириш шакллари кенг қўлланиши юзасидан аниқ чора-тадбирларни амалга оширишлари, коллегииал органлар мажлисларида ишларнинг аҳволини ҳар ойда кўриб чиқиш баён этилган. Ҳуқуқий ҳужжатга мувофиқ, Давлат солиқ қўмитаси ва банк муассасалари Марказий банк бошқаруви томонидан 1996 йил 20 апрелда тасдиқланган мулкчилик шаклларида қатъи назар ҳўжалик юритувчи субъектлар томонидан касса операцияларини юритиш тартибига риоя этилиши устидан назоратни кучайтириш, алоҳида ҳолларда эса амалдаги тартиб бузилиши аниқланган тақдирда республика прокуратураси томонидан ҳўжалик юритувчи субъектларнинг айбдор раҳбарларига нисбатан Маъмурий жавобгарлик кодексининг 175 ва 264-моддалари қўлланилиши кўзда тутилган.

Амалдаги касса операцияларига оид ҳуқуқий ҳужжатларга асосан, Марказий банк, Ташки иқтисодий фаолият Миллий банки ҳамда барча тижорат банклари зиммасига мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналар, ташкилотлар ва муассасалардан нақд пулга оид касса операцияларини яхшилаш ва улар фаолиятини мустаҳкамлаш, банк уставига мувофиқ ҳамда ички тартиб қоидаларига кўра белгиланган графикларга асосланиб, корхоналарга, ташкилотларга ва муассасаларга банк жадвалига амал қилган ҳолда ҳар ойнинг биринчи ярмида ва охирида бериладиган нақд пуллар касса операцияларига кўра амалга оширилади. Вазирлар Маҳкамасининг «Республика минтақаларида нақд пул маблағлари эмиссияси даражасини пасайтириш прогнозлари ва касса режалари бажарилиши учун раҳбарлар ва мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини ошириш ва уларни рағбатлантириш тартиби тўғрисида»ги 1996 йил 2 июл қарорига мувофиқ қабул қилинган Низом муҳим аҳамиятга эга.

1. Ушбу Низомга кўра рағбатлантириш ва моддий жавобгарлик тизими қуйидаги раҳбарлар ва мансабдор шахслар учун белгиланади:

— Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши раиси, вилоятлар, шаҳарлар ва туманларнинг ҳокимлари, шунингдек уларнинг минтақаларни иқтисодий ривожлантириш ва истеъмол моллари, савдо ва пулли хизмат бўйича ўринбосарлари;

— тижорат банкларининг республика (Қорақалпоғистон Республикаси), вилоят, шаҳар, туман бўлинмалари ва филиалларининг раҳбарлари ва пул муомаласи ҳамда касса операциялари бўлинмаларининг бошлиқлари, пул муомаласи бўйича мутахассислари;

— Марказий банкнинг ҳудудий бошқармалари раҳбарлари ва пул муомаласи бўлинмаларининг бошлиқлари;

— Республика (Қорақалпоғистон Республикаси), вилоят, шаҳар, туман солиқ органларининг раҳбарлари ҳамда савдо корхоналари ва хизмат кўрсатиш соҳасини назорат қилиш бўлинмалари бошлиқлари ва мутахассислари учун касса режаларининг бажарилиш қисми бўйича.

2. Нақд пул маблағлари эмиссияси даражаси прогнозлари ва касса режалари ўз вақтида бажарилганлиги ва ошириб бажарилганлиги учун мазкур Низомнинг 1-бандида тутилган мансабдор шахслар:

— ойлик прогнозлар бажарилганлиги ва ошириб бажарилганлиги учун — лавозим маошининг 30 фоизигача миқдорда;

— йил чораги прогнозлари бажарилганлиги ва ошириб бажарилганлиги учун — лавозим маошининг 50 фоизигача миқдорда муқофотланади.

3. Нақд пул маблағлари эмиссияси даражасининг белгиланган прогнозлари ва касса режалари бажарилмаганлиги учун мазкур Низомнинг 1-бандида кўрсатиб ўтилган мансабдор шахсларга Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 181-моддасига мувофиқ:

— белгиланган ойлик ва йиллик чораги прогнозлари бажарилмаганлиги учун — ўртача ойлик иш ҳақининг 10 фоизидан 50 фоизигача миқдорда жарима солинади.

4. Мазкур Низомнинг бажарилишини пул-кредит сиёсати бўйича республика комиссияси назорат қилади ва у ҳар ойдаги мажлисда ушбу қарор талабларига мувофиқ, республика минтақаларидаги ишларнинг аҳволини кўриб чиқади ва Вазирлар Маҳкамасига тегишли таклифлар киритади.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг раисига ва унга тегишли ўринбосарларига — Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан:

— вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларига ва уларнинг тегишли ўринбосарларига — Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан;

— шаҳарлар ва туманларнинг ҳокимларига ва уларнинг ўринбосарларига тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ёки юқори турувчи ҳокимиятнинг қарори билан;

— банк муассасалари ҳамда солиқ органларининг раҳбарларига ва тегишли бўлинмаларнинг бошлиқлари ҳамда мутахассисларига — уларнинг юқори турувчи органлари томонидан жарима солинади.

Жарималар Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 182-моддасида назарда тутилган тартибда амалга оширилади.

Ўзбекистон пул, кредит, валюта (монетар сиёсатни) амалга ошириш натижасида вужудга келадиган ҳисоб-китоб билан боғлиқ касса операцияларини тартибга солиш, ривожлантириш мустақамлаш каби барча ҳуқуқий муносабатларни ҳал этиш Марказий банк фаолиятига киради. Касса операцияларини амалга оширишда жаҳон цивилизациясида кенг тарқалган нақд пулсиз молиявий пластик карточкалардан фойдаланиш Ўзбекистон Республикасида ҳарakat қилувчи банк муассасалари билан мижозлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларда ҳам кенг тарқалмоқда. Касса орқали амалга ошириладиган нақд пулсиз, яъни молиявий пластик карточкалар очиш бўйича тузиладиган икки томонлама шартномага мувофиқ, банк чиқарган ва амалда ишлатилаётган молиявий карточкалар ёрдамида ўзаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш юзасидан кўрсатадиган хизматлар ва товарлар учун карточкани тўлов воситаси сифатида қабул қилинаётган ҳар қандай юридик ёки жисмоний шахс «Трансакция» (карточка) ёрдамида ҳал қилинадиган ҳар қандай тўлов ёки нақд пул олиш кўзда тутилади.

Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга кўра, банкдан шартномага асосан молиявий пластик олувчи эдатда «эга» ҳисобланади. Шартнома банкнинг молиявий карточкалар ёрдамида ўзаро ҳисоб-китобларнинг амалга ошириш юзасидан кўрсатадиган хизматлари, тарафларнинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари, карточкани йўқотиб қўйгани ҳақида дарҳол банкка хабар бериши, банк молиявий пластик карточкаларга киритилган ўзгартиришлар бўлганида бир ой олдин унинг эгасини ёзма тарзда хабардор қилиши лозим. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари аста-секин бозор иқтисоди сари ривожланиб, шаклланиб ва чуқурлашиб, жаҳон цивилизациясига кириб борар экан, нақд пулсиз ҳисоб-китобларга ўтиш иқтисодий ҳамда маданий тараққиётнинг асосий шартли эканлигини англаб етмоқдалар.

IX БОБ

БАНКЛАРГА ОИД ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРДА ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК, ВАЛЮТА ВА ЧЕТ ЭЛ ИНВЕСТОРЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ФАОЛИЯТИ

1-§. Банкларга оид ҳуқуқий муносабатлар- да халқаро ҳамкорлик

Ватанимиз Конституциясининг 17-моддаси, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Устави ва бошқа қатор халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда суверен давлатларнинг ҳеч қандай чеклашларсиз ўзаро иқтисодий, савдо-сотик, техника-технология, кадрлар тайёрлаш ва бошқа муносабатларга киришлари мумкинлиги, бундай ҳамкорлик жаҳон цивилизациясида янги тартиботнинг қарор топишига, тинчлик, эркинлик принципларининг мустаҳкамланишига, жаҳон тараққиётининг янада ривожланишига имкон яратиши таъкидлаб ўтилган. Хусусан, 1992 йилнинг 19-21 сентябр кунлари Тошкентда «Халқаро хусусий ҳуқуқ ва бизнес» мавзусидаги биринчи Ўзбек-Америка анжумани «Туркестанконсульт» иқтисодий-ҳуқуқий маслаҳат маркази, «Сангзор» Ўзбек-Америка қўшма корхонаси ҳамда Тошкент молия институти, Фанлар академияси, Адлия вазирлиги, ИСТ-ВЭСТ-Инновейшн, ИНК, АҚШ ташкилотчиларининг таклифига қўра ўтказди. Ушбу илмий симпозиумда АҚШнинг Ўзбекистон Республикасидаги элчиси жаноб Генри Ли Клэрк, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти миллатлараро корпорациялар ва бошқариш программасининг директори жаноб Эмден Бинесса, ИСТ-ВЭСТ Инновейшн корпорациясининг президенти Ханум Тахмина Рошаниа, Мерр-Браун-Плат (МПБ) фирмаси Лондон қароргоҳи директори жаноб Жеффри Гордон, Умумжаҳон банки дастурининг иқтисодчиси Ханум Сальвина Ватник, Умумжаҳон банки дастур раҳбари жаноб Клаус Лорч, АҚШ федерал резерв банкининг маслаҳатчиси жаноб Гарри Йоргенсон, Голденгейт университетининг профессори, «Адвокс Май Продавастенс» фирмасининг ҳуқумат ишлари бўйича ди-

ректори жаноб Клиффорд Жерниган, иқтисодиётнинг хусусий сектори бўйича мутахассис жаноб Жозеф Седл, Сидор-Синай Госпитал Лос-Анжелес компанияси маслаҳатчиси жаноб Хома Махмуди ва бошқа олимлар, мутахассислар иштирок этишди.

Ўзбекистон томонидан эса Тошкент Молия институти-нинг ректори, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги М.Шарифхўжаев, Вазирлар Маҳкамасининг эксперт-консультантлар гуруҳи бошлиғининг ўринбосари, юридик фанлари доктори М.Раҳмонқулов, Ўзбекистон Фанлар академияси фалсафа ва ҳуқуқ институтининг директори, юридик фанлари доктори, профессор А.Саидов ва бошқа кўзга кўринган иқтисодчилар, ҳуқуқшунослар, молия-банк соҳасидаги олимлар ва мутахассислар иштирок этишди. Олимларнинг, мутахассисларнинг биргаликдаги фаолияти натижасида Ўзбекистон Жаҳон банкига аъзо бўлишга, Ўрта Осиё минтақасига молиявий ёрдам кўрсатувчи Жаҳон банкининг Тошкентдаги ваколатхонаси томонидан 379 миллион доллар миқдорда кредит берилиши*, Ватанимизнинг иқтисодий ривожланиши учун хизмат қилади.

Уч кун мобайнида «Бозор иқтисодига кириш жараёнида молиявий барқарорлик масаласини ҳал этишда тармоқлараро моделлаштиришнинг имкониятлари, Умумжаҳон дастурининг мақсади, вазифаси, қандай қилиб Фарбий инвестициялар учун қулай шароит ва юридик асос яратиш мумкин», «Иқтисодий ислохотни ҳуқуқий жиҳатдан таъминланиши», «Бизнесни бошқаришнинг молиявий муаммолари», «Инвестиция фаолиятини ҳуқуқий тартибланиши» каби иқтисодиётга, молия, банк, кредит, пул муомаласига ҳамда валютага оид хилма-хил маърузалар атрофлича муҳокама этилиб, фикрлар ва таклифлар кўрилиб чиқилди.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 21 сентябрда Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкига (ХТТБ) аъзо бўлиши, мамлакатимиз вакили АКШ давлат маҳкамасида банк Низоми билан танишиши, тегишли ҳужжатларнинг тантанали имзоланиши туфайли юртимизда молия, банк, қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, пул-кредит соҳасидаги монетар ва фиксал сиёсатни ривожлантириш, чуқурлаштириш бўйича ҳар йили қатор Халқаро симпозиумлар, анжуманлар, семинарлар амалга оширилмоқда. Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки — ҳиссадорлик тамойиллари асосида ташкил топган ва унга аъзо давлатларга кредит берадиган хал-

* «Халқ сўзи» газетаси. 1998 йил 25 июн.

каро уюшма бўлиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг махсус маҳкамаси мақомига эга. Унга 1944 йилда Халқаро валюта жамғармаси (ХВЖ) билан биргаликда асос солинган эди. Банк 1946 йилдан бошлаб фаолият кўрсатмоқда. Шу вақтгача унга дунёнинг 170 давлати аъзо бўлган. Ўзбекистон 171-аъзо сифатида қабул қилинди. Банкнинг икки тармоғи мавжуд: халқаро тараққиёт уюшмаси ва халқаро молиявий корпорация.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки низомига кўра, унга аъзо мамлакатларга, шунингдек, иқтисодий заиф давлатларга молиявий мадад беради, турли илмий-амалий тавсиялар таклиф этади. Уларнинг бирортасида иқтисодий кийинчиликлар кескинлашгудек бўлса, халқаро ҳамжамиятнинг ёрдамини уюштиради. АҚШ, Япония, Буюк Британия, Италия, Германия, Франция сингари саноати юксак даражада ривожланган давлатлар банкда етакчи мақомага эга. Чунончи, олтин казиш саноати ривожланган мамлакатлар ҳам бир қанча устунликларга молик ҳисобланади.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкига аъзо бўлиш Ўзбекистон саноатига чет эл сармоясининг кириб келишига, хорижлик ҳамкорларнинг сармоя қўйишига, пул бирлигининг мустақамланишига, янги технологияларнинг тезроқ ўзлаштиришига замин яратади. Юқорида санаб ўтилган кенг кўламли жараёнларнинг амалга ошиши учун давлат тузуми демократия қонун-қоидаларига зид бўлмаслиги шарт. Ўзбекистон Республикасининг Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкидаги бошланғич улуши 140 миллион доллар миқдорда белгиланади. Катта миқдордаги бу улуш яқин келажакда халқаро обрў-эътибор ва ҳамкорлар ишончи тарзида юртимизга қайтажак.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти уставининг 2-моддаси, 4-бандида таъкидланганидек, БМТнинг барча аъзолари халқаро муносабатларда ҳар қандай давлатнинг ҳудудий дахлсизлиги ёки сиёсий мустақиллигига қарши, шунингдек БМТнинг мақсадларига тўғри келмайдиган бошқа бирон тарзда куч билан таҳдид қилиш ёки куч ишлатишдан сакланадилар. Дипломатия алоқалари тўғрисидаги 1961 йилги, Консуллик алоқалари тўғрисидаги 1963 йилги Вена Конвенциялари ва бошқа қатор халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда давлат имунитетининг таркибий қисми бўлган дипломатия, консуллик ва банк ваколатхоналари ҳамда уларнинг ходимлари имунитети ва имтиёзларини назарда тутлади.

БМТнинг уставига мувофиқ, халқаро ташкилотга аъзо бўлган давлатлар ўзининг маъмурий-ҳудудий тузилишининг катта-кичиклигидан қайти назар тенг имунитет ва имтиёз-

лардан фойдаланади. Лекин халқаро ташкилотлар имунитет ва имтиёзлари ҳажми унинг мақсад ҳамда мажбуриятларига кўра, мазкур ташкилотнинг уставига ва бошқа тавсия ҳужжатларида белгиланиб қўйилади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг уставига мувофиқ, ташки иқтисодий алоқаларни ташкил этиш шакллари танлашда ҳар бир суверен давлатнинг эркин эканлиги халқаро иқтисодий муносабатларнинг асосий принципларидан биридир. Ушбу принципларга мувофиқ равишда 1974 йил 9 декабрдаги БМТ Бош Ассамблеяси XXIX сессияси томонидан қабул қилинган давлатларнинг иқтисодий ҳуқуқ ва мажбуриятларига, халқаро иқтисодий ҳамкорлик манфаатларига мос келувчи икки томонлама ёки кўп томонлама шартномалар тузиш мумкинлиги ушбу ҳужжатнинг 4-моддасида баён этилган.

«Марказий банк тўғрисида»ги Қонуinning 4-моддасида Марказий банк ўз номидан ёки ҳуқуқат топшириғига кўра, Ўзбекистон Республикаси номидан чет элда жойлашган клиринг муассасалари билан клиринг ҳамла тулов битимлари, шунингдек ҳар қандай шартнома тузишга ҳақлидир, дейилган. Ташки иқтисодий алоқаларни ташкил этиш ва уларни ривожлантиришни мустаҳкамлаш мақсадида 1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг «Халқаро валюта фонди, Реконструкциялаш ва ривожланиш халқаро банки, ривожланиш халқаро Ассоциацияси, халқаро Молия корпорацияси, кўп томонлама сармоя ажратишни кафолатловчи агентликка аъзолиги тўғрисида»ги Қонуни қабул қилиниши мамлакатимиз жаҳон ҳамжамияти таркибига тенг ҳуқуқли субъект сифатида фаолият кўрсатишига ҳуқуқий асос солинди.

2-§. Валютани тартибга солишга оид ҳуқуқий масалалар

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида ўзининг ташки алоқаларини, биринчи навбатда савдо-сотик, коммуникация, техника, технология ва бошқа иқтисодий алоқаларни тобора кенгайтириб боришнинг асосий мақсади чет эл давлатларининг, хусусан жаҳонда кенг иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатларнинг миллий пулларидан, яъни валютасидан кенг фойдаланиш кўзда тутилади.

Мамлакатимизнинг ички ҳужалик обороти ва халқаро кредит — ҳисоб-китоб муносабатларидан валюта опера-

цияларини амалга ошириш принциплари валютани тартибга солиш ва валюта ресурсларини бошқаришда давлат идораларининг ваколатлари, юридик ва жисмоний шахслар ҳамда хорижий давлатларнинг валюта бойликларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф этишдаги ҳуқуқлари ва бурчлари, валютани назорат қилиш масалаларини амалга ошириш ва мустаҳкамлаш мақсадида Олий Мажлис томонидан 1993 йил 7 майда қабул қилинган «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги Қонун муҳим аҳамиятга эгадир.

Ушбу Қонуннинг «Валюта бойликлари»га қуйидагилар киради:

- чет эл валютаси;
- чет эл валютасидаги қимматли қоғозлар — фонд бойликлари (акциялар, облигациялар ва бошқалар);
- чет эл валютасидаги тўлов ҳужжатлари (чеклар, векселлар, аккредитлар ва бошқалар);
- қимматбаҳо металлар — ҳар қандай кўриниш ва ҳолатдаги олтин, кумуш, платина ҳамда платина гуруҳига кирувчи (палладий, иридий, родий, рутений ва осмий) металлар, шундай металлардан ишланган заргарлик ва бошқа рўзғор буюмлари ҳамда уларнинг парчалари бундан мустасно;
- табиий қимматбаҳо тошлар — сайқал берилган ва сайқал берилмаган шаклдаги олма, лаъл, зумрад, ёқут ҳамда александрит, шунингдек марварид, шундай тошлардан ишланган заргарлик ва бошқа рўзғор буюмлари ҳамда уларнинг парчалари бундан мустасно.

«Чет эл валютаси» жумласига:

- тегишли ажнабий давлатда муомалада бўлган ва қонуний тўлов воситаси ҳисобланган банкнот кўринишдаги чет эл пул бирликлари, шунингдек муомалатан чиқарилган ёки чиқарилаётган, аммо Ўзбекистон Республикаси пул бирликларига алмаштирилиши лозим бўлган чет эл пул бирликлари;

- счётларда ва омонатларда бўлган хорижий давлатларнинг пул бирликларидаги ва халқаро ҳисоб-китоб бирликларидаги маблағлардан иборатдир.

Амалдаги Қонун ҳужжатларига мусофиф, чет эл валютаси иштирокчилари «Резидентлар ва норезидентлар» гуруҳларига бўлинади. «Резидентлар»га Ўзбекистон Республикасида муқим яшаш ҳоли бўлган, шу жумладан:

- ватанимиз ҳудудидан ташқари турган жисмоний шахслар;

- Ўзбекистон ҳудудида жойлашган бўлиб, Қонунларга кўра тузилган ва рўйхатдан ўтган юридик шахслар, шу жумладан чет эл инвестицияси иштирокидаги корхоналар;

- Ўзбекистоннинг имунитетга ва дипломатия имтиёзларига эга бўлган хориждаги дипломатия, савдо ва бошқа расмий ваколатхоналари, шунингдек Ўзбекистон Республикаси корхона ва ташкилотларнинг чет элдаги хўжалик ёки бошқа тижорат фаолияти билан шуғулланмайдиган ўзга ваколатхоналари киради.

Чет эл валюта муносабатларини амалга оширишда «Норезидентлар» ҳам кенг иштирок этадилар. Улар жумласига:

- хорижда муқим яшаш жойи бўлган, шу жумладан вақтинча Ўзбекистонда турган жисмоний шахслар;

- Ўзбекистоннинг ташқарисида жойлашган бўлиб, ажнабий давлатларнинг қонунларига мувофиқ ташкил этилган ва шу қонунлар асосида фаолият кўрсатувчи юридик шахслар, шу жумладан Ўзбекистон Республикасининг корхона ва ташкилотлари иштирокидаги юридик шахслар;

- Ўзбекистон ҳудудида жойлашган бўлиб, имунитетга ва дипломатия имтиёзларига эга бўлган чет эл дипломатия, савдо ва бошқа расмий ваколатхоналари, халқаро ташкилотлар ва уларнинг филиаллари, шунингдек хўжалик ёки бошқа тижорат фаолияти билан шуғулланмайдиган ўзга ташкилот ва фирмаларнинг ваколатхоналари киради.

«Ўзбекистон Республикасининг валютани тартибга солиш тўғрисида»ги Қонуни қоидаларига кўра валюта операциялари:

- валюта бойликларига эга бўлган ва эгалик ҳуқуқининг ўтиши билан боғлиқ операциялар, шу жумладан ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда чет эл валютасидан, шунингдек Ўзбекистоннинг пул бирлигидан тўлов воситаси сифатида фойдаланиш билан боғлиқ операциялар;

- валюта бойликларини хориждан Ўзбекистонга олиб кириш ва жўнатиш ёки хорижга олиб чиқиш ёки жўнатиш;

- халқаро қўламда пул ўтказиш ишларини амалга ошириш.

Валюта бойликлари жорий операциялар ва капиталнинг ҳаракати билан боғлиқ бўлган операцияларга бўлинади. Жорий валюта операциялар жумласига:

- молларни экспорт ва импорт қилиш, валюта бойликларини олди-сотди бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш, интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқни рўёбга чиқариш билан боғлиқ ҳисоб-китоблари, тўлов муддатини кечиктирмаслик шарти билан амалга ошириладиган, заём маблағлари берилиши ёки жалб этилишини назарда тутадиган операциялар;

- банк омонатлари, кредитлари, инвестициялар ва бошқа молия операцияларидан фоизлар, дивидентлар ҳамда ўзга даромадларни хорижга ва хориждан ўтказиш;

- савдо билан боғлиқ бўлмаган маблағларни, шу жумладан иш ҳақи, пенсия, алимент, мерос пулларини ўтказиш, шунингдек шунга ўхшаш бошқа операциялар киради.

Ўзбекистон Республикаси ташқи мамлакатлар билан иқтисодий муносабатларни мустахкамлашга, уларни тобора ривожлантириш, янада шакллантириш ва чуқурлаштиришга муҳим аҳамият бермоқда. Шунинг учун ҳам Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2000 йилнинг 24 мартда «Биржадан ташқари валюта бозорини ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» қарор қабул қилиниши ташқи валюта бозорини чуқурлаштиришда алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ушбу ҳуқуқий ҳужжатга мувофиқ, 2000 йил 1 апрелдан бошлаб республика қорхоналари, ташкилотлари ва муассасалари пулли хизматлар кўрсатилганлиги учун тўлов Ўзбекистон Республикаси норезидентлари бўлган жисмоний шахслардан фақат эркин алмаштириладиган валютада ўндирилиши кўрсатилган. Мазкур қарор қоидаларига кўра, Ўзбекистон Республикаси норезидентлари бўлган жисмоний шахслар қорхоналари, муассасалар ва ташкилотларнинг хизматлари учун тўловни (авиация, темир йўл орқали ташиниш ва халқаро автоташишлар хизматларига ҳақ тўлаш бундан мустасно) ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки, «Асака» банки ва «Ўзсаноатқурилишбанк»нинг бўлимлари орқали тўлайди.

Тўлов норезидент жисмоний шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси ваколатли банкларида ёки хорижий банкларда очилган валюта ҳисоб варақларидан пул ўтказиш йўли билан, шунингдек дебет-кредит пластик қарточкалардан фойдаланган ҳолда нақд эркин муомаладаги валютада тўланиши мумкин. Кўрсатилган хизматлар учун ҳақ тўлаш ҳисобига кўрсатиб ўтилган банклар муассасасига тушувчи валюта тушумининг 50 фоизи Марказий банкка мажбурий сотилиши, қолган 50 фоизи эса — норезидент жисмоний шахсларга пулли хизматлар кўрсатувчи қорхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг махсус валюта ҳисоб рақамларига ўтказилиши керак. Валюта тушумини мажбурий сотишга тенг сўмни, шунингдек норезидент жисмоний шахсларга пулли хизматлар кўрсатувчи қорхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ихтиёрида қолувчи валютани ҳисоб-китоб рақамига ўтказиш билан боғлиқ операциялар банклар томонидан уч иш кунни мобайнида амалга оширилади.

Мазкур қарорнинг тўртинчи банди қоидаларига мувофиқ, «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси, «Ўзбекистон темир йўллари» давлат-акционерлик компанияси ва «Ўзавтотранс» корпорацияси томонидан, валюта тушумини ваколатли банкка ҳар куни албатта, инкассация қилган ҳолда норезидент жисмоний шахсларга махсус кассалар орқали хизмат кўрсатишнинг мавжуд тартиби сақлаб қолиниши таъкидланган. Хорижий авиакорхоналарга, уларнинг ваколатхоналарига ҳамда авиация хизматлари ва улар билан боғлиқ хизматлар кўрсатиш бўйича агентларга норезидент жисмоний шахсларга халқаро йўловчилар ташувлар бўйича чипталарни эркин алмаштириладиган валютага сотиш ҳуқуқи берилиши, бунинг учун, валюта тушумини ваколатли банкка ҳар куни, албатта, инкассация қилган ҳолда махсус кассалар очилган.

«Капитал ҳаракати билан боғлиқ валюта операциялари» жумласига эса:

- инвестициялар, шу жумладан қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотиш;
- кредитлар бериш ва олиш, маблағларни жалб этиш ҳамда уларни счётлар ва омонатларга қўйиш;
- тўловлар амалга ошириладиган ёки эгалик ҳуқуқи муайян муддатдан кейин валюта бойликларига ўтадиган молиявий операциялар қиради.

Вакил қилинган банклар жумласига: Ўзбекистон Республикасининг Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки, акциядорлик - тижорат, кооператив ва хусусий банклар, шу жумладан чет эл капитали иштирокидаги банклар, валюта операцияларини ўтказиш учун Ўзбекистон Марказий банкнинг рухсатномасини олган чет эл банклари (филиаллари, ваколатхоналари) қиради.

«Марказий банк тўғрисида»ги Қонуннинг 40-43-моддаларида валютани тартибга солиш ва халқаро резервларни бошқариш Марказий банк томонидан амалга оширилиши баён этилган. Ушбу қонун қоидаларига мувофиқ, Марказий банк валютани тартибга солиш ва валютани назорат қилиш давлат органи ҳисобланади. Мамлакатимизда чет эл валютасидаги операцияларни амалга оширишда чет эл валютасидаги тўлов ҳужжатларидан фойдаланиш тартибини Марказий банк Молия вазирлиги билан келишилган ҳолда белгилайди. Амалдаги, қонун ҳужжатларига асосан, жисмоний шахс бўлмиш резидентларга Ўзбекистонда иш хақи ва бошқа рағбатлантириш тўловларини чет эл валютасида тўлаш тақиқланади. Валютани тартибга солиш тўғрисидаги

1993 йил 7 май Қонунининг I-моддасининг 4-бандида санаб ўтилган резидентлар, шунингдек Марказий банк белгилайдиган ҳоллар бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси монетар сиёсатининг асосий мақсади ички ва ташқи бозорларни кенгайтириш, чет эл валютасининг Ўзбекистон Республикасида кенг жорий этилишини таъминлаш, фуқароларнинг ва юридик шахсларнинг чет эл валютасига бўлган эҳтиёжини қондиришдан иборатдир. Чет эл валютасини сотиш валюта бозорида амалга оширилади. Хорижий валютанинг Ўзбекистон пул бирлигига нисбатан курсини аниқлаш тартиби Марказий банк томонидан белгиланади. Валюта бозоридаги операциялар ваколат берилган банклар орқали чет эл валютасининг мамлакатимиз пул бирлигига нисбатан бўлган талаб ва таклифнинг кундалик эҳтиёжи асосида қарор топадиган бозор курси бўйича амалга оширилади.

Резидентлар ўртасида, шунингдек резидентлар ва норезидентлар ўртасида ваколат берилган банкларни четлаб ўтган ҳолда чет эл валютасини сотиб олиш ва сотишга доир битимлар ҳақиқий ҳисобланмаслиги Қонунда баён этилган. «Ички валюта бозорини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга, уни конвертациялаш учун қулай шарт-шароитлар яратилди. Республика валюта бозорида реализация қилинган хорижий валютанинг умумий ҳажми 3,5 миллиард АҚШ долларидан ошиб кетди. Ҳозирги пайтда 27 та ваколатли банк биржа ва биржадан ташқари валюта бозорларида хорижий валюта сотиб олиш ва сотишни амалга оширмоқда»*, деб таъкидлаган эди юртбошимиз.

Ўзбекистон Республикасида валюта бозорининг ҳам эркинлашувини таъминлаш, фуқароларнинг валюта омонатларини очишга бўлган, талабларини қондириш, банк хизматларининг халқаро амалиёт талабларига мос замонавий турларини ривожлантириш борасида Ўзбекистон Президентининг «Жисмоний шахсларнинг хорижий валютадаги омонатларини рағбатлантириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармонининг аҳамияти каттадир. Ушбу Фармон Ватанимизнинг ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкига Ўзбекистон резидентлари ва норезидентлари бўлган жисмоний шахсларга миқдорнинг исм-шарифи сўралмайдиган усулда эркин муомаладаги хорижий валютада ҳисоб очишга руҳсат берилди. Ваколатли банкларга жисмоний шахслар эркин муомаладаги омонат ҳисоби бўйича операциялар

* И.А.Каримовнинг 1998 йил 25 февралда Вазирлар Маҳкамасида сўзлаган нутқи. «Тошкент оқшоми» газетаси, 1998 йил 27 феврал.

ўтказгани учун омонат ҳисобидаги валютада воситачилик ҳақи ундириб олиш ҳуқуқи берилган.

Ушбу Фармонга мувофиқ ваколатли банкларга:

- эркин муомаладаги валюта омонатларини сақлаш ва уларни ҳеч бир шартсиз қайтариб бериш ҳамда омонат ҳисобидаги валютага қўшиладиган фойзаларни тўлаш бўйича тегишли кафолатлар бериш;

- жисмоний шахсларнинг эркин муомаладаги валютада омонатлари бўйича ўзаро фойдали шартлардаги фойиз ставкаларининг янги, ошиб борадиган шакллари жорий этиш;

- амалдаги қонунчиликка биноан, шахсий омонатлар, улар бўйича амалга ошириладиган операциялар банкда сир сақланишига қатъий риоя қилинишини таъминлаш;

- эркин муомаладаги валютада омонатлар очишнинг қулайлиги ва фойдали эканлигини аҳолига етказиш мақсадида зарур тушунтириш ишлари ва реклама тадбирларини ўтказишни ташкил этиш тавсия қилинган.

«Жисмоний шахсларнинг хорижий валютадаги омонатларини рағбатлантириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармонда Марказий банк Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкнинг 1998 йил якунлари бўйича миқдорнинг исм-шарифи сўралмайдиган усулда эркин муомаладаги валютада ҳисоб очиш ва уларга хизмат кўрсатиш борасидаги тажрибасини умумлаштириб, уни бошқа ваколатли банклар ўртасида оммалаштириш билан бир қаторда Республика Прокуратураси, Давлат Солиқ қўмитаси ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар Қонунда белгиланган тарғибда резидент ва норезидентларнинг омонатлари ҳамда бу омонатларнинг очилишига олиб келадиган ғайриқонуний ахборот олишга уринишларнинг олдини олиш ҳам кўрсатилган.

Валютани тартибга солиш ҳамда валюта ресурсларини бошқаришда молия ва банк тизимида Молия вазирлиги валюта молия сиёсатининг асосий принципларини шакллантиришда иштирок этади. Республика тўлов балансини, республика валюта фонди, валюта маблағлари кирими ва чиқимининг истикболига оид тахминларини ишлаб чиқади, валюта бойликларининг оқилона тақсимланишини таъминлайди ҳамда улардан самарали ва мақсадга мувофиқ фойдаланиши устидан назорат қилади, шунингдек ҳуқуқат топшириғига биноан Ўзбекистон Республикасининг олтин, валюта захираларини бошқаради. Шунинг учун ҳам Молия вазирлигининг валюта муносабатлари соҳасидаги ваколат вазифалари муҳим аҳамият касб этади. Мамлакатимизнинг пул, кредит, касса, ҳисоб-китоб ҳамда валюта муносабатига

оид иктисодий операцияларни амалга ошириш тўғрисидаги Қонун ҳужжатларига мувофиқ, Марказий банк давлат органи бўлиб, у ўз ваколатлари доирасида:

— Ўзбекистон ҳудудида барча шахслар учун ижро этиш мажбурий бўлган валютани назорат қилишга доир норматив ҳужжатлар чиқариш;

— банклар, бошқа юридик ва жисмоний шахсларга чет эл валютасида операциялар ўтказиш учун лицензиялар бериш ва лицензияларни қайтариб олиш, уларнинг фаолиятини назорат қилиш ва тартибга солиб бериш;

— банклар учун очик валюта мавқеи лимитларини ва бошқа иктисодий нормативларни белгилаш;

— миллий валютанинг чет эл валютасига нисбатан курсини аниқлаш тартибини белгилаш;

— халқаро резервларни тасарруф этиш ва бошқариш;

— ўз номидан ёки ҳукумат топшириғига кўра Ўзбекистон Республикаси номидан чет элда жойлашган клиринг муассасалари билан клиринг ҳамда тўлов битимлари, шунингдек ҳар қандай шартномалар тузиш;

— ўзининг баланс ҳисоб варақларида Ўзбекистон Республикасининг халқаро резервларини шакллантириш;

— валюта ресурсларини шакллантириш ва ўз балансида бўлган валюта ресурсларини, нақд чет эл валютасини, олтин ва бошқа қимматбаҳо металлларни, олтин-валюта захираларини бошқариш;

— чет эл банкларида, халқаро молия ташкилотларида ҳисоб варақлар ва депозитларда бўлган чет эл валютаси қолдиқларини аниқлаш;

— чет эл ҳукуматлари, банкларида халқаро молия ташкилотлари чиқарган ёки қафолатланган чет эл валютасидаги қимматли қоғозларни олиш;

— Ўзбекистон Республикасининг монетар ҳамда валюта сиёсатини амалга ошириш учун, шунингдек халқаро операциялар бўйича ҳисоб-китобларни таъминлаш учун етарли бўлган даражада халқаро резервлар сақлаб туриш борасида иш тутади.

Фақат 1998 йилнинг биринчи ярим йиллигида ташки савдо оборотининг сальдо қолдиғи ижобий бўлиб, у 200 млн. АҚШ долларидан ортиди. Айни вақтда олтин-валюта захираларимиз сақланиб қолди. Мамлакатнинг тўлов баланси мустаҳкамланди*.

* И.А.Каримов. Халқ фаровонлиги — фаолият мезони. «Тошкент оқшоми» газетаси, 1998 йил 24 июл.

Мустақилликнинг афзаллиги шундаки, яъни корижий валютадаги фуқароларнинг мулкий эркинлиги ва ундан фойдаланиш, уни тасарруф этиш давлат томонидан химоя этилади. Собик СССРнинг тоталитар - буйрукбозлик даврида одамлар чет эл валютасини кўришга зор эди. Хорижий валютадан фойдаланган фуқаролар жинойий жазога тортиларди.

Давлат статистик маълумотлари шу нарсани кўрсатдики, яъни хом ашё ресурслари қайта ишлашни чуқурлаштириш, экспорт товарларини кўпайтиришга алоҳида эътибор берилаяпти. Агар 1991 йилда 677 млн. долларни ташкил этган бўлса, 1993 йилнинг охирига келиб, экспорт ҳажми сал кам бир ярим миллиард долларни ташкил этди*.

3-§. Чет эл инвесторларининг ҳуқуқий фаолияти

Бозор иқтисоди шароитида тўла ҳўжалик асосида товар-пул муносабатларини бошқарилиши ижтимоий зарурий меҳнат сарфи шаклланишининг режа механизмини тақозо қилади. Унинг моҳияти банклар билан корхоналар, ташкилотлар, концернлар ўртасидаги ҳисоб-китоб ва касса операциясини демократик принципларга асосан бажарилишини таъминлайди. Бундай демократик принциплар асосида Ўзбекистон ҳудудидаги банкларнинг ҳисоб-китоб ва касса операциялари «Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1991 йил 14 июнда қабул қилган Қонунига ва шу Қонунга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги 1992 йил 2 июл Қонунига мувофиқ амалга оширилади. Мазкур Қонуннинг 3-моддасига кўра корхоналар, банклар, суғурта компаниялари мустақил равишда ёки юридик ва жисмоний шахслар иштирокида мулкий ҳуқуқларини, шу жумладан ёрдам ва табиий ресурслардан фойдаланиш, шунингдек ижара асосида фойдаланиш ҳуқуқларини сотиб олиш йўли билан инвестицияларни амалга ошириш мумкин, дейилган.

Чет эл инвесторларининг мулк билан боғлиқ ҳўжалик олиб бориш фаолияти давлатнинг ҳуқуқий химояси билан таъминланиши «Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонуннинг 5-моддасида баён этилган. Яъни унда «Чет эл инвестицияларининг ҳуқуқий хола-

* «Иқтисод ва ҳисобот» журнали, 1993 йил, № 11.

ти Ўзбекистон Республикасида шунга ўхшаш корхоналар, ташкилотлар ва фуқаролар учун белгиланган тегишли ҳолатга қараганда ноқулай бўлиши мумкин эмас», дейилган. Бозор муносабатларининг шаклланиши, давлатга тегишли мулкӣ объектларнинг босқичма-босқич хусусийлаштирилиши, иқтисодий ислохотларнинг давлат раҳбарлигида амалга оширилиши, чет эл инвестицияларининг тобора кўпайиши «Ўзбекистон Республикасида чет эл инвесторлари тўғрисида»ги Қонуни 1993 йилнинг охирига келиб, замон талабларига жавоб беролмай қолиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ушбу Қонуннинг ўрнига янги, яъни «Чет эл инвестициялари ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонунни амалга киритди.

Мазкур қонун Ўзбекистон ҳудудида чет эл инвестицияларини амалга оширилишини ҳуқуқий, ташкилий-иқтисодий асосларини ҳамда тартибини белгилаб беради. Шунингдек чет эллик инвесторлар самарали фаолият юритишининг кафолатларини таъминлаш кўзда тутилган. Ўзбекистон иқтисодиётининг ривожлантириш, унинг жаҳон иқтисодий тизимига кўшилишига кўмаклашиш мақсадида чет элнинг молиявий, моддий, интеллектуал ва бошқа ресурсларини, хорижнинг замонавий технологияси ва бошқарув соҳасидаги тажрибасини жалб этишга ва улардан омилкорлик билан фойдаланишга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикасида чет эллик инвесторлар:

— хорижий давлат, ажнабий юридик шахслар, халқаро ташкилотлар, банклар, ажнабий фуқаролар, фуқароларнинг уюшмалари, фуқаролиги бўлмаган шахслар;

— чет элда доимий яшайдиган Ўзбекистон фуқаролари ҳам чет эллик инвесторлар бўлишлари мумкин.

Чет эллик инвесторлар фойда (даромад) олиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти ва бошқа турдаги фаолият объектларига кўшаётган мулкӣ бойликларининг ва уларга нисбатан ҳуқуқларнинг, шунингдек банк хизматлари ҳамда интеллектуал мулкқа нисбатан ҳуқуқларнинг барча турлари чет эл инвестициялари ҳисобланади.

Чет эл инвестицияларининг амалга ошириш шакллари Ўзбекистон ҳудудида:

— Ўзбекистоннинг юридик ва жисмоний шахслари билан биргаликда барпо этилган ҳўжалик жамиятлари ва ширкатларида, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарда улуш қўшиб қатнашиш;

— бутунлай инвесторларга қарашли бўлган хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарни ташкил қилиш;

— мол-мулк, акциялар ва бошқа қимматли қоғозлар сотиб олиш бўлиши мумкин.

Мустақил равишда ёки юридик ва жисмоний шахслар иштирокида мулкӣ ҳуқуқларни, шу жумладан ерга (хусусан, ижара асосида) ва табиӣ ресурсларга эгаллик қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқларини эгаллаш йўли билан инвестицияларни амалга оширишлари мумкин. Ўзбекистон ҳудудида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар деганда акциялар (улушлар, пайлар) ёки устав фондининг камида 10 фоизини хорижий инвестициялари ташкил этадиган корхоналар тушунилади. Улар Ўзбекистон Қонунларига зид келмайдиган ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклларда амал қилади. Агар республиканинг халқаро шартномалари ёки битимларида чет эл инвестициялари тўғрисидаги Ўзбекистон Қонунларидагидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартноманинг ёки битимнинг қоидалари қўлланилади. Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхона Молия вазирлигида рўйхатдан ўтмоғи лозим ва рўйхатга олинган дақиқадан бошлаб, юридик шахс ҳуқуқига эга бўлиш билан ўз фаолиятини амалга ошириш мумкин. Иқтисодий нуфузли тармоқларга йўлланадиган чет эл инвестициялари учун Вазирлар Маҳкамаси томонидан қўшимча имтиёзлар белгилаши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Қонунларига мувофиқ, лицензия олиш, керак бўлган фаолият турлари билан шуғулланиш учун чет эллик инвесторлар Вазирлар Маҳкамаси белгилаб берадиган тартибда лицензия олиши шарт қилиб қўйилган. Амалдаги чет эл инвестициялари тўғрисидаги Қонунларга асосан давлат идоралари ва уларнинг мансабдор шахслари чет эллик инвесторларнинг Ўзбекистон Республикасида амалга ошираётган хўжалик фаолиятига аралашшига ҳақли эмас.

Республика ҳудудидаги норматив актларига кўра, хорижий инвесторларга уларнинг қонуний фаолият натижасида олган фойдаси ва бошқа пулларнинг чет элга ўтказилиши давлат томонидан кафолатланиши зарур ва қонуний ҳолатдир. Уларнинг Ўзбекистон Республикасида олган фойдаси республика ҳудудида такрор инвестиция қилиниши ёки мулк эгасининг ихтиёрига кўра ўзгача фойдаланиши мумкин. Инвесторлар республика банкларида исталган валютада юритиладиган ҳисоб ракамларига ҳеч қандай чекланишсиз эга бўлишлари мумкин.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонун ва чет эл инвестициялари ҳақидаги қонуний актларга қўра, пул ёки мулк субъектлари сифатида бир ёки бир нечта чет эл инвесторлари Ўзбекистон ҳудудида чет эл корхонасини очиши мумкин. Очилган қўшма ёки шахсий корхоналар ушбу Қонунлар талабларига риоя этган ҳолда хўжалик фаолиятини амалга ошириши кўзда тутилган.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида халқаро шартномаларга риоя қилиш ва жаҳон демократик принципларини қўллаб-қувватлаб, республика ҳудудида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхона ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни лицензиясиз (рухсатномасиз) экспорт қилишга ва ўзининг ишлаб чиқариш эҳтиёжлари ҳамда ички бозорда реализация қилиш учун маҳсулотни импорт қилишга ҳақлидир. Ўзи ишлаб чиқарган экспортга етказиб берилгани маҳсулотни ҳамда ўзининг эҳтиёжлари учун корхона томонидан импорт қилинадиган маҳсулотни аниқлаш тартибини, товар яратилишини жаҳон амалистига хос қоидалари асосида белгилаб бериши мумкин. Чет эллик инвесторлар республика ҳудудида очган корхонаси ишлаб чиқарган маҳсулотларини сотиш ва бу маҳсулотдан олинган фойдани сўм ёки валюта асосида республика банкларида сақлаш ва пул, валюта ҳисобкитоб операцияларида республика корхоналари, фирмалари ва ташкилотлари билан бир хил ҳуқуқларда фойдаланадилар. Солиқларга доир қонунларда назарда тутилган имтиёзлардан ташқари уларга Вазирлар Маҳкамаси солиқ соҳасида қўшимча имтиёзлар бериши ҳам мумкин.

Чет эллик инвесторларнинг республика ҳудудида корхона очиб ёки қўшма корхонада ҳуқуқий (юридик) шахс ташкил этиш йўли билан маҳсулот ишлаб чиқарган ҳолда олинган фойдани янги юридик шахс оладиган иш ҳақи ва қонуний тартибда топилган бошқа даромадларни чет эл банкларига ўтказишлари ҳамда республика банкларида исталган валютадаги ҳисоб рақамларига, касса операцияларига ҳеч қандай чекланишсиз юритишлари кўзда тутилади. Чет эллик инвестор қўшма корхонадан бутунлай чиққанда ёки бу корхона тугатилган тақдирда корхона мол-мулкидаги ўз улушини бозор қийматига мувофиқ пул ёки товар шаклида қайтариб олиш ҳуқуқига эга бўлади. Бунда бошқа катнашчиларга қўшма корхонадан чиқаётган ажнабий катнашчиларнинг улушини сотиб олиш ҳуқуқи берилади.

Чет эллик инвесторлар билан давлат органлари ўртасидаги низолар, агар Ўзбекистоннинг халқаро шартномалари ва битимларида бошқача тарғиб назарда тутилмаган бўлса, маҳаллий судларда кўрилиши лозим. Чет эллик инвестор-

лар ва инвестициялар иштирокидаги корхоналар билан Ўзбекистон корхоналари, жамоат бирлашмалари ҳамда бошқа юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги, инвесторлар билан чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар ўртасидаги уларнинг фаолияти билан боғлиқ масалаларга доир низолар Ўзбекистон Хўжалик судларида, шунингдек томонларнинг келишувига мувофиқ, ҳакамлар ва ҳолислар текшируви тартибидан чет элда қараб чиқилиши кераклиги қонунда баён этилган. Чет эллик инвесторлар учун бундай демократик шароитларнинг вужудга келтирилиши уларнинг янада қўпроқ кириб келишига ҳуқуқий асос ва имкониятлар яратилди. Ҳозирги нақдда республикада мева-сабзавот маҳсулотлари, узум, пилла, қора қўл тери, мато, пайпоқ, аёл, гилам маҳсулотлари ва табиий бойликларни шериклик йўли билан ўзлаштириш соҳасида ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш учун шу кунларда дунёнинг 80 мамлакати сармоядорлари иштирокида тузилган 3200 дан ортиқ қўшма корхона рўйхатга олинган*.

Юқорида баён этилган ўзаро манфаатли ҳамкорликка асосан Бухоро, Андижон, Тошкент ва Фарғона шаҳарларида тўртта йирик тўқимачилик комбинатининг ишга туширилиши, фосфоритларнинг хўжалик оборотида жалб этилишини таъминлаш, 5 та ош тузи қонини ишга тушириш, Ўзбекистон-Жанубий Корея ўртасидаги «Асака» банки, 30 дан ортиқ ип йигирув - тўқув фабрикаси, қиймати 220 млн. АҚШ долларига тенг бўлган «Зарафшон-Ньюмонт» Ўзбекистон-Америка Мурунгов қони ағдармаларининг минераллашган уюмидан олтин ажратиш олиш заводи қурилиши 1993 йил октябрдан бошлаб ва бор-йўғи 18 ойда, яъни 1995 йилнинг майида олтиннинг биринчи туркумини ишлаб чиқарди. Хорижий инвестицияни бевосита жалб этиш туфайли чет давлатлар билан 57 лойиҳа бўйича иш бошланган бўлса, шунинг 23 таси 1997 йилда инвестиция ва кредитлар ҳисобидан амалга оширилди. 1998 йилда эса 25 та лойиҳа бўйича иш ниҳоясига етказилди**.

1998 йилда чет эллик сармоялар етказиб беришни жадаллаштириш йўли билан 270 млрд. сўмдан ортиқ капитал маблағ ўзлаштирилди, яъни 1996 йилга нисбатан 17 фоиз ўсди. Инвестициялашнинг бундай юксак суръати кейинги

* И.А. Каримов. Барқарор тараққиётга эришиш — усувдор вазифа. «Тошкент оқшоми» газетаси, 1998 йил 27 феврал.

** И.А. Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари». Т., «Ўзбекистон» 1997, 244-246-бетлар.

Ун йилда деярлик кузатилган эмас. Европадаги иқтисоди ривожланган Германия, Франция, Италия каби 11 давлатда амалга киритилган «Евро» Ўзбекистон ривожланиши учун катта аҳамиятта эгадир. «Евро» жорий этилишининг асосий сабаби АҚШ долларининг жаҳон бозоридаги ҳукмронлигини пасайтиришга қаратилгандир.

Х Б О Б

ҲИСОБ-КИТОБГА ОИД МУНОСАБАТЛАР

1-§. Ҳисоб-китобга оид ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси ва аҳамияти

Ҳўжалик юритувчи жисмоний ва юридик шахслар иктисодидан келиб чиқадиган ҳисоб-китоб муносабатларини банк ҳуқуқига оид, чунончи, пулларни банкларга ўтказишдан, хизматлар кўрсатишлардан, кредитлар олишдан ва валюта операцияларини бажариш каби катор ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўз ичига олади. Яъни, бу шундай қиммат белгисига эга бўлган мажбуриятдирки, бунга асосан бир томон ҳақ тўловчи, маълум миқдордаги суммани, олинган маҳсулот, бажарилган иш, кўрсатилган хизмат ва бошқалар учун иккинчи томонга — ҳақ олувчига кредит ташкилотлари орқали тўлаш мажбуриятини олади.

Банклараро, улар билан юридик ёки жисмоний шахслар ўртасида бўладиган ҳисоб-китоб мажбуриятлари кўп жиҳатдан хилма-хил ҳуқуқий фактлар билан ёки шартномалар билан боғлиқдир. Бундай мажбуриятларга: маҳсулот етказиб бериш, капитал қурилиш қилиш, юк ташиш, мулкни ижарага бериш ёки сақлаб бериш каби ишлар, хизматлар юзасидан бир қанча шартномалар тузилишида давлатлараро, чет эл юридик жисмоний шахслари билан Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги корхоналар, ташкилотлар, фирмалар, концернлар, деҳқон ҳўжаликлари, бирлашмалари ва бошқа муассасалар ўртасидаги банклар орқали бўладиган ҳисоб-китоб муносабатлари қатга аҳамиятга эгадир. Ҳисоб-китоб муносабатлари фақатгина банклараро ёки банклар билан юридик ёки жисмоний шахслар ўртасидагина бўлмасдан балки, бригадалараро, бўлимлараро, цехлараро, университетларнинг, институтларнинг факультетлараро бўладиган ижтимоий-иктисодий муносабатларини ҳам ўз ичига олади.

Аксарият ҳолларда ҳисоб-китобга оид ҳуқуқий муносабатлар пул мажбуриятлари шаклида вужудга келади. Пул мажбуриятлари деб шундай ҳуқуқий муносабатларга айтиладики, бунга асосан бир тараф қарздор, бошқа бир тараф —

кредитор фойдасига маълум пул суммасини тулашга мажбур бўлади, кредитор эса қарздорлардан мазкур мажбуриятнинг ижро этилишини талаб қилишга ҳақли бўлади. Банк ҳуқуқига оид ҳисоб-китоблар деб шартномадан ёки бошқа ҳуқуқига ҳужжатлардан келиб чиққан пул мажбуриятини тулашга қаратилган ҳаракатга айтилади. Бундай пул мажбуриятларини, чунончи, бир нарса сотиб олган ёки бирон бир товарни буюртма қилинган ёхуд мулкни ижарага олган юридик ёки жисмоний шахснинг маълум муддатда пул қўриқишида мажбуриятни бажаришига айтилади. Амалдаги Қонунларга кўра, ҳисоб-китобга оид ҳуқуқий фаолиятлар асосан давлат банклари, тижорат банклари ва хусусий банклар томонидан амалга оширилади. Марказий банк ҳисоб-китобга оид операцияларни бажаришда корхона, ташкилот, муассаса ва деҳқон хўжалиқларининг молия ҳамда шартномага оид интизомларига риоя қилишлари устидан назорат ишларини олиб боришлари лозим.

Бозор иқтисоди шароитида хўжалиқ юртишнинг янги механизмини, яъни хўжалиқ юритувчи субъектларга тўғридан-тўғри хўжалиқ ҳисобига ўтиш ва ўзини маблағ билан таъминлаш, уларнинг хўжалиқ фаолиятидаги мулкий мустақиллигини давлат томонидан ҳимоялаш, хўжалиқ юритувчи субъектлар билан банклар ўртасидаги ташаббускорлик, ҳамкорлик принципларига қатъий риоя қилиш, банкларда бухгалтерия ҳисоби юритиш ва ҳисобот қоидалари Марказий банк томонидан Ўзбекистон Қонун ҳужжатлари ва халқаро стандартларга мувофиқ амалга оширилиши, бухгалтерия ҳисоби юритиш ва ҳисобот қоидалари бузилганлиги учун банк раҳбарлари қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортилиши “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонуннинг 41-моддасида ҳамда “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуннинг 24-моддасида баён этилган.

Бухгалтерия ҳисобини ташкил этишда асосий ва жорий активлар, мажбуриятлар, хусусий капитал, захиралар, даромадлар ва харажатлар, фойда, зарарлар ҳамда уларнинг ҳаракати билан боғлиқ хўжалиқ операциялари бухгалтерия ҳисобининг объектларидир. Бухгалтерия ҳисобининг объектлари жамлама ҳисоб варақларида акс эттирилади. Тахлилий ҳисобни юритиш тартиби бухгалтерия ҳисоби субъекти томонидан мустақил равишда белгиланади. “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуннинг 5-моддасига кўра, мамлакатимиз ҳудудида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини тартибга солиш, бухгалтерия ҳисоби стандартларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш Молия вазирлиги зиммасига юкланади. Амалдаги қонун қоидаларига мувофиқ пул, товар, мод-

дий ва бошқа бойликларни қабул қилиш ва бериш учун асос бўлиб хизмат қиладиган ҳужжатлар, корхона, муассаса ва ташкилотнинг кредит ва ҳисоб-китоб мажбуриятлари, шунингдек бухгалтерия ҳисоботлари ва балансари раҳбар ёки у белгилайдиган шахслар томонидан имзоланади. Раҳбар имзолаш ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг икки рўйхатини тасдиқлайди. Биринчи рўйхатга раҳбарлик вазифаларини амалга оширувчи шахслар, иккинчисига эса бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ишларга масъул шахслар киради.

Ҳужалик юритувчи субъектларнинг йиллик молиявий ҳисоботи манфаатдор банклар, биржалар, инвесторлар, кредиторлар ва бошқалар учун ошкоралик принциплари асосида амалга оширилади. Марказий банк банкларга, банклараро тўловларга ҳисоб-китоб — клиринг хизматини, шу жумладан чеклар ва бошқа тўлов ҳужжатлари орқали ҳақ тўлашни ташкил этишда ёрдам кўрсатиш, шундай операцияларни ўтказиш тартибини ўз ихтиёрига кўра белгилаш ва тегишли кўрсатмалар беришга ҳақлидир.

2-§. Ҳисоб-китоб шакллари

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонуний ҳужжатларига мувофиқ, ҳисоб-китоб счёти шартномасининг иштирокчилари бир томондан банк муассасалари ва иккинчи томондан ҳўжалик ҳисобида ишлайдиган юридик ва ҳусусий (жисмоний) шахслар, ўзларига бириктирилган асосий оборот маблағлари ҳамда мустақил баланси бўлган давлат ташкилотлари, муассасалари ёки қўшма, чет эл юридик ёки жисмоний шахслар бўлиши мумкин. Ҳисоб-китоб счёти шартномаси бўйича тарафлар ўртасида бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Чунончи, мижоз бўлиб ҳисобланган ҳўжалик ташкилотлари ёки жисмоний шахсларнинг мажбуриятлари: биринчидан, ўзининг пул маблағларини банкдаги счётига қўйиш ва саклашдан; иккинчидан, бошқа юридик ёки жисмоний шахслар билан бўладиган ҳисоб-китобларни банк орқали юргизишдан; учинчидан, банк томонидан белгиланган кредит ва ҳисоб-китобга оид қоилаларга риоя қилишдан иборат бўлса, банк мажбуриятларига эса:

а) мижознинг ўзидан, шунингдек, унинг контрагентларидан тушган пул маблағларини счётга ўтказишдан;

б) мижоз томонидан тўланиши лозим бўлган пулларни сёт ҳисобидан тўлашлардан;

в) мижознинг талаби бўйича счёт ҳисобидан нақд пул беришдан;

г) счётдаги пул маблағларини фақат унинг эгаси розилиги билан тўлашдан ва мижознинг розилигини олмасдан туриб, кредит муассасаларидаги счётлардан пул маблағларининг фақат Қонунда назарда тутилган ҳоллардагина олиниши мумкин.

“Бухгалтерия тўғрисида”ги Қонуннинг 10-14-моддаларида кўрсатилганидек, юридик, жисмоний шахслар ўртасидаги мажбуриятлар юзасидан тўловлар мазкур қонунга мувофиқ, ўз пул маблағларини сақлайдиган кредит муассасалари орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоб тартибида амалга оширилади. Ҳисоб-китоб тартиби ва шакллари мамлакатимизнинг ҳуқуқий ҳужжатлари билан белгиланади.

Жорий счёт шартномаси бўйича бир тараф мижоз (юридик ёки жисмоний шахс, хўжалик ҳисоби асосида иш олиб бормайдиган ташкилот) пул маблағларини банкда сақлашга ва мазкур кредит муассасаси орқали ўз ҳисоб-китобини юргизишга мажбур бўлади. Иккинчи тараф банк муассасаси эса, мижоз счётига тушган пулнинг ҳисобини олиб боришга ва умумий қоида бўйича унинг розилигини ёки буйруғига мувофиқ счёт ҳисобидан пул тўлашга ҳамда сақланаётган пуллар юзасидан белгиланган ва шартномага кўра, унга фоизлар тўлашга мажбур бўлган.

Мамлакатимизнинг амалдаги Қонунларига кўра, юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги ҳисоб-китоблар қўйидагича белгилар билан амалга оширилади:

— пул тўлаш билан боғлиқ бўлган мажбуриятлар банк муассасалари орқали ижро этилиши;

— бундай мажбуриятларнинг ҳуқуқий хусусияти шундан иборатки, асосан нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилишдир. Фақат республика қонунлари билан белгиланган ҳолларда ва доирадагина нақд пул билан ҳисоблашишга йўл қўйилади;

— ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун мижозлар кредит муассасаларидаги ҳисоб-китоб счётларида сақланадиган пул маблағларини, бу маблағлар қандай мақсадга мўлжалланган бўлса, шу мақсадга, яъни мулкдорнинг ихтиёрига мувофиқ тасарруф қиладилар;

— ҳисоб-китоб банк муассасаси томонидан юридик ёки жисмоний шахс счётидан пул маблағларининг кўчирилиш йўли билан амалга оширилади;

— пул, кредит, валюта ва бошқа иқтисодий мажбуриятлар ва уларнинг ижро этилиши тегишли шартномага, буюртма ёки бошқа ҳуқуқий фактга асосланган бўлиши лозим;

— банк муассасаси мажбуриятларининг тўланиш асосларини, маблағларнинг тўғри сарфланишини, пул тўлаш ва шартнома шартларига риоя қилинишини текширади ва молия интизомини бузувчи мижозларга нисбатан ҳисоб-китоб ва кредитга оид мажбурий санкцияларни қўллайди.

Юридик, жисмоний шахслар ўртасида олиб бориладиган ҳисоб-китоблар шакллари хусусида шу нарсани айтиб ўтиш керакки, етказиб берилган маҳсулотлар, товарлар, кўрсатилган хизматлар, бажарилган турли-туман ва бошқа банк операциялари юзасидан нақд пулсиз ҳисоб-китоблар амалдаги Қонунлар билан белгиланган тартибда тубандаги шаклларда: акцепт, ўзаро талабларни ҳисобга ўтказиш, аккредитивлар, тўлов топшириқлари (перенослар) алоқа ташкилотлари орқали пул маблағларининг кўчирилиши, режали тўловлар, чеклар билан ҳисоб-китоб қилиш амалга оширилади. Ҳисоб-китобнинг бирон-бир шаклини қўлланиши тарафлар ўртасида тузилган шартномага асосан, яъни уларнинг ўзаро келишуви билан белгиланади. Баъзи ҳолларда қўлланиши лозим бўлган ҳисоб-китоб шакли Қонун билан белгиланиши ҳам мумкин. Ҳисоб-китоблар бир шаҳар ичида, шунингдек, шаҳарлараро бўлиши мумкин.

1. Ўзаро ҳисоб-китобларнинг акцепт формаси деб юридик шахсларнинг бир-бирларига етказиб берган товар бойликлари, кўрсатган хизматлари, бажарган ишлари учун қилинадиган ҳисоб-китоб шаклидир. Ҳисоб-китобнинг акцепт шаклидан таъминловчи юридик шахс товар жўнатиш билан биргаликда тўлов талабномасини ёзиб, уни ўзига хизмат қиладиган банк муассасасининг инкассациясига топширади. Бу талабномалар пул тўловчи юридик шахснинг розилиги (акцепт қилиши) билан унинг банкдаги ҳисоб-китоб счётидан тўланади.

Буюртмачининг пул тўлашга (акцепт) розилик билдириши икки хил, яъни салбий ва ижобий шаклларда бўлиши лозим. Агар буюртмачи (пул тўловчи) счётни — тўлов талабномасини олганидан сўнг шаҳарлараро уч иш куни, бир шаҳарнинг ўзидан икки иш куни давомида индамаси — пул тўлашга рози бўлганлиги фараз қилиниб, салбий акцепт дейилади. Пул тўлашга розилик билдириш тўғрисидаги ёзма равишда билдирган хабари ижобий акцепт учун пул тўловчининг барча ҳолларда розилигини билдиради. Жумладан, қишлоқ оксоколининг номига келган тўлов талабномаси бўйича пул тўлаш учун, албатта, ижобий акцепт бўлиши шарт қилиб белгиланган.

Ҳисоб-китобнинг акцепт шакли дастлабки ва кейинги тартибда талабномаларга бўлиниши мумкин. Дастлабки ак-

цепт тўғрисидаги ҳисоб-китобда агар буюртмачи ўзига хизмат килаётган банкка шаҳарлараро ҳисоб-китоб бўйича счётни акцептлашдан тўла ёки қисман воз кечганлиги тўғрисида уч иш куни давомида бир шаҳарнинг ўзида эса ҳисоб-китоблар — икки иш куни ичида хабар қилмаса, талабномани банк олган кундан бошлаб, у акцептланган деб ҳисобланади ва счёт ҳисобидан керакли суммалар акцепт куни тугагандан сўнг кейинги кундан олинади.

Ҳисоб-китобнинг кейинги акцепт тартибидаги талабномалар юзасидан керакли ҳақ уни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк муассасасига келиши биланок тўланишига айтилади. Шу нарсани айтиб ўтиш керакки, қарздор талабномаларни акцептлашдан шаҳарлараро уч иш куни, бир шаҳарда эса икки иш куни ичида асосли воз кечиши хусусидаги ариза амалдаги қонуний ҳужжатларга кўра ҳақли бўлади. Агар тўловчи томонидан бундай ариза берилмаса, рози эканлиги ҳисобга олинади ва кейинги акцепт бўлган ҳисобланади.

Амалдаги қонунларга кўра қарзлар (ҳақ тўловчи) қуйидаги ҳолларда талабноманинг акцептлашдан бутунлай бош тортиш ҳуқуқига эгадир:

- маҳсулот ёки товар тегишли манзилгоҳга тайинланиши бўйича юборилмаганида;
- маҳсулотлар (товарлар) буюртмачининг (харидорнинг) розилигисиз муддатдан аввал етказиб берилганида;
- етказиб берилган маҳсулотнинг (товарнинг) барчаси сифатсиз, комплектсиз, стандарт техника шартларига зид бўлганида;
- буюртма қилинмаган маҳсулотлар, товарлар ёки шартномада назарда тутилмаган хизматлар учун талабнома юборилганида;
- илгари қисман тўланган товар ёки хизмат учун яна қайта талабнома тақдим этилса;
- талабномага юборилган товар қийматига буюртмачига (харидорга) юборилмаган ва топширилмаган товар қиймати қўшиб қўйилган бўлса, ҳақ тўловчи юридик шахс талабноманинг акцептлашдан (тасдиқлашдан) бутунлай ёки қисман воз кечишга ҳақлидир.

Акцептдан тўла ёки қисман воз кечиш амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга кўра тартибга солинади.

2. Акцептлашдан асосиз бош тортишга йўл қўйилмайди. Бунда барча низолар сул ёки хўжалик судида батафсил кўрилиб ҳал этилиши лозим.

3. Хўжаликлар ўртасида ўзаро талабларни ҳисобга ўтказишга асосланган ҳисоб-китоблар ҳозирги бозор иқтисо-

лий шароитида алоҳида аҳамиятга эгадир. Хўжаликлар ўртасидаги ҳисоб-китобнинг вақтида бўлишини таъминлаш ва маблағлар айланишини тезлаштириш мақсадида банк муассасаси хўжалик органларининг ўзаро талабларини ҳисобга ўтказишга асосланган ҳисоб-китобни амалга оширади.

Ҳисоб-китобнинг ўзаро талабларни ҳисобга ўтказиш шакли, яъни счёт қатнашчиларига нисбатан биринчи навбатда кондириладиган талаблар бўлиш бўлмаслигидан қатъи назар амалга оширилади. Ўзаро талабларни ҳисобга ўтказишга асосланган ҳисоб-китоб шакли тегишли равишда қилинган хизматлар, мажбуриятни бажариш ёки мажбуриятнинг ҳисобга ўтказиш йўли билан бекор бўлиши каби муносабатлар “Бухгалтерия тўғрисида”ги Қонунда назарда тутилган шартлар, яъни ҳисобга ўтказиш учун бир томоннинг арзи кифоя қилади.

Юридик шахслар ўртасидаги хўжалик муносабатларида ўзаро талабларни ҳисобга ўтказишга асосланган ҳисоб-китоблар доимий ва бир мартали ҳисобга ўтказиш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Доимо ҳаракатда бўладиган ўзаро ҳисоб-китоблар жумласига хўжалик ташкилотларининг ҳисоб-китоб счётлари бўлган банкларда ўзаро талабларни марказлаштирилган тартибда ҳисобга ўтказишлари киради.

Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга кўра, тарафлар (ҳуқуқий шахслар) ўртасида тузилган шартномага мувофиқ, амалга ошириладиган ҳисоб-китоб шакли бўйича, буюртмачи (кредитор) белгиланган муддатларда, белгиланган пул суммасини, келишилган шартлар асосида, келишувда кўрсатилган банк муассасаси орқали маҳсулот (товар) етказиб берувчи юридик шахснинг ҳисоб-китоб счётига ўтказилади. Пулнинг борлигига ишонган пудратчи (маҳсулот етказиб берувчи) кўрсатилган маҳсулотни (товарни) етказиб беради. Буюртмачи (харидор) маҳсулот етказиб берувчи билан ҳисоб-китоб қилиш ҳақида ўзига хизмат кўрсатувчи банк муассасасига ўздан тегишли пулни тўлаш тўғрисида топширик беради, шу билан бирга аккредитив топшириғи — мажбурият деб аталади.

Мажбуриятда қуйидаги маълумотлар, чунончи, маҳсулот (товар) етказиб берувчининг номи, аккредитив шакли ҳақ тўланиши лозим бўлган товар номи, аккредитивнинг суммаси, муддати ҳамда етказиб берувчининг счёт-фактурасига мувофиқ пул тўлаш тартиби ва бошқа келишув қоидалари ҳамда аниқ кўрсатма буйруғи албатта, кўрсатилиши шарт. Амалдаги Қонунларга мувофиқ ҳисоб-китобларнинг аккредитив шакли тегишли пулларни ўз вақтида тўламаган хўжа-

ликларга нисбатан қўлланилади. Ҳисоб-китобнинг аккредитив шакли асосан қуйидаги ҳолларда:

— халқ ҳўжалигининг айрим тармоқлари учун ҳукумат қарорлари ёки таъминотнинг алоҳида шартлари билан назарда тутилган бўлса;

— маҳсулот (товар) етказиб берувчи (пудратчи), таъминотчи билан буюртмачи (харидор) ўртасидаги шартнома ёки келишувда назарда тутилган бўлса ёки улар орасидаги ҳўжалик муносабатлари доимий ҳаракатда бўлмаса;

— товар буюртмачи (харидор) томонидан пудратчининг (таъминотчининг) жойлашган жойида қабул қилиниши лозим бўлса;

— ҳисоб-китобнинг акцепт шакли бўйича тўловни кечиктирилайётган буюртмачига (харидорга) пудратчи (таъминотчи) санкция қўлласса ва шунга ўхшаган бошқа ҳолларда аккредитив ҳисоб-китоб шакли қўлланилади.

Аккредитив топширигида буюртмачининг (харидорнинг) бошқа талаблари масалан, счёт-фактурага, албатта, товарнинг сифати ҳақидаги акт қўшилиши кераклиги ҳам кўрсатилиши мумкин. Ҳисоб-китобнинг аккредитив шакли бўйича товар учун пул тўланганида бу талаблар, албатта, бажарилиши керак. Пудратчи (таъминловчи) ҳисоб-китобнинг аккредитивдан белгиланган муддатда фойдаланилмаса, буюртмачи (ҳақ тўловчи) ташкилот фойдасига жарима тўлайди ва ҳисоб-китоб қилинишнинг бошқа шаклига кўчирилиши мумкин.

4. Тўлов топшириклари (перевод) асосида ҳисоб-китоб шакли бу тўлов топшириги (қорхона, муассаса ёки ташкилотнинг ўзига хизмат қилаётган банкка ўз счётидан маълум суммани қилинган хизматлар, бажарилган ишлар, олинган маълумотлар учун бошқа юридик шахснинг ўша шаҳардаги ёки бошқа шаҳардаги банкда бўлган счётига кўчириш тўғрисидаги буйруғига айтилади).

Ҳисоб-китобнинг тўлов топшириклари (переводлар) тўлов талабномаси ҳисоб-китоби шу билан фарқ қилиндики, агар тўлов талабномаси кредитор томонидан, яъни маҳсулот олган юридик шахс томонидан берилали.

5. Алоқа муассасалари орқали пул маблағларини кўчириш (переводлар) ҳақида шуни айтиш керакки, барча фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ва юридик шахслар ўзларининг ҳисоб-китоб счётларидан Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонуний ҳужжатларида белгиланган қоидаларига асосан, Почта ва телекоммуникация агентлигининг уставига ва у таслиқлаган қоидаларга кўра амалга оширадilar. Шу нарсани айтиб ўтиш керакки,

чет давлатларга ёки бизнинг давлатимизга чет давлат фукароларидан жўнатиладиган пуллар, ташки савдодан тушган пуллар, солиқ тўловлари ва кредит муассасаларининг счётига ёзиш учун фақат суммалар кўчирилиши мумкин.

6. Режали тўловлар тартибида ҳисоб-китоб қилиш, асосан, тарафлар ўртасида тузилган шартномага кўра товар, маҳсулотларни бир хилда (меъёрда) узлуксиз (доимий) равишда етказиб беришда ёки доимий равишда хизматлар кўрсатишда юридик, жисмоний шахслар ёки фақат корхоналар ўз пудратчилари (таъминотчилари) ёки буюртмачилари билан режали тўловлар тартибида ҳисоб-китоблар олиб боришлари мумкин.

Амалдаги қонуний ҳужжатларга кўра, бундай ҳисоб-китоб шаклини амалга оширишда бир тараф қарздор ва иккинчи тараф эса — фақат кредитор бўлиб кўринади. Масалан, озиқ-овқат дўконига сотиш учун доимий равишда нон етказиб турган нон заводи кредитор бўлиб, савдо ташкилотли эса қарздор бўлиб кўринади. Ҳисоб-китобнинг бу режали тўловлар шакли тарафларнинг ўзаро келишув шартномаси бўйича ҳар қуни, маълум бир кунда ёки ҳар ойда қанда бир марта аниқлаб ҳисоблашадилар. Буни жамоат корхоналари, деҳқон хўжаликларидан доимий равишда озиқ-овқат маҳсулотлари олинишида татбиқ этиш мумкин.

7. Ҳозирги бозор шароитида жуда кам ривожланган ҳисоб-китоб шакллари билан чеклар билан ҳисоб-китобларни амалга оширишдир. Бундай ҳисоб-китоб хусусан, савдо ташкилотлари билан фуқаролар, юридик шахслар ўртасида амалга оширилмоқда. Чек деб, муайян сумма пулнинг чекни тақдим қилувчига тўланиши тўғрисида, чек берувчининг пул тўловчига берган ёзма буйруғига айтилади. Чекда унинг қимга берилганлиги, вақти, жойи, қанча сўм тўланганлиги (тўланиши) ва бошқа маълумотлар кўрсатилади.

Ҳисоб-китобнинг чек шакли шундай турларга:

- банк томонидан акцептланган чеклар;
- банк томонидан акцептланмаган чеклар;
- лимитланган дафтарчалар бўйича олинadиган чеклар;
- лимитланмаган дафтарчалар бўйича олинadиган чекларга айтилади.

Ҳисоб-китоб чекларининг бланклари Марказий банк томонидан тайёрланади ва "Расчетный" белгиси ҳам бўлиши мумкин. Агар банк муассасаси пул тўлашга розилигини билдирса, яъни пул тўлаш мажбуриятини олса (чекни акцептласа), бундай чек акцептланган чек бўлиб ҳисобланади. Маъмур чеклар бюджет ҳисобида турган юридик шахслар (ташкилотлар) томонидан олинган товарлар, уларга қилин-

ган хизматлар, бажарилган ишлар учун бир шаҳар ичида ҳисоб-китобни олиб боришда қўлланилади.

Банк муассасаси томонидан акцептланмаган (банк розилиги олинмаган) чеклар билан ҳисоб-китоб қилиш, асосан, савдо ташкилотлари билан фуқаролар ўртасида, хўжалик ташкилотлари ўртасида, яъни олинган товарлар, қилинган ишлар, қўрсатилган хизматлар учун ҳақ тўлашда кенг қўлланилади. Амалдаги банк қонуний ҳужжатларга қўра, лимитланган чек дафтарчалари хўжалик ташкилотлари томонидан банк муассасасидан олинади. Лимитланган чек деб, мазкур чек дафтарчадан бериладиган, яъни шу чекда қўрсатилиши мумкин бўлган умумий суммага айтилади.

Лимитланмаган чеклар транспорт корхоналари ва алоқа ташкилотлари хизматларидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлашда қўлланилади. Лимитланмаган дафтарчалар фақат кредит асосида банк томонидан олти ой муддатта берилиши мумкин. Лимитланган ва лимитланмаган чек дафтарчалари хўжаликлараро бир шаҳарнинг ичида ва алоҳида ҳолларда шаҳарлараро доимий ҳисоб-китобларни олиб боришда, хизматлар қўрсатишда, товарлар етказиб беришда қўлланилиши мумкин. Чеклардан нотўғри фойдаланганлиги учун айбдор моддий жавобгар бўлади. Лимитланган ва лимитланмаган чек дафтарчаларининг эгаси ҳар қачон ўз вакилларининг (вакилининг) дафтарчаларидан чекларнинг тўғри фойдаланаётганларини текшириб турмоғи керак. Мазкур текшириш ҳақида берилган чекнинг орқа томонига бош бухгалтер ёки унинг ўринбосарининг имзоси билан белги қўйиш лозим.

“Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши, бухгалтерия ҳисобининг мақсади ва вазифалари, бухгалтерия ҳисоби субъектларининг асосий ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботни тартибга солишнинг асосий қоидалари, бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш, бошланғич ҳисоб ҳужжатлари, активлар ва мажбуриятларни инвентаризация қилиш, даромадлар ва харажатларни ҳисобга олиш, молиявий ҳисоботни тақдим этиш ва эълон қилиш, бухгалтерия ҳужжатларини сақлаш муддатлари ҳамда «Бухгалтерия ҳисоботи тўғрисида»ги Қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик тўғрисидаги барча бухгалтерия қоидаларини ўзида акс эттирган.

XI БОБ

БАНК ХУКУКИ МУНОСАБАТЛАРИДА АУДИТОРЛИК ФАОЛИЯТИ ВА БАНК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ЖАВОБГАРЛИГИ

1-§. Аудиторлик фаолиятининг бозор шароитида тугган ўрни ҳамда унинг мақсади

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон халқ ҳўжалигининг барча тармоқларида давлат мулкани хусусийлаштириш ислохотларини янада чуқурлаштириш, мулкдорлар синфини жорий этиш, кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва уларнинг мулкий манфаатларини ҳимоялашга кўмаклашувчи мустақил молиявий назорат тизимининг ҳукукий асосларини белгилаб берувчи ҳужжатлар қабул қилинди. Олий Мажлис томонидан қабул қилинган “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонун, Ўзбекистон Президентининг “Республика банк тизимининг аудиторлик фаолиятини ривожлантириш тўғрисида”ги Фармон Марказий банк бошқаруви қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон банк фаолиятида аудиторликни амалга ошириш тўғрисида”ги йўриқнома шулар жумласига киради.

“Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонуннинг 43-моддасига мувофиқ, аудиторлик текширувлари лицензияга эга бўлган аудиторлар томонидан ҳар йили ўтказиб турилиши лозим. Аудит, хусусан, капиталнинг етарлигини баҳолаш, корхоналар, ташкилотлар, муассасаларнинг товарларини, маҳсулотларини аниқлаш ва баҳолаш, ссудаларни мақсадга мувофиқ сарфланишини аниқлаш, ссудалар бўйича зарарларни қоплаш, таваккалчиларни ва ликвидликни ўлчашни ўз ичига олади. Аудиторлик фаолият амалдаги ҳукукий ҳужжатларга асосан, мазкур банкда 5 йилгача ўз хулосалари, ҳисоб-китоблари бўйича фаолият кўрсатиши мумкин.

Аудит — муайян ваколатлар берилган шахслар, аудиторлар, аудиторлик фирмалар томонидан ҳўжалик юритаётган субъектларнинг молиявий ҳисоботлари тўғрилигини, улар амалга оширган молиявий ва ҳўжалик операциялари Ўзбе-

кистон Республикасининг Қонунлари ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатларга қай даражада мувофиқлигини, шунингдек мукамаллиги ва асослигини, бухгалтерия ҳисоб-китоби ва бошқа молиявий ҳисобот юритишга доир талабларга қай даражада мувофиқлигини текшириш мақсадида ўтказилган молия ҳужжатларининг экспертизаси ва таҳлилдир. Аудит, шунингдек, консалтингни — мижоз билан шартнома асосида хизматлар кўрсатишни ўз ичига олади.

Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга ва мамлакатимизнинг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ, текширувларни ўтказиш ваколати берилган аудитор ташкилотлари тижорат банкларнинг фаолиятларини текшириш кераклиги кўрсатиб ҳўйилган. Аудитор деб белгиланган тартибда аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини олган ва аудиторларнинг касбкор рўйхатига киритилган мутахассисларга айтилади.

Мамлакатда аудиторлик фирмаси “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган Қонуннинг 2-моддасига кўра, юридик ёки жисмоний шахс томонидан тузилиб, белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган ва ўз уставига мувофиқ фаолият соҳасида аудиторлик хизматлари кўрсатишдан иборат бўлган муассасага айтилади.

Бозор муносабатларини шакллантириш ва эркин нархларнинг жорий этилиши, пул, кредит, ҳисоб-китоб, валюта муносабатларини тартибга солиш шароитларида аудиторлик ҳуқуқий фаолиятининг аҳамияти каттадир. Аудиторлик фирмалари, кичик корхоналар, ҳўжалик, ширкат жамиятлари ва бошқа ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги корхоналар тарзида тузилишига қонун рухсат этади. “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонунга кўра, аудиторлар ва аудиторлик фирмалари давлат рўйхатидан ўтиб, лицензия олганидан кейин ўз фаолиятини бошлаш ва давлат рўйхатидан ўтказиш, қонунларда белгилаб қўйилган тартибда Адлия вазирлигида амалга ошириш баён этилган. Аудиторлик фаолиятига доир лицензиялар бериш тартиби Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланиши мазкур Қонун билан белгиланган.

Аудиторлик хулосаси — бухгалтерия ҳисоб-китобини юритишга ҳамда ошкор қилинадиган йиллик молиявий ҳисоб ҳужжатлари тайёрлашга доир талабларга ҳўжалик юритаётган субъектларнинг ёки банкларнинг ҳисобот ҳужжатлари қай даражада мувофиқлиги хусусидаги аудиторлик фикри баён қилинган, имзоси қўйилган ва муҳр билан

тасдиқланган ҳужжатдир. Аудиторлик фирмасининг ҳуқуқлари ва вазифалари мазкур қонуннинг иккинчи бўлимида баён қилиниб, Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонун ва меъёрий ҳужжатлари талабларига асосланиб, текширишнинг шакли ва услубларини мустақил белгилаш учун:

— ўзи текшираётган, ҳўжалик юритаётган субъектнинг ёки банкнинг мулкый ҳолати ва фаолиятини кўрсатувчи, текширилаётган объектда ҳам, учинчи шахсларда ҳам бўлган ҳужжатлар билан эркин танишиш;

— ўтказилаётган текширув ёки аудиторлик хизмати кўрсатиш муносабати билан текширилаётган ҳўжалик субъекти раҳбари ва бошқа ходимларидан, шунингдек учинчи шахслардан оғзаки ёки ёзма шаклда зарур тушунтиришлар олиш;

— аудиторлик текширувларини сифатли ўтказишни, текширишлар ўтказиш билан боғлиқ бошқа аудиторлик хизматлари кўрсатиш;

— ўзи текшираётган ҳўжалик юритиш субъектларининг ёки банкларнинг раҳбариятига текширув чоғида аниқланган бухгалтерия ҳисоб-китоби юритиш ҳамда молиявий ҳисобот ҳужжатлари тайёрлашга доир талаблар ва қонунлар бузилганлигини маълум қилиши мумкин.

Аудиторни тайинлаш ва чақириб олишга оид қоидалар аудиторлик фаолияти тўғрисидаги Қонунга мувофиқ, аудиторлик хизмати кўрсатиш борасида шартнома тузган аудиторлик фирмаси билан ҳўжалик юритаётган субъект келишилган ҳолда амалга оширилади ва тайинланади. Аудиторни чиқариб олиш фақатгина ҳўжалик юритаётган субъект мулкдорларнинг ёки аудиторни тайинлаган юридик (ҳуқуқий) шахснинг қарорига биноан амалга оширилиши мумкин. Бу ҳақда аудитор олдиндан унинг хизматидан норозилик сабаблари кўрсатилган ҳолда ёзма шаклда хабардор қилиши лозим. Буюртма асосида ўтказилаётган текшириш ёки бошқа ишларни амалга ошириш чоғида аудитор хизматидан воз кечилса, ҳўжалик юритаётган субъектнинг мулкдори аудиторнинг хизмат ҳақини тўлаши шарт.

Мазкур қонунга кўра, суриштирув идораси, прокурор, терговчи ва суднинг топшириғига биноан ўтказилган аудиторлик текширувига кетган харажатлар текширилаётган ҳўжалик юритаётган субъект ҳисобидан, унинг етарли маблағи бўлмаган тақдирда эса, текширишни тайинлаган идора ҳисобидан сарфланади. Башарти, ҳўжалик юритаётган субъект текширув ўтказиш учун кетадиган харажатларни тўлашга етарли маблағга эга бўлса-ю, аммо тўловдан бош тортса, проку-

рор аудитор ёки аудиторлик фирмасининг мулкый манфаатларини ҳимоя қилиш учун тегишли судга мурожаат этиши мазкур қонунда шарт этилган. Амалдаги қонунга кўра лицензиядан (рухсатномадан) маҳрум этишга доир қарор устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқига эгадир.

Хўжалик юритаётган субъектларнинг ёки банкларнинг раҳбарлари ва мансабдор шахслар аудиторнинг талабига биноан:

- молия-хўжалик фаолиятига доир ҳужжатлар тақдим этишлари;

- ёзма ёки оғзаки шаклда зарур тушунтиришлар беришлари;

- текшириладиган объектнинг молия-хўжалик фаолиятини экспертизасидан сифатли ўтказиш учун бошқа зарур шарт-шароит яратиб беришлари шарт қилиб кўрсатилган.

Аудитор ва аудиторлик фирмаси аудиторлик текширувлари ўтказиш чоғида мазкур Қонуннинг 12-моддасига мувофиқ ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонун қоидаларини бузганлик учун;

- Ўзбекистон Республикасининг қонунларига кўра мулкый ва маъмурий жавобгарликка;

- лицензия берган идоранинг қарорига мувофиқ аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензиянинг амал қилиниши тўхталишига ёки лицензиядан маҳрум этишгача бўлган интизомий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Бозор шароитида иктисодий ва ҳуқуқий муносабатларни ривожлантиришда мазкур қонунда аудитор палатасига катта аҳамият берилган, яъни аудитор палатаси мамлакат ҳудудида иш олиб борувчи аудиторларни ихтиёрий асосида бирлаштириб, аудиторлик фаолиятини ривожлантиришга, такомиллаштиришга ва мустаҳкамлашга даъват этилган мустақил жамоат ташкилотидир.

Аудиторлик палатаси Молия вазирлиги билан биргаликда:

- аудитор лицензия олиш ҳуқуқини қўлга киритиш учун ўтказиладиган малака имтиҳонлари дастурини ва тартибини ишлаб чиқади ҳамда тасдиқлайди;

- аудиторлик текширувлари ўтказишнинг қоидаларини ишлаб чиқади;

- аудиторлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил қилади;

- аудиторлик фаолияти билан боғлиқ, қонунларга зид келмайдиган бошқа хатти-ҳаракатларни амалга оширади;

— аудиторлар палатаси давлатнинг бошқа идоралари, мамлакатдаги ва хориждаги аудиторлар ҳамда бухгалтерлар ташкилотлари билан ҳамкорликни амалга оширишлари мумкин.

Аудиторлар палатаси Адлия вазирлиги билан биргаликда:

— аудиторлик фирмалари тузиш масалаларини қараб чиқиш;

— бошқа давлатларнинг аудиторлик палаталари ёки шундай ишни бажариш ваколати берилган идоралари билан тегишли ҳудудларда Ўзбекистон Республикаси аудиторларининг лицензияларини ўзаро эътироф этиши тўғрисидаги шартнома тузишлари мумкин.

Амалдаги қонунга кўра, хўжалик юритаётган субъектларнинг эълон қилинадиган молиявий ҳисобот ҳужжатлари — аудиторлик ҳулосасини, балансини, фойда ва зарар тўғрисидаги ҳисоботни ёки даромадларига доир декларацияни ҳамда бухгалтерияга оид бошқа маълумотларни ўз ичига олади. Бундай маълумотлар ташқаридаги фойдаланувчилар учун тақдим этилиши шарт қилиб қўйилган.

Дастлабки тарзда аудитор текширувидан ўтган молиявий ҳисобот ҳужжатлари:

- ташкилий-ҳуқуқий шакли мулкдорларнинг мулкий жавобгарлиги чекланишини кўзда тутадиган хўжалик юритаётган субъектлар;

- акциядорлар, фонд биржаларида қимматга эга бўлган хўжалик юритаётган субъектлар;

- мулк шаклидан қатъи назар банклар;

- мулк шаклидан қатъи назар суғурта компаниялари;

- фаолият соҳаси учинчи шахсларнинг маблағларини акциялар, облигациялар ёки бошқа қимматбаҳо қоғозларга жойлаштиришдан иборат бўлган инвестиция, молия компаниялари;

- биржалар;

- чет эл инвестицияларига эга бўлган корхоналар;

- доирасини ҳар йили Вазирлар Маҳкамаси белгилаб берадиган бошқа субъектлар томонидан эълон қилиши шарт деб қўйилган.

“Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонун қоидаларига кўра, йиллик молиявий ҳисобот ҳужжатлари тегишли молия йили тугагандан кейин узоғи билан 5 ой ичида эълон қилиниши баён этилган. Иқтисодий муносабатларни амалга оширишда хўжалик юритаётган субъектларнинг иш фаолиятини аудиторлик текшируви:

— текширилаётган хўжалик юрителиш субъекти раҳбари ва мансабдор шахслардан биронтаси билан бевосита қариндош;

— текширилаётган хўжалик юрителиш субъектида шахсий мулкый манфаатлари бўлган шахс;

— хўжалик юрителиш субъектининг раҳбарлари, муассасалари ёки мулкдорлари;

— текширилаётган хўжалик юрителиш субъект ёки унинг филиали ходими;

— давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг мансабдор шахслари;

— кредиторлар, инвесторлар ва бошқа манфаатдор шахслар томонидан ўтказилиши ман этилади.

Аудиторлар ва аудиторлик фирмалари ўртасидаги ўзаро низолар, шунингдек улар билан юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги низолар Ўзбекистон Республикаси Қонунларида белгиланган тартибда қараб чиқилади.

2-§. Банкларга оид мажбурият қондаларини бузганлик учун тарафларнинг жавобгарлиги

Бозор шароитларига ўтиш, давлат мулкани хусусийлаштириш, тижорат ва хусусий банк тизимини шакллантириш, иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич ўтказиш, кичик, ўрта хусусий бизнес, тадбиркорлик фаолиятини шакллантиришга алоҳида эътибор бермоқда. Ўзбекистон Конституциясининг 53-54-моддаларига кўра, хилма-хил мулк шакллари ташкил этилиши билан бирга улар ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар давлат томонидан муҳофаза этилиши кафолатланган. Банклар фаолиятига оид пул, кредит, қимматли қоғозлар, валюта объектлари, дебиторлик ва кредиторлик қарзларни тўлаш, товарлар, маҳсулотлар етказиб бериш, хизматлар кўрсатиш каби банклар билан фуқаролар, корхоналар, концернлар, фирмалар, жамоат ташкилотлари, муассасалар ва ташкилотлар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар юридик фактлар асосида, яъни шартномаларга, қонуний ҳужжатларга мувофиқ амалга оширилади.

Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 26 январдаги “Халқ хўжалигидаги ҳисоб-китобларни меъёрлаштириш, уларнинг ўз вақтида ўтказилиши юзасидан масъулиятни мустақкамлаш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 майда-

ги "Халқ ҳўжалигида ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида амалга оширилиши учун корхоналар ва ташкилотлар раҳбарларининг масъулиятини оширишга доир чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони корхоналарнинг молиявий аҳволини мустаҳкамлашга йўналтирилди. Мазкур ҳужжатларга мувофиқ, Марказий банк ва Республика прокуратурасига дебиторлик-кредиторлик қарзларни ўз вақтида тўлашдан бўйин товланган мансабдор шахслар ва бош бухгалтерларни, ҳатто жинойий жавобгарликка тортиш кўзда тутилган.

Амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга кўра, тижорат банки мажбурий резервлар фондида маблағларни депонентлаш юзасидан белгиланган муддатлар ва меъёрларни бузган тақдирда Марказий банк вакиллик ҳисоб варағи бўйича операциялар бажариш тўғрисидаги Низомда кўзда тутилган тартибда, унда қўйилган маблағларнинг етмаган қисмини, шунингдек тегишли жаримани ундиради. Мазкур жарима кам ўтказилган бадалнинг тўланмаган ҳар бир кунини учун тақрор молиялаш ставкасининг икки баравари миқдориди ҳисобланиб чиқилади ва ундирилган жарима суммаси "Марказий банк олган жарималар, пенялар, боқимандалар" 969-баланс ҳисоб варағига киритилади.

Бундан ташқари, маблағларнинг мажбурий резервлар фондига ўз вақтида ва тўла ўтказиш тўғрисидаги талаблар бир неча маротаба (ярим йил давомида икки ва ундан кўп марта) бажарилмаган ҳолларда Марказий банк қуйидаги чораларни кўришга ҳақли:

- бундай банкларга тақрор молиялаш тартибиди Марказий банк кредитлар берилишини тўхтатиш;
- банк (минтакавий филиал) кредит ресурслари ким ошди савдосида иштирок этишига руҳсат бермаслик.

Марказий банкда депонентланиши керак бўлган мажбурий резервлар меъёрини ошириш 9, кўпи билан 10 банд ва қонунларда кўзда тутилган бошқа жазо чоралари қўлланилиши мумкин. Марказий банк бошқарувининг қарорига кўра, шундай жазо чоралари қўлланилиши мумкин. Марказий банк жазо чоралари қўлланилиши мумкинлиги ҳусусида тижорат банки камида бир ҳафта олдин огоҳлантирилиши лозим.

Ўзбекистон демократик ҳуқуқий давлатида барча ҳўжалик юритувчи юридик ва жисмоний субъектлар учун қонун олдида уларнинг тенглик, эркинлик ва мулкий мустақиллик принциплари кенг жорий этилади. Шунинг учун ҳам Марказий банк тижорат банки мажбурий резервлари фондида ортиқча қўйилган маблағларни ўз вақтида қайтармаган ҳолларда Марказий банк муассасаси тижорат бан-

кига жарима тўлайди. Жарима суммаси мажбурий резервлар фондидан банкка қайтарилиши керак бўлган сумма кечиккан ҳар бир кун учун қайта молиялаш ставкасининг икки баравари миқдорида ҳисобланади.

Марказий банк Бошқаруви томонидан 1995 йил 19 августда тасдиқланган “Тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш қоидалари”га кўра, тижорат банкининг Марказий банклардаги мажбурий резервлар фонди билан боғлиқ операцияларга доир маблағлари ҳаракати ҳисоби тижорат банкида “Тижорат банкларининг банк тизими кредит ресурсларини тартибга солиш фондига ўтказилган маблағлари” 816- баланс ҳисоб варағида юритилади. Бу ҳисоб варағи шу банклар балансида очилади. Марказий банкда мажбурий резервлар фондига келиб тушаётган ва ундан қайтарилаётган маблағлар ҳисоби “Банк тизими кредит ресурсларини тартибга солиш фонди” 815-баланс ҳисоб варағида ҳар бир банк учун алоҳида шахсий ҳисоб варақлар бўйича юритилади,

Марказий банк бошқаруви томонидан жорий этилган “Тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш тўғрисида”ги қоидаларнинг 13-бандига кўра, Марказий банкнинг тижорат банкларини рўйхатга олиш комиссияси қарори асосида банк операцияларини бажариш учун лицензия қайтариб олинган ҳолларда Марказий банк тижорат банки илгари 815-баланс ҳисоб вараққа тижорат банки мажбуриятлари юзасидан ҳисоб-китоб қилиши учун қайтаради.

Маълумки, ҳўжалик юритувчи юридик ва жисмоний шахсларнинг пул, кредит, қимматли қоғозлар, валюта операцияларига оид иқтисодий-ижтимоий муносабатлари, юридик фактларга (шартномаларга, қонун ҳужжатларига) мувофиқ вужудга келади, ўзгаради ёки бекор бўлади. Ана шундай юридик фактнинг бекор бўлишига мисол тариқасида мустақилликнинг дастлабки йилларида ташкил этилган хусусий “Нур Анварбек” ҳамда Усмоновлар оиласи томонидан очилган хусусий “Рустамбанк” фаолияти Марказий банкнинг тижорат банкларини рўйхатга олиш комиссияси қарорига мувофиқ, уларга берилган лицензиянинг олиб қўйилиши муносабати билан тугатилган. Бозор иқтисоди шароитида ҳўжалик юритишнинг янги механизмини такомиллаштириш, корхоналар билан банклар, солиқ органлари ўртасидаги ташаббускорлик, корхоналарнинг ҳўжалик ҳисобига ва ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш, қонун қоидаларига қатъий риоя қилиш ҳар бир ҳўжалик юритувчи жисмоний ва юридик, мансабдор шахсларнинг солиқ қонунларини бузиш натижасида тўланмай қолган бир миллиард

сўмдан кўпроқ солиқ ва бошқа тўловлар ундириб олинди. Жумладан, Навоий вилояти бўйича 525,2 миллион сўм, Тошкент вилоятида 245,2 миллион сўм, Самарқанд вилоятида 46,2 миллион сўм, Жиззах вилоятида 11,2 миллион сўм* маъмурий асосда олинди.

Ўзбекистон Республикаси “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунининг 117-118-моддаларида ҳамда “Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида”ги Қонуннинг 31-моддасига мувофиқ, қимматли қоғозлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилган тақдирда давлат томонидан ваколат берилган орган:

— эмитентлар ва қимматли қоғозлар тўғрисидаги ахборотни, ҳисоботларни эълон қилмаганлиги ёки ўз вақтида эълон қилмаганлиги, шунингдек давлат назорати органларига ҳисоботлар ёки ахборот тақдим этмаганлиги ёки ўз вақтида тақдим этмаганлиги учун — энг кам иш ҳақининг 70 баравари миқдорида;

— қоида бузарликларни тўхтатиш тўғрисидаги кўрсатмаларни бажаришдан бўйин товлаганлик ёки ўз вақтида бажармаганлик учун — энг кам иш ҳақининг 100 баравари миқдорида;

— эмитентлар томонидан қимматли қоғозлар чиқариш ва уларни муомалага киритишнинг белгиланган тартиби бузилганлиги, қимматли қоғозлар бозорининг профессионал қатнашчилари қимматли қоғозларга доир битимларни тузиш ва уларни рўйхатдан ўтказишининг белгиланган тартибини бузганликлари учун — энг кам иш ҳақининг 200 баравари миқдорида;

— инвесторлар, қимматли қоғозлар юзасидан операциялар, харажатлар ва даромадлар ҳисобини юритиш ва улар ҳақида ҳисобот юритиш тартибини бузганлик учун — энг кам иш ҳақининг 600 баравари миқдорида;

— активлар билан мустаҳкамланмаган қимматли қоғозларни эмиссия қилганлик, айрим инвесторларга асоссиз мулкни ҳуқуқлар белгиланганлик, уларнинг мулкни ҳуқуқларида риоя этмаганлик ҳамда инвесторларга тегишли даромадларни тўламаганлик учун — энг кам иш ҳақининг 700 баравари миқдорида;

— агайин нотўғри маълумотларни тарқатиш (тақдим этиш) йўли билан инвесторлар ва назорат органларини чалғитганлик, инвестиция институтлари томонидан қиммат-

* “Иқтисод ва ҳисобот” журнали, 1993, № 11-12.

ли қоғозларни яширинча сотганлик, кимматли қоғозлар бозорида нархларга доир алдамчилик қилганлик учун — энг кам иш ҳақининг 800 баравари миқдориди жарима солишдан иборат иқтисодий жазо чораларини қўллашга ҳақлидир.

Қимматли қоғозлар бозорида нархларга доир алдамчилик фактлари (нархларни сунъий равишда ошириш ёки тушириш) суд тартибида эътироф этилади. Қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг қонунсиз фаолият турлари орқали ёки қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда махсус рухсатнома (лицензия) олмасдан ортирган даромадлари қонунсиз (лицензияланмаган) фаолиятдан олган даромадлари суммасида жарима солинган ҳолда давлат бюджети ҳисобига олиб қўйилиши мазкур қонунда баён этилган. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатлари пул, кредит, қимматли қоғозлар, валюта операцияларини ғайриқонуний ҳаракатлар билан амалга оширган жисмоний, юридик ва мансабдор шахсларнинг интизомий, моддий, маъмурий ва жиноий жавобгарлиги баён этилган.

Агар Ўзбекистон Жиноят кодексининг 176-моддасида қалбаки пул ёки қимматли қоғозлар яшаш, уларни ўтказиш уч йилгача ахлоқ тузатишдан то мол-мулки мусодара қилиниб, беш йилдан ўн беш йилгача озодликдан маҳрум қилиниши кўрсатилган бўлса, 177-178-моддаларида эса, фуқароларнинг қонунга ҳилоф равишда валюта қимматликларини олиш ёки ўтказиш, қорхоналар, муассасалар ёки ташкилотларда валюта операцияларини амалга оширувчи ходимлар қонундан Ўзбекистон Республикасининг нақд берилган банклари ҳисобига ўтказилиши лозим бўлган чет эл валютасининг қасддан яшириб қоллиниши — энг кам иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилдан беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд мол-мулки мусодара қилиниб, уч йилдан ўн йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади, дейилган.

Сохта тadbиркорлик, яъни устазида кўрсатилган фаолиятни амалга ошириш мақсадини кўзламасдан ссудалар (кредит) олиш, фойдани (даромадни) солиқлардан озод қилиш (солиқларни қамайтириш) ёки бошқа мулкий манфаат кўриш мақсадида қорхоналар ва бошқа тadbиркорлик ташкилотлари тузиш ёки сохта банкротлик, яъни ҳўжалик юритувчи субъектларнинг ўз мажбуриятларини иқтисодий жиҳатдан бажара олмаслигини била туриб, ҳақиқатга тўғри

келмайдиган эълон бериши кредиторларга кўп миқдорда моддий зарар етказишга сабаб бўлса, бухгалтерия хисоботларини бузиб кўрсатиш йўли билан иктисодий жиҳатдан ўзининг тўлов қобилиятини йўқотганлигини ёки иктисодий ночорлигини бошқача тарзда қасддан яшириш натижасида кредиторларга катта миқдорда моддий зарар етказишга сабаб бўлса, божхона назоратидан яшириб, божхона ҳужжатлари ва воситаларига ўхшатиб ясалган ҳужжатлардан алдаш йўли билан фойдаланган ҳолда ёки декларациясиз ёхуд бошқа номга ёзилган декларациядан фойдаланиб, товар ёки бошқа қимматликларни божхона чегарасидан ўтказиш, солиқ ва бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлаш, Жиноят кодекснинг 179-184-моддаларида баён этилган жазоларга тортилиши кўзда тутилган.

ҚОНУНЛАР • ФАРМОНЛАР • ҚАРОРЛАР

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги (1991 йил 19 ноябр) Қонуни. «Қонунлар ва Фармонлар». Т., «Ўзбекистон», 1992.

Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги (1992 йил 9 декабр) Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. Т., Адолат, №7, 1994.

Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, Т., «Адолат», №8, 1994.

Ўзбекистон Республикасининг «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги 1993 йил 7 май Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, Т., «Адолат», №8, 1994.

Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги (1993 йил 2 сентябр) Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, Т., «Адолат», №8, 1994.

Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги 1994 йил 5 май Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, Т., «Адолат», №10, 1995.

Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банк тўғрисида»ги (1995 йил 21 декабр) Қонуни. Т., «Шарқ» НМК, 1996.

Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги (1996 йил 25 апрел) Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, Т., «Адолат», №13, 1996.

Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида»ги (1996 йил 25 апрел) Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, Т., «Адолат», №13, 1996.

Ўзбекистон Республикасининг «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги (1996 25 апрел) Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, Т., «Адолат». №13, 1996.

Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги (1996 йил 26 апрел) Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, Т., «Адолат», №13, 1996.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги (1996 йил 30 август) Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. Т., «Адолат», №14, 1996.

Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги (1999 йил 14 апрел) Қонуни. «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил 29 апрел.

Ўзбекистон Президентининг «Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкини ташкил этиш тўғрисида»ги (1991 йил 7 сентябр) Фармони. «Тошкент оқшоми» газетаси, 1996 йил 8 сентябр.

Ўзбекистон Президентининг «Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги (1994 йил 21 январ) Фармони. Фармонлар ва қарорлар, Т., «Ўзбекистон», 1994.

Ўзбекистон Президентининг «Савдога ва тижоратга қўмаклашувчи «Савдогар» иқтисослаштирилган акционерлик тижорат банкини ташкил этиш тўғрисида»ги (1994 йил 18 март) Фармони. Фармонлар ва қарорлар, Т., «Ўзбекистон», 1994.

«Банк тизимини такомиллаштириш. Пул-кредит муносабатларини барқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1994 йил 18 март) қарори. Фармонлар ва қарорлар. Т., «Ўзбекистон», 1994.

Вазирлар Маҳкамасининг «Ташқи савдо операцияларини тартибга солишга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги (1994 йил 25 март) қарори. Фармонлар ва қарорлар. Т., «Ўзбекистон», 1994.

Ўзбекистон Президентининг «Экспорт-импорт операциялари бўйича валюта назоратини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1994 йил 20 апрел) Фармони. Фармонлар ва қарорлар, Иккинчи китоб, Т., «Ўзбекистон», 1994.

Вазирлар Маҳкамасининг «Банк тизимини ривожлантиришни молиявий қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1994 йил 13 июл) қарори. Фармонлар ва қарорлар. Иккинчи китоб. Т., «Ўзбекистон», 1994.

Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини жорий этишга оид ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги (1994 йил 20 июн) қарори. Фармонлар ва қарорлар. Иккинчи китоб. Т., «Ўзбекистон», 1994.

Вазирлар Маҳкамасининг «Республика банк тизимини бошқарувчи тузилмасини ва унинг амалий фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1994 йил 3 май) қарори. Фармонлар ва қарорлар. Иккинчи китоб. Т., «Ўзбекистон», 1994.

Вазирлар Маҳкамасининг «Дебит ва кредит карточкаларини муомалага чиқаришни жадаллаштириш тўғрисида»ги (1994 йил 26 май) қарори. Фармонлар ва қарорлар. Иккинчи китоб. Т., «Ўзбекистон», 1994.

Вазирлар Маҳкамасининг «Республика корхоналари, ташкилотлари ва муассасаларидан пул тушуми тушиши устидан назоратни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1994 йил 29 июн) қарори. Фармонлар ва қарорлар. Иккинчи китоб. Т., «Ўзбекистон», 1994.

Вазирлар Маҳкамасининг «Мевасабзавотбанк» Ихтисослашган Акционерлик-тижорат банкини ташкил этиш тўғрисида»ги (1994 йил 18 август) қарори. Фармонлар ва қарорлар. Учинчи китоб. Т., «Ўзбекистон», 1995.

Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасида валюта бозорини ривожлантиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1994 йил 7 октябр) қарори. Фармонлар ва қарорлар. Учинчи китоб. Т., «Ўзбекистон», 1995.

Вазирлар Маҳкамасининг «Халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни нормаллаштириш, уларнинг ўз вақтида амалга оширилиши учун масъулиятни ошириш ва тўлов интизомини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1995 йил 26 январ) қарори. Фармонлар ва қарорлар. Учинчи китоб. Т., «Ўзбекистон», 1995.

Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалигида векселларни қўллаш тўғрисида»ги (1995 йил 2 июн) қарори. «Халқ сўзи» газетаси, 1995 йил 6 июн.

Вазирлар Маҳкамасининг «Аҳолининг омонатлардаги ва давлат суғуртаси бўйича пул маблағларини индексация қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1996 йил 12 феврал) қарори. «Халқ сўзи» газетаси, 1996 йил 13 феврал.

Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш, давлат рўйхатидан ўтказиш ва уларнинг фаолияти тартибини такомиллаштириш тўғрисида»ги (1996 йил 12 феврал) қарори. «Халқ сўзи» газетаси, 1996 йил 13 феврал.

Вазирлар Маҳкамасининг «Бизнес фондининг хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлашга доир

ташаббуси тўғрисида»ги (1996 йил 9 июл) қарори. «Халқ сўзи» газетаси, 1996 йил 10 июл.

Ўзбекистон Президентининг «Қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш ва республиканинг фонд бозорида хорижий инвесторлар иштирокини кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги (1997 йил 31 март) Фармони. «Халқ сўзи» газетаси, 1997 йил 1 апрел.

Ўзбекистон Президентининг «Хусусий тижорат банкларини ташкил қилишни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1997 йил 24 апрел) Фармони. «Халқ сўзи» газетаси, 1997 йил 25 апрел.

Ўзбекистон Президентининг «Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1998 йил 9 апрел) Фармони. «Халқ сўзи» газетаси, 1998 йил 10 апрел.

Ўзбекистон Президентининг «Жисмоний шахсларнинг хорижий валютадаги омонатларни рағбатлантириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги (1998 йил 23 сентябр) Фармони. «Халқ сўзи» газетаси, 1998 йил 24 сентябр.

Вазирлар Маҳкамасининг «Банк тизимини ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1999 йил 15 январ) қарори. «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил 16 январ.

Вазирлар Маҳкамасининг «Биржадан ташқари валюта бозорини ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги (2000 йил 24 март) қарори. «Тошкент оқшоми» газетаси, 2000 йил 27 март.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Т., "Ўзбекистон", 1992.

Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Т., "Ўзбекистон", 1992.

Каримов И.А. Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг. Т., "Ўзбекистон", 1993.

Каримов И.А. Иқтисодий ислохот: масъулиятли босқич. Т., "Ўзбекистон", 1994.

Каримов И.А. Ижобий ишларимизни охирига етказайлик. Т., "Ўзбекистон", 1994.

Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., "Ўзбекистон", 1995.

Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., "Ўзбекистон", 1997.

Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., "Ўзбекистон", 1998.

Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т., "Ўзбекистон" 1998.

Агарков М.М. Учение о ценных бумагах. М., 1927.

Агарков М.М. Основы банковского права. Курс лекций. М., 1929.

Гуревич И.С. Очерки советского банковского права. Л.Г.У. 1952.

Гуревич И.С. Очерки советского банковского права. Л.Г.У. 1959.

Рахманкулов Х.А., Зульяров А., Игамбердиев Э. Ответственность за нарушения обязательств. Т., "Фан", 1980.

Роде Э. Банки, биржи, валюты современного капитализма. М., 1986.

Жалилов И., Зульяров А. Правовое регулирование кредитных отношений в сельском хозяйстве. Т., "Фан", 1986.

Ухтуев Г.А. Банковское право: учебное пособие. М., 1990.

Кадыров А. Сущность банков и их хозяйственная деятельность (часть I. Сущность банков) Т., 1991.

- Эркаев Б., Хакимов Р.** Международное банковское дело. Т., "Ўзбекистон", 1993.
- Эркаев Р., Расулов Т.** Банки: банковское дело. Т., "Ўзбекистон", 1993.
- "Банковская система Узбекистана в годы независимости", Т., "Ўзбекистон", 1996.
- Чжен В.А.** Хусусийлаштириш асослари. Т., "Шарк" НМК Бош тахририяти, 1996.
- Бозор қонунияти асослари. Т., "Шарк" НМК Бош тахририяти, 1996.
- Пул ва молия бозорлари. Т., "Шарк" НМК Бош тахририяти, 1996.
- Абдуллаев Ё., Қоралиев Т.** Пул: 100 савол ва жавоб. Т., "Меҳнат", 1996.
- Ефимова Л.Г.** Банковское право, (учебное практическое пособие). М., 1994.
- Додонов В.Н.** Финансовое и банковское право (словарь-справочник) ИНФРА-М, 1997.
- Зуляров А.** Социалистик кооператив ташкилотларнинг ривожланишида банк кредитининг тугган ўрни. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», Т., 1981, № 8.
- Зуляров А.** Дехкон ҳўжалиги банк ҳуқуқи субъекти сифатида. "Иқтисод ва ҳисобот", 1993, № 2.
- Зуляров А.** Банкларга оид ҳуқуқий муносабатлар. "Иқтисод ва ҳисобот". 1993, № 11-12.
- Зуляров А.** Банк ҳуқуқи асослари курси бўйича ўқув дастури. Т., 1995.
- Зуляров А.** Правовое регулирование кредитных отношений, "Экономика и статистика", 1995, № 5-6.
- Зуляров А.** Ответственности за нарушения в кредитно-расчетной сфере. "Экономика и статистика", 1996, № 3-4.
- Зуляров А.** Банкрот бўлишдан сақланинг. "Иқтисод ва ҳисобот", 1996, № 6.
- Зуляров А.** Виды и формы кредитных правоотношений. "Экономика и статистика", 1998, № 2.
- Зуляров А.** Валютага оид ҳуқуқий муносабатлар. "Ўзбекистон иқтисодиёт аҳборотномаси", Т., 1999, № 4.
- Каримов Ф.** Валютные операции коммерческих банков. Т., "Ўқитувчи", 1996.
- Жабборов Э.** Пластик карточкаларни қўллаш орқали нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг миллий тизимини яратиш йўллари. "Бозор, пул ва кредит", 1997, № 5.

Муллажонов Ф. Банк тизимидаги ислохотлар ва Ўзбекистон Марказий банкининг монетар сиёсати. “Бозор, пул ва кредит”, 1998, № 1.

Султонова Л., Чернова О. Ўзбекистон тижорат банклари қимматли қоғозлар бозори субъектлари сифатида. “Бозор, пул ва кредит”, 1998, № 1.

Меденцев Е., Мизъуров А. Лизинг операциялари ҳамда уларни татбиқ этиш босқичлари. “Бозор, пул ва кредит”, 1998, № 2.

МУНДАРИЖА

Сўз боши ўрнида	3
Кириш	5

БИРИНЧИ БОБ

Ўзбекистон Республикасининг банк ҳуқуқи тушунчаси, принциплари ва унинг тизими

1-§. Ўзбекистон банк ҳуқуқи тушунчаси ва унинг мақсади	8
2-§. Ўзбекистон Республикаси банк ҳуқуқи принциплари	13
3-§. Ўзбекистон банк ҳуқуқининг молия ҳуқуқидан фарқи	19
4-§. Бозор шароитида Ўзбекистон банклари тизимининг ҳуқуқий масалалари	22

ИККИНЧИ БОБ

Ўзбекистоннинг монетар ва фискал сиёсати, банк ҳуқуқи манбалари ҳамда уларнинг турлари

1-§. Монетар ва фискал сиёсатининг ҳуқуқий асослари	26
2-§. Банклар фаолиятида Конституция ва қонунларнинг тулган ўрни	31
3-§. Ўзбекистон ҳудудидаги банкларга оид Фармонлар ва қарорлар тушунчаси	37
4-§. Банк устави ҳуқуқ манбаи сифатида	41

УЧИНЧИ БОБ

Банклар фаолиятини шакллантиришда шартномаларнинг аҳамияти

1-§. Шартномаларнинг умумий қоидалари	44
2-§. Тижорат банклари билан ижара шартномаси тузиш тартиби	47
3-§. Бозорни ривожлантиришда гаров шартномасининг аҳамияти	50
4-§. Банклар фаолиятида лизинг шартномаси	54

5-§. Кредит шартномаси тушунчаси ва унинг мақсади	56
---	----

ТҮРТИНЧИ БОБ

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки фаолияти

1-§. Марказий банк тушунчаси	58
2-§. Марказий банкнинг мулкий дахлсизлиги, мақсади ва асосий вазифалари	62
3-§. Марказий банкнинг банк операцияларини амалга ошириш борасидаги фаолияти	67

БЕШИНЧИ БОБ

Ўзбекистон Республикасида банклар ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини тугатиш тартиби

1-§. Банклар ташкил этишнинг ҳуқуқий асослари	70
2-§. Банкларни рўйхатга олиш ва уларнинг фаолиятини лицензиялаш тартиби	73
3-§. Ўзбекистонда чет эл банкларини рўйхатдан ўтказишнинг ҳуқуқий асослари	75
4-§. Ўзбекистон Республикасининг Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки тушунчаси ва унинг мақсади	78
5-§. Банклар фаолиятини тўхтатиш ва уларни тугатишнинг умумий қоидалари	81

ОЛТИНЧИ БОБ

Банк ҳуқуқи субъектлари ва объектлари

1-§. Банк ҳуқуқи субъекти сифатида фуқаролар	91
2-§. Банклар — банк ҳуқуқи субъекти сифатида	96
3-§. Корхоналар, фирмалар ва ташкилотлар — банк ҳуқуқи субъектлари сифатида	99
4-§. Ўзбекистон банк ҳуқуқи объектлари	103

ЕТТИНЧИ БОБ

Қимматли қоғозлар операциялари

1-§. Қимматли қоғозларга доир умумий қоидалар	106
2-§. Вексел операцияларига оид ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси ..	112
3-§. Қимматли қоғозларни рўйхатга олиш ва уларни муомалага чиқаришнинг ҳуқуқий асослари	115
4-§. Фонд биржасининг ҳуқуқий фаолияти	119

САККИЗИНЧИ БОБ

Пул, кредит ва касса операцияларига оид ҳуқуқий муносабатлар

- 1-§. Ўзбекистонда пул тизими ҳамда пул муомаласини ташкил этишнинг ҳуқуқий масалалари 122
- 2-§. Кредитга оид ҳуқуқий муносабатлар 126
- 3-§. Касса операцияларига оид ҳуқуқий муносабатлар 130

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

Банкларга оид ҳуқуқий муносабатларда халқаро ҳамкорлик, валюта ва чет эл инвесторларининг ҳуқуқий фаолияти

- 1-§. Банкларга оид ҳуқуқий муносабатларда халқаро ҳамкорлик 136
- 2-§. Валютани тартибга солишга оид ҳуқуқий масалалар 139
- 3-§. Чет эл инвесторларининг ҳуқуқий фаолияти 147

ЎНИНЧИ БОБ

Ҳисоб-китобга оид муносабатлар

- 1-§. Ҳисоб-китобга оид ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси ва аҳамияти 153
- 2-§. Ҳисоб-китоб шакллари 155

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Банк ҳуқуқи муносабатларида аудиторлик фаолияти ва банк субъектларининг жавобгарлиги

- 1-§. Аудиторлик фаолиятининг бозор шароитида тутган ўрни ҳамда унинг мақсади 163
- 2-§. Банкларга оид мажбурият қондаларини бузганлик учун тарафларнинг жавобгарлиги 168

Қонунлар • Фармонлар • Қарорлар 174

Фойдаланилган адабиётлар 178

А.ЗУЛЯРОВ
БАНК ХУҚУҚИ
(ўқув қўлланма)

«Тошкент ислом университети» нашриёти
Тошкент — 2001

Бадий муҳаррир Ш. Хасанов
Техник муҳаррир Ж. Бекиева
Мусаҳҳиҳа Х. Хўжаева

2001 йил 20 февралда босишга рухсат этилди. Бичими 84x108^{1/32}.
№1 қоғозга “Таймс” харфида офсет усулида босилди.
Шартли босма табағи 10,7. Нашр табағи 11,5. 3000 нусха.
Буюртма № . Баҳоси шартнома асосида.

«Тошкент ислом университети» нашриёти, 700011, Тошкент,
А.Кодирий кўчаси, 11. Шартнома № 0708-2001.

МЧЖ «NOSHIR» босмахонасида чоп этилди. Тошкент тумани,
Келес шаҳри, генерал К.Фофуров кўчаси.